

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (520)
січень-лютий
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патрільяк*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Рєєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №2303
Підписано до друку 26.02.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Моця О.П.** Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі 4
- Іщенко О.С. (Новочеркаськ, Російська Федерація).** Володимир Мономах в українській історичній пам'яті 11
- Вирський Д.С.** Виправа князя С.К.Корецького у Степове Побужжя (серпень – жовтень 1644 р.) 26
- Андреев В.М. (Херсон), Руденко А.С. (Херсон).** Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII – початок XX ст.) 39
- Кушнеж Р. (Слупськ, Польща).** Невідомі факти з історії репресованих сімей Крушельницьких, Сказинських та Бачинських 57
- Веденеев Д.В., Лисенко О.Є.** Протидія радянських спецслужб німецьким розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр. 69
- Хахула Л.І. (Львів).** Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс 92

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Верменич Я.В.** Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз 108
- Жиленкова І.М.** Зовнішня торгівля Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: оцінки державної політики в дореволюційній історіографії 135
- Вілкул Т.Л.** Джерела статті Новгородського першого літопису 6428 р. та «Повісті временних літ» 6449 р. про похід русі на Константинополь 151

МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

- Маєвський М. (Варшава, Польща).** Польсько-українська робоча група: приклад результативної співпраці 168

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Пріцак О.Й.** Що таке історія України? (*вступна стаття О.В.Яся*) 177

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Старченко Н.** Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття) (*В.М.Михайловський*) 211
- Тимошенко Ю.** Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки XX ст. (*М.Ю.Виговський*) 219

Дмитрієнко М., Томазов В. Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження: Документи (*Ю.В.Легун, Вінниця*) 222

ХРОНІКА

Примаченко Я.Л. Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху середини ХХ ст.» 226

Якубова Л.Д. Всеукраїнська наукова конференція «Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії» 229

ЮВІЛЕЇ

Реєнт О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Гуржія ... 232

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК**, **дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

УДК 94 (477)

О.П.Моця*

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ЧАСИ РУСИ

Елементи самоусвідомлення давньоруського населення в період існування першої східнослов'янської держави IX–XIII ст. зафіксовано в різних писемних джерелах і, насамперед, на сторінках «Повісті минулих літ». Нині можна виділити кілька рівнів самоназв тогочасних автохтонів. Найвищими з них були «слов'яни» й «руси» (іноді «русини», «русичі»). Більш низький рівень пов'язується з конкретним містом та його округою, інколи навіть до меж окремих земель-князівств. А ще один, нижчий, відноситься вже до сільського люду, який із погляду сучасної науки залишався в основному безетнічним.

Ключові слова: *руська держава, «Повість минулих літ», слов'яни, руси, русичі, медієвістика.*

У часи формування давньоруської держави з історичної арени сходять літописні племена, а на сторінках писемних джерел, насамперед у «Повісті минулих літ», усе частіше з'являються нові самоназви східних слов'ян: «руси», «русини» або «русичі»¹. Вони тісно перепліталися з найменуванням першої східнослов'янської держави – «Русі», «Руської землі» з основним центром у Середньому Подніпров'ї, у Києві. Окрім цього осередку державотворення існувало ще кілька подібних утворень у різних зонах Східної Європи, але названий вище все ж виділявся у соціально-економічному та культурному відношеннях.

Слід також зазначити, що давнє усвідомлення себе як частини загально-го слов'янського масиву продовжувало бути присутнім ще на самому початку тексту «Повісті», адже до володінь одного із синів Ноя – Яфета серед інших відносилася й територія, де проживали всі слов'яни. Тут же уточнювалося: «Въ Афетові же части сходить Русь, Чудь и вси язице». У зв'язку з цим фіксувалися зони розселення окремих груп даної етнічної спільноти: «[...] и тако разидеся Словенскъ. Темъ же и прозвася Словенская грамота».

Уже впродовж тривалого часу походження самої «руської» назви викликає дискусію, а історіографія з цього питання досить обширна. Нині існує близько

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

¹ Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – Москва, 1962. – Стб.577; Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Стб.938; Древняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.73–90.

двох десятків теорій і кінця процесу творення назви не видно. Це пояснюється недостатньою інформацією та можливостями сучасної медієвістики. Але, без жодного сумніву, нова назва стала надплемінною, вона повинна була замінити старі відносно чисельні найменування окремих груп автохтонів у різних частинах розселення східних слов'ян, розмістившись над ними у ході об'єднавчих тенденцій у межах першої східнослов'янської держави.

Як би там не було, але слід зафіксувати факт: уже в недатованій частині літописних повідомлень знаходимо згадку, що руські князі панували над хозарами, хоч до того це було навпаки. Тут же руським князем названо Олега, у часи правління якого й почалося об'єднання «Зовнішньої» (Новгородської) та «Внутрішньої» (Київської) Русі – тобто північної й південної зон – за термінологією візантійського імператора Константина Багрянородного та дослідників його трактату «Про управління імперією».

Згаданий князь у 882 р. назвав Київ «матір'ю міст руських»; саме тут словени новгородські, а також представники інших племен і народів – члени великокнязівської дружини – почали іменуватися «русами». А під 898 р. зафіксовано фразу, котра дозволила локалізувати початкову Русь у Середньодніпровському регіоні: «Поляне яже ныне зовомая Русь». Питання появи такого найменування, здавалося б, було повністю вирішеним. Однак це виявилось не так. Адже ще під 862 р. маємо повідомлення про те, що слов'яни відправляють за море до скандинавів – які називалися русами – своїх послів із пропозицією очолити північносхідноєвропейську коаліцію представників кількох народів. Конунг Рюрик та його брати дали свою згоду (так звана легенда про прикликання варягів). Далі ситуація ще більш заплутується: під 898 р. знаходимо роз'яснення, що «Словенск язык и Русский один, от Варягов бо прозвашася Русью».

Далі, із року в рік, інформація про русів істотно збільшується. Під 907 р., у часи походу «віщого Олега» на Константинополь – столицю Візантійської імперії – повідомляється, що вони «творили зло» грекам; після встановлення мирних договірних стосунків із місцевими правителями ті передали данину представникам тих руських міст, які підпорядковувалися згаданому князеві (окрім Києва, Чернігова та Переяславля до цього переліку потрапили Полоцьк, Ростов і Любеч); руси визнавалися учасниками торговельних операцій та оселялися у столиці імперії на берегах Босфору, біля церкви Св. Мами; під час таких «зарубіжних відряджень» їм виділялося місячне утримання на проживання. Та й мирні взаємовідносини між обома країнами стверджувалися цілуванням хреста візантійцями і клятвою представників іншої сторони, згідно з «руським законом» – зброєю, а також богами Перуном та Велесом.

Значна інформація про русів відноситься до часів правління в Києві сина Рюрика – Ігоря (Старого), який посів трон після Олега. У 941 р., під час походу цього володаря на Константинополь, руси були оточені візантійцями на морі, а тому на «руських» лодіях почали відступати. Ті ж, яких супротивник доганяв і палив «грецьким вогнем», стрибали у воду. Звичайно, тут у першу чергу йшлося не про етнічну належність воїнів, а про їх підданство східнослов'янській державі. До того ж, найвірогідніше, у своїй більшості це були вихідці з місцевого середовища.

Наступний історичний сюжет, в якому згадувалися руси, відноситься до 971 р., коли після взяття Святославом Ігоревичем дунайського міста Переяславця візантійці спробували дізнатися, скільки ж у нього воїнів. Після переговорів руський князь підтвердив ромеям власну присягу «съ всеми людьми нашими, еже суть подо мною Русь, бояре и прочии». Далі він знову підкреслював, що разом із ним клянуться «бояре и Русь вся». Різницю між русами й представниками літописного племені радимичів зафіксовано під час опису походу дружини князя Володимира Святославича проти останніх у 984 р., коли на р. Піщана його воевода Вовчий Хвіст переміг супротивника. Після цього радимичі, як зазначав літописець, «платяють дань в Руси, и повоз везуть и до сего дне». Тут переможені – ще не руси, а наведений історичний епізод явно вказує на тривалість процесу відмирання старих племінних назв і ствердження нового «руського» найменування.

Утвердження нової назви продовжувалося і в часи приходу до влади одного з синів Володимира Святославича – Ярослава Мудрого. Зокрема в 1018 р., коли його конкурент і брат Святополк у союзі з поляками вступив у боротьбу за великокнязівський стіл, Ярослав у відповідь «множество совокупи Руси, Варягы, Словень». А вже після перемоги в 1051 р. він «постави [...] Лариона митрополитомъ Руси». У Лаврентіївському літописному зводі подано ще й уточнення, що Іларіон за походженням був русином і «въ свтеи Софьи собравъ епспъ». А під 1054 р. знаходимо повідомлення, що «представися князь Рускии Ярославъ».

Східнослов'янське походження тогочасних руських правителів не викликає сумніву й під час опису подій 1115 р., коли онук Ярослава – Володимир Мономах та інші його родичі зібралися у Вишгороді для перенесення в нову церкву мощів Бориса і Гліба. А 1147 р. Ізяслав Мстиславич поставив митрополитом Кліма Смолятича, про походження якого Лаврентіївський літопис робив уточнення: родом русин. У 1148 р. руські землі згадувалися як населені східними слов'янами території. Перелік подібних фактів можна продовжувати й далі, але стосовно літописних повідомлень обмежимося лише одним, пов'язаним із подіями 1223 р., коли об'єднане русько-половецьке військо було розбите монголо-татарами на р. Калка: «Оустреша и Татарове Половецкыя полкы Роускыя». А потім «быс победа на все князя Роускыя, яко же не бывало никогда же. Татаром же победившимъ Роускыя князя».

З усього наведеного можна зробити висновок, що основна тенденція у процесі формування державної етнічної самосвідомості у середовищі східних слов'ян у розглянутий час простежувалася доволі чітко в напрямі «рус»/«русин». Але була ще одна форма етнічного самовираження, про яку згадувалося на початку – «русич». Вона фіксується у «Слові о полку Ігоревім», коли перед боем із половцями «русичи великая поля чрьленьми щиты прегороша, ищущи себе чести, а князю славы».

Та цей процес не був прямолінійним, однозначним. Аналіз іноземних джерел, у тому числі «Бертинських анналів», праць візантійського імператора Константина Багрянородного, арабського мандрівника Ібн-Фадлана та інших творів указує ще й на русів – скандинавів за походженням. Однак дещо пізніше, на початку II тис., ситуація кардинально змінюється й на сторінках відповідних писемних джерел ідеться лише про русів-слов'ян, що знаходить

підтвердження як викладеними вище фактами, так і багатьма іншими повідомленнями кількох літописних списків (Іпатіївський, Радзивілівський та ін.). Це можна підтвердити хоча б ще одним іноземним джерелом середньовічних часів – польською «Великою хронікою», на сторінках якої неодноразово згадувалися руські фортеці, руські князі, руські землі (у першу чергу з суміжних галицько-волинських територій). Цікаво, що у двох випадках – у часи Болеслава Сміливого та Бориса (сина угорського правителя Коломана II й доньки Володимира Мономаха – Євфемії) ішлося про, дослівно, «обидві частини Русі». Але ж і за візантійського імператора Константина Багрянородного, про що мовилося вище, теж розглядалася проблема внутрішніх і зовнішніх територій східнослов'янського світу².

Завершуючи розгляд «руського» (не плутати з «російським») питання за даними писемних джерел, слід відзначити, що відсутність чіткої етнічної атрибуції прикметника «руський» у ранніх візантійсько-руських договорах підкреслюється тим, що імена довірених осіб від «роду руського» мали не лише скандинавське, але й слов'янське, балтське, фінське походження. Таким чином, назви «русь», «руський» тут не пов'язувалися власне зі скандинавами, а всі території, підвладні великому князеві київському, хоча й заселені різноетнічними народами (в переважній більшості все ж східними слов'янами) називалися «Руською землею». Етнічно нейтральна, не пов'язана з жодним із племінних етнонімів, що було важливим в епоху боротьби з племінним сепаратизмом, назва «Русь» виявилася найбільш відповідною для нової східнослов'янської спільноти. Подібна еволюція назв, етнонімів і хоронімів особливо характерна для періоду становлення держав та формування нових етнічних спільностей. Так, зокрема, трапилося у слов'янській Дунайській Болгарії, де свого часу було прийнято назву тюрк-болгар; романомовній (за основним населенням) Франції – від германського племені франків і т. д. Але з початку II тисячоліття термін «руси» починає відноситися лише до представників східнослов'янського етнічного масиву³.

Ще один, більш низький рівень самосвідомості у східних слов'ян епохи Русі можна умовно називати «міським» («градським») із конкретною прив'язкою до певного урбаністичного центру та його округи. Свого часу його було запропоновано називати «народонайменуваннями», але подальші дослідження у цьому напрямі не отримали розвитку. Назви таких груп населення було віднесено до власне етнонімів, котрі утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (від належності до конкретного міста або ж волості)⁴.

«Городяни» ділилися у своєму територіальному розумінні на кілька ієрархічних ступенів: власне міські жителі; населення міста та його безпосередньої округи; мешканці окремих земель-князівств, які йменувалися відповідно до назв столичних центрів («кияни», «чернігівці», «перечаславці», «галичани», «володимирці» та ін.). Таке твердження можна підкріпити численними літописними повідомленнями.

² Багрянородный Константин. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С.45, 308–309.

³ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь» в этнокультурной истории древнерусского государства // Вопросы истории. – 1989. – №8. – С.24–38.

⁴ Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С.174.

Стосовно столиці Русі можливо, як приклад, згадати такі події. У 1078 р., після битви на Нежatinій Ниві, коли вбитого князя Ізяслава привезли на човні до Городця-Пісочного, на лівому березі Дніпра, то зустрічати тіло вийшов весь Київ. Загиблого доправили до міста, жителі якого по-різному згадували князя. У 1087 р. вбитого Ярополка також привезли до цього града. Вийшли його оплакувати князь, священники та кияни. А в 1093 р. безутішна мати, а також мешканці Києва плакали й сумували за юним князем Ростиславом, братом Володимира Мономаха, який захлинувся у водах Стугни. У 1161 р. уже інший Ростислав відрядив до Святополка Ольговича послів із пропозицією відправити до нього сина Олега, мотивуючи це тим, що «ать познаеть Кияны лепшия».

Але достатньо й випадків, коли киян не слід розглядати як суто населення за оборонними спорудами. У 1068 р., після поразки на р. Альта від половців, київські люди прибігли до міста, учинили віче й вимагали від князя зброї та коней. Навряд, щоб організовані городяни ходили в бій без відповідного спорядження. Вірогідно, що у цій акції, як і в багатьох подібних ситуаціях, ішлося також про жителів округи, утягнутих у вир подій. У 1132 р., під час походу Мстислава Великого й інших князів проти Литви, було вбито багато киян, які не встигли йти за своїм володарем, а пересувалися слідом за ним. Мабуть, військова дружина за першою командою вирушила у похід, а допоміжним підрозділам із різних населених пунктів був потрібен певний час для зборів. І таких прикладів можна наводити багато, і не лише щодо Київського регіону.

Ще більш низький рівень суспільного самоусвідомлення у часи Русі можливо, але все ж певною мірою гіпотетично, реконструювати щодо сільського населення – основної соціальної групи кожного конкретного середньовічного суспільства (не лише східнослов'янського), яке і в демографічному відношенні тоді явно домінувало. Селянство, у широкому значенні, охоплювало всіх дрібних виробників, які вели індивідуальне господарювання власними силами й засобами виробництва, і для котрих трудова діяльність становила їхню найбільш важливу функцію. Замкнений характер ведення господарства, як і відсутність постійних та інтенсивних контактів між окремими громадами, не давали можливості відчувати свою єдність із «колегами» на значних, і до того ж віддалених одна від одної, частинах обширної за розмірами Східної Європи. Навряд чи можливо однозначно й безапеляційно стверджувати, що селяни-смерди десь під Галичем чи Псковом мали якісь уявлення один про одного. Їхні «світи» в ті часи були набагато локальнішими та більш конкретними. А тому, виходячи із суто наукових уявлень стосовно етнічних питань, тогочасне сільське населення ще було безетнічним (або ж етнічним у межах доволі конкретних локальних територій).

Не могли відчувати якоїсь єдності й ті групи населення, які фактично перебували у стані рабів (феодална челядь та ін.). Вони, як це було в античних Греції чи Римі, не належали до громадянського суспільства, а тому не могли виконувати всередині нього якісь соціальні функції, просто будучі власністю конкретних господарів.

Щодо вищих прошарків тогочасного суспільства ситуація вимальовується протилежною. Насамперед це стосується представників правлячої династії Рюриковичів, для яких східнослов'янські землі справді були «полем єдності» й

вони таку історичну єдність дійсно відчували. Горизонтальні зв'язки між братами-князями доволі чітко фіксувалися навіть фактом, що на сторінках літописів за кількістю згадок слова «брат» або «братья» посідають друге місце після слова «лето»⁵. Звичайно, із князями у відчутті єдності були солідарні й бояри – адміністративний апарат держави, як і підлеглі їм безпосередні слуги та виконавці. До даного контингенту входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, але й інших країн і земель. До них також можна додати представників військової еліти – як членів «старшої», так і «молодшої» («отроків»), котрі повною мірою залежали від князівської «милості» й супроводжували своїх володарів в їх переміщеннях від одного князівського столу до іншого, іноді навіть на значні відстані) дружин. Починаючи від часів князювання перших Рюриковичів не можна не відзначити інтенсивність мікроміграційних процесів, що фіксувалися хоча б переселенням за волею великого князя київського «кращих мужів» із північних районів східнослов'янського світу на південь для оборони від кочовиків, як це було за Володимира Святославича.

У плані вивчення порушеної тут проблеми такі переселення можна розглядати як процес, котрий допомагав міжплемінним контактам та формуванню нової етнічної спільноти на рівні певного соціального зрізу. Цьому ж сприяла політика «відкритих дверей» у князівських дружинах для представників різних етносів і племінних угруповань східних слов'ян. Однак для перших із них зовсім не означало, що переселившись у Русь, вони автоматично й безповоротно втягувалися в такий процес. Багато з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського володаря, надалі могли переходити до іншого, і не лише в межах держави.

Другою складовою у процесі формування нових етнічних відносин у східноєвропейському суспільстві на рубежі двох тисячоліть було православ'я, котре багато хто з дослідників епохи Русі розглядає цементуючим фактором. Але при цьому не враховується, що як східне, так і західне християнство не мали кордонів на значних просторах, а тому не можуть бути етновизначальними критеріями для окремих країн. У зв'язку з цим постулат «православ'я – народність» не слід розглядати як аксіому.

Чисельні релігійні громади у східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. набиралися з представників місцевого автохтонного населення. Однак серед вищого духовництва була й достатня кількість вихідців з інших країн. Насамперед це стосувалося корпусу київських митрополитів, яких призначав патріарший синод у Константинополі, а сам акт інтронізації проходив уже в Києві за узгодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, окрім згаданих вище Іларіона та Кліма Смолятича. А тому беззастережно говорити про руський патріотизм усіх без винятку вищих церковних ієрархів проблематично. Митрополити дійсно бажали миру та спокою у країні східних слов'ян, де вони були духовними пастирями, але, у першу чергу, у плані їх релігійного підданства Візантійській імперії. А істинними патріотами «Руської землі» все ж були вихідці з місцевого середовища.

⁵ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.35.

Якщо ж говорити про ремісників та купців, які в основному проживали в містах, то вони в результаті своєї діяльності просто повинні були контактувати з різними прошарками населення й не лише з місцевим, а також і з інших земель, а тому отримували різноманітну інформацію та могли відчувати свою певну єдність на значних територіях.

Розглянувши основні категорії руського населення, слід констатувати, що етнічну єдність насамперед відчували представники верхніх соціальних прошарків тогочасного суспільства. Вони відносилися до виразників субкультури, котра в різних дослідників отримала назву «офіційної», «міської», «дружинної», «дружинно-міської», – на протигагу «народній» або ж «сільській». Перша з названих, тобто елітарна, у результаті прогресуючої стадії розвитку феодалізму в ті часи була передовою, більш інтегруючою. Але тут існує принципова різниця у плані специфіки етнічних утворень більш пізніх періодів (особливо часів формування націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлювалися більш тісні взаємозв'язки, а це, своєю чергою, сприяло закріпленню нової самосвідомості при віднесенні конкретного індивідуума до певної людської спільноти, у тому числі й на східноєвропейських просторах⁶.

Слід також спробувати з'ясувати, звичайно ж приблизно, і те, яка частина східних слов'ян у IX–XIII ст. відчувала свою єдність. Насамперед це було міське населення, котре, за різними підрахунками, становило 4–6% від загальноно населення країни. Сюди ж слід віднести жителів прикордонних фортець, де основу становили дружинники та їхні сім'ї, заміських монастирів, пунктів управління князівськими та боярськими володіннями (замки, погости), купецьких «караван-сараїв» на торговельних магістралях. Гіпотетично набереться близько 10%. А з іншого боку, слід ураховувати думку Ф.Броделя, котрий стверджував, що навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де 80–90% людей жили з обробітку землі⁷. Тож у Русі, з великою долею вірогідності, майже 90% тогочасного населення не мало якогось конкретного уявлення щодо своєї загальноетнічної єдності.

⁶ Моця О. «Анти» – «Руси» – «Українці»: Формування ідентичності у слов'ян Східної Європи V–XIX ст. – К., 2012. – С.62–68.

⁷ Бродель Ф. Структури повсякденности: возможное и невозможное. – Москва, 1960. – С.60.

Elements of self-consciousness of Russian population during the first East-Slavic State in 9–13th century were recorded in different written sources, in “Tale of Bygone Years” uppermost. As of today, we can mark out several levels of original names of then autochthons. “Slavs” and “Rus’ people” (sometimes called “rusyny”, “rusychi”) was predominant. Lower level associated with concrete town and its neighborhood, sometimes even up to the borders of separate lands-principdoms. Other lower level is pertinent to peasants those in terms of modern science was generally non-ethnic.

Keywords: Rus’ state, “Tale of Bygone Years”, Slavs, Rus’ people (rusy, rusychi), medieval studies.

О.С.ІЩЕНКО *

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Розглядається образ великого київського князя Володимира Всеволодовича в українській історичній пам'яті з початку XVII ст. до нашого часу. Простежуються шляхи розвитку уявлень про цю історичну постать та їх вплив на процеси національно-культурної самоідентифікації українців.

Ключові слова: Володимир Мономах, історична пам'ять, міф, Русь, національна ідентичність.

Володимир Мономах – одна з найбільш відомих і яскравих постатей середньовічної Русі, що не вимагає особливої презентації. Ще давні літописці послідовно зображували його як самовідданого борця за Руську землю, її захисника від зовнішніх ворогів і внутрішніх міжкнязівських чвар. Він, кажучи словами книжника, «просвети Рускую землю, акы солнце луча пушая, его же слухъ проидизе по всимъ странамъ, наипаче же бе страшень поганымъ, братолюбечь и нищелюбечь и добрыи страдалецъ за Русскую землю»¹. Таким могутнім і справедливим правителем Мономах і ввійшов в історичну пам'ять східних слов'ян.

Постать князя по суті перетворилася на міф, і початок цьому процесу було покладено ще сучасниками Мономаха, причому найактивнішим його творцем був він сам². Говорячи про міфологізацію образу правителя або міф про нього, слід спершу відмежуватися від вульгарного протиставлення міфу реальності, оскільки міф сам – принаймні для тих, хто є носієм міфологічної свідомості – постає у вигляді «повністю об'єктивної реальності»³. Про це багато писали такі визнані фахівці в галузі дослідження міфології, як О.Лосев, М.Стеблін-Каменський, Ю.Лотман, Р.Барт, М.Еліаде та ін. Найбільш продуктивним у цьому зв'язку видається семіотичний підхід, котрий трактує міф вторинною моделюючою системою, свого роду надбудовою над мовою як первинною знаковою системою, відповідно вплив міфу виявляється в тому, що він істотно деформує вихідну семантику мови та підміняє її новим змістом. «Мова, – писав Р.Барт, – надає міфу, так би мовити, пористого смислу, який здатен легко набрякнути міфом, що просочився в нього»⁴. Такий підхід дозволяє зрозуміти, яким чином за вербальним вираженням в історичну міфологію потрапляли

* *Іщенко Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних технологій Новочеркаського інженерно-меліоративного інституту Донського державного аграрного університету (Новочеркаськ, Російська Федерація)
E-mail: ischenko-2010@mail.ru*

¹ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.289.*

² *Див.: Іщенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. – Ростов-на-Дону, 2014.*

³ *Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Ленинград, 1976. – С.9.*

⁴ *Барт Р. Мифологии / Пер. с фр., вступ. ст. и комм. С.Зенкина. – Москва, 2010. – С.293.*

нові значення, підмінюючи вже існуючі. Вплив саме такого процесу позначився на формуванні образу Володимира Мономаха.

Міф про нього, остаточно сформувавшись приблизно до середини XIII ст.⁵, пізніше зазнав суттєвої еволюції: в епоху утворення Московського царства Мономах перетворився із грози степовиків, гаранта справедливості, захисника пригноблених на династичний символ та уособлення єдиноподданості. Багато у чому в рамках цієї ж міфологеми славнозвісний князь сприймався й в українських землях. Вивчення Русі, як зазначав В.Ричка, здійснювалося тут у руслі «загальноросійської» історичної схеми, «на основі династичного принципу, виробленого московськими книжниками-історіографами та прийнятого офіційною російською історіографією»⁶.

У першій половині XVII ст. в українській суспільно-політичній думці відбувалося пробудження інтересу до київського минулого. Ці «пригадування Русі», за спостереженням того ж В.Рички, «були зумовлені, насамперед, інтелектуальними викликами унії, що й пробудило інтерес освічених верств українства до пошуків старокиївських коренів культури та православної віри»⁷. Вочевидь тому Густинський літопис, складений, імовірно, Захарією Копистенським між 1623–1627 рр.⁸, демонструє підвищений інтерес до такої славної сторінки далекого минулого, як напади київських князів на Візантію⁹. У ряді цих виправ виділяється відсутня в ранньому літописанні, але відома з пам'яток московської книжності кінця XV – початку XVI ст. розповідь про похід Володимира Мономаха й отримання ним від візантійського імператора знаків царської влади. За свідченням Густинського літопису, Володимир приймає рішення

⁵ Підтвердженням цього слугує «Слово про погибель Руської землі», видатна пам'ятка літератури того часу, в якій гіперболізований образ Мономаха постає еталоном державної величі (див.: *Бегунов Ю.К.* Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли». – Москва; Ленинград, 1965. – С.98–105; *Іщенко А.С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании... – С.88–94).

⁶ *Ричка В.М.* Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.145; *Його ж.* Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С.195–196.

⁷ *Ричка В.М.* Пригадування Русі (осмислення спадщини св. Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.) // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.29; *Його ж.* «...И просвѣти у крещенѣм святѣм» (Християнізація Київської Русі). – К., 2013. – С.179. У післяунійні роки при цьому відзначався не тільки підвищений інтерес до хрещення Русі, а й спроби українських князівських родів зафіксувати свою старовину, зв'язок із династією Рюриковичів, від якої вони нібито походили. У числі своїх предків Володимира Мономаха вшановували, зокрема, князі Острозькі – найбагатший і найвпливовіший княжий дім того часу (див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С.83–84, 92; *Її ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.15–17, 171–175, 191–192, 297–299). Перевага, утім, надавалася не Мономахові, а його прадідові – Володимирові Великому, з яким себе порівнював і сам чільний представник роду князь Костянтин (у хрещенні Василь) Костянтинович Острозький (1526–1608 рр.) (див.: *Ричка В.М.* Володимир Святий в історичній пам'яті. – С.121–123).

⁸ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.35; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – С. 131; *Толочко О.П.* Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (до питання про реконструкцію архетипу) // Український археографічний щорічник. – Вип.3/4. – К., 1999. – С.161–163.

⁹ Про історичне значення походів київських князів на Візантію та їх осмислення в історичній пам'яті див.: *Ричка В.М.* Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.4–20.

про виправу «во Греческую землю», наслідуючи своїх попередників – князів Олега, Ігоря, Святослава та Володимира Святославича, щоб «славу роду нашому добыти»¹⁰. Далі князя було вінчано славнозвісними регаліями, що їх надіслав візантійський імператор: «Отселе Владымеръ Мономах царемъ Рускимъ нарицашеся». Причому, «сим же венцемъ Мономаховым, – зауважував автор, – и доньне царе Московские венчаны бывають»¹¹. Особливість оповіді Густинського літопису, порівняно з конструкціями московських книжників, полягає лише у заміні імені імператора Константина Мономаха на Алексія Комніна, який, окрім дарів, посилав київському князеві грамоту¹². Однак для українського книжника головним було, напевно, не стільки набуття Володимиром Мономахом царського вінця, скільки сам факт його походу на Візантію як переконливе свідчення могутності¹³.

Значний вплив на зображення Мономаха українськими книжниками XVII ст. чинила водночас польська традиція й особливо «Хроніка» М.Стрийковського (1582 р.), до якої чи не найбільше зверталися, у тому числі для запозичення відомостей про історію Київської держави¹⁴. Значний вплив цього твору простежується, зокрема, у складеній 1672–1674 рр. «Хроніці» ігумена Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Ф.Софоновича¹⁵. Якщо в давньоруських літописах головними позитивними рисами Мономаха вважалося його «христоролюбие», «благоверность», а потім уже боротьба проти половців, то Ф.Софонович ставив на перший план інші заслуги князя: «Той Владимир Мономах Русь, утравленую и незгодами и войнами междусобными сынов Владимеровых разорваную, своїм разумом и мужеством въедино злучил и в монархию албо самодержество по-старому привел»¹⁶. Як бачимо, пріоритет тут надавався успіхам князя у боротьбі з усобицями, зміцненню ним держави. При цьому, як і у М.Стрийковського, Ф.Софонович передав іншу версію походження царських регалій нащадків Мономаха – великих князів

¹⁰ Густинская летопись // ПСРЛ. – Т.40. – Санкт-Петербург, 2003. – С.74.

¹¹ Там же. – С.75.

¹² Вона, за спостереженням І.Жданова, являє собою переробку того наказу, який за іншими переказами був даний Константином Мономахом послам, відправленим у Київ (див.: *Жданов И.* Русский былевой эпос: Исследования и материалы: I–V. – Санкт-Петербург, 1895. – С.74).

¹³ Цю ж могутність Володимира Мономаха і його заслуги в боротьбі з зовнішніми ворогами поряд з його грецьким походженням виділено, до речі, у княжому поминальнику, що входить до складу «Киево-Печерського патерика» за редакцією архімандрита київського Печерського монастиря Йосипа Тризни (1647–1656 рр.). Так, за повідомленням, що сягає Галицько-Волинського й, імовірно, Густинського літописів, Мономах «бысть страшен сопротивным, загна половцы за Обезы, Великого Дону воду пил шеломом золотым. Родися от царицы грекени Манамахи и наречен бысть Владимир Манамах, бе бо за Всеволодом дщи греческого царя Константина Манамаха» (див.: *Кучкин В.А.* Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 год. – Москва, 1997. – С.223).

¹⁴ Див.: *Воек Р.* Ruś w Kronice Macieja Strykowskiego // *Mediaevalia Ucrainica*: Ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1992. – С.57–67. Пор.: *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его хроника). – Москва, 1966.

¹⁵ Детальніше про джерела, використані Ф.Софоновичем, та його історичні погляди див.: *Мицик Ю.А.* Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Феодосія Софоновича // Київська Русь: культура традиції: Зб. наук. праць. – К., 1982. – С.103–109; *Мицик Ю.А., Кравченко В.М.* Передмова // *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.21–31.

¹⁶ *Софонович Ф.* Кройніка о Русі // Там само. – С.85.

московських, на противагу тій, що була відома з пам'яток московської книжності та Густинського літопису. Так, відповідно до «Хроніки», вінець і барми Володимир Мономах здобув не в результаті походу на Візантію, а здолавши під час такого ж легендарного¹⁷ взяття ним Кафи в єдиноборстві «гетмана ихъ, старосту кафского», чим, між іншим, пояснювалось і прозвання його Мономахом¹⁸. Подібна версія походження московських регалій, як показав О.Рогов, прищувала їх значення: позбавляла їх ролі символу спадкоємності Візантії – другого Риму¹⁹.

Погляд на Володимира Мономаха як «первовенчанного царя киевского», котрий «междоусобие всякое в российских князех усмири и в самодержавие приведе», було закріплено в першому друкованому творі зі східнослов'янської історії – «Синописі», складеному в Києві у середині 1670-х рр., за 20 років після переходу Лівобережної України під владу московського царя. Ця праця, авторство якої приписують професорові Києво-Могилянської академії, пізніше архімандритові Печерського монастиря Інокентієві Гізелю (до речі, написана, на відміну від «Хроніки» Ф.Софоновича, не староукраїнською, а мовою, близькою до церковнослов'янської), набула широкої популярності не тільки в українських землях, а й у Росії. Весь арсенал теорій про славне київське минуле використовувався тут в інтересах російського самодержця – нового правителя Києва²⁰. При цьому в ньому було поєднано обидві версії набуття Володимиром Мономахом царських регалій. Оповідь про його перемогу під час походу проти Кафи над генуезьким воєначальником робила акцент на походженні прізвиська князя, що тлумачилось як «самоборец, или изрядный на средине воинской победоносец», а виклад про його виправу на столицю Візантії та надсилання йому імператором царського вінця мала б показати «откуда российский самодержцы венец царский на себе носить начаше»²¹. Керуючись концепцією про споконвічність самодержавства на Русі й тотожність останньої з Московським царством, автор «Синописа», тим самим, робив свій вагомий внесок у створення російського міфу про «київську спадщину»²².

¹⁷ Див.: *Жданов И.* Русский былевой эпос... – С.119–121.

¹⁸ *Софонович Ф.* Кроїніка о Русі. – С.85.

¹⁹ *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи... – С.94.

²⁰ *Шевченко І.* Багатоликий світ Петра Могили // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Пер. з англ. – Л., 2001. – С.195. Пор.: *Затиллюк Я.В.* Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.53–55. Про історичну концепцію «Синопису» див.: *Еремін І.П.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.10. – Москва; Ленинград, 1954. – С.212–222; *Пешич С.Л.* «Синопис» как историческое произведение // Там же. – Т.15. – Москва; Ленинград, 1958. – С.284–298; *Марченко М.І.* Українська історіографія... – С.59–63; *Джирардо Д.* «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.1. – К., 1992. – С.92–103; *Мицик Ю.* Київський «Синопис» як підручник з історії Руси-України // Проблеми дидактики історії: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.75–78.

²¹ Синопис, или Сокращенная история, собранная от разных авторов. – Санкт-Петербург, 1718. Цит. за: Великий князь Владимир Мономах / Изд. подг. А.Ю.Карпов. – Москва, 2006. – С.268.

²² *Кінан Е.* Російські міфи про київську спадщину // *Його ж.* Російські історичні міфи. – К., 2003. – С.33.

Цей «промосковський» образ Володимира Мономаха як самодержця та першого російського царя продовжував існувати та відтворюватися в українській суспільно-історичній думці й надалі, незважаючи на свою очевидну анахроністичність²³. Навіть для автора такого знакового тексту модерної української історії, як «Історія русів»²⁴, опублікованого в 1840-х рр., а до цього десятиліттями тиражованого у численних рукописних копіях, Володимир Мономах визначний насамперед тим, що був «визнаний від Грецької імперії царем руським і отримав на то дідівську (імператора Константина Мономаха – *О.І.*) корону зі всіма іншими царськими регаліями»²⁵. Однак у світлі засадничої тези цього наративу («бо відомо, що перше ми були те, що тепер московці: правління, первенство і сама назва Руси перейшла до них від нас»²⁶) Володимир Мономах постає видатним героєм не російської, а української історії. Утім, слід зауважити, що Київська Русь та її князі займали, за словами О.Толочка, «далекі маргінеси на карті історичної свідомості» автора «Історії русів»²⁷, тому говорити про українізацію ним Володимира Мономаха було б завчасно.

Таким чином, із пробудженням інтересу до київського минулого на початку XVII ст. хоч трохи серйозних апеляцій до образу Володимира Мономаха в українських історичних працях ми не зустрічаємо. Постає князя, будучи монополізованою московськими книжниками, для української національної самосвідомості виявилася практично незатребуваною. Не випадково у того ж Ф.Софоновича він асоціювався з образом московського царя Івана Васильовича, якого автор називав монархом «найщасливіший по Владимире Мономасе»²⁸, а в головних козацьких літописах (Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка) згадки про Володимира Мономаха взагалі відсутні.

Причини такої «байдужості» українських книжників до постаті князя, невикористання її у процесі пошуку витоків національних традицій та коренів ідентичності пов'язані, очевидно, не тільки з монополізацією з боку московських книжників, а й з особливостями розвитку власне українського історієписання, що нерозривно пов'язувало своє минуле з історією козацтва²⁹. У працях сучасних дослідників показано, що українське духівництво не створило для козацької старшини міфологічного родоводу, котрий з'єднував би їх із Рюриковичами, через що «нова еліта не могла представляти своє панування як

²³ Ім'я візантійського імператора Константина Мономаха в оповіді про набуття Володимиром Мономахом царських регалій у «Синописі» було замінено на Алексія Комніна – сучасника князя. Демонструючи критичне ставлення до джерел, відтворюючи міф про Володимира Мономаха, «Синопис», тим самим, служив руйнуванню цього міфу (див.: *Ищенко А.С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании. – С.122).

²⁴ Про її значення для формування національної української ідентичності див.: *Плохий С.* Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій. – К., 2013.

²⁵ *История Русов или Малой России / Сочинение Г.Конискаго, архиепископа белоруссаго.* – Москва, 1846. – С.4.

²⁶ Там же. – С.204; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.195.

²⁷ *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С.148. Пор.: *Ричка В.* Тема киево-руської спадщини в «Історії Русів» // Україна кризь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України проф. Валерія Смоля. – К., 2010. – С.857–862.

²⁸ *Софонович Ф.* Кроїніка о Русі. – С.185.

²⁹ *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С.137, 144–147.

пряме спадкове продовження володарювання київських князів»³⁰. Провідники української козацької держави поверхово успадкували віру у харизму нащадків київської династії князів-воїнів³¹.

Зміни у ставленні до постаті Володимира Мономаха в українській суспільно-історичній свідомості розпочалися у другій половині XIX ст., після нового «відкриття» «Київської Русі» (Малоросії)³². У тому столітті в Україні, як і по всій Європі, відбувалося «національне пробудження», одним із результатів котрого стало формування національної історіографії, покликаної показати, що Україна, як зазначав З.Когут, «має власну історію з прадавнім корінням і що ця історія є окремою та безперервною»³³. Довести ж «стародавність коренів» означало пов'язати українську історію з Київською державою. Одну з перших спроб «українізації» князя у цьому зв'язку зробив відомий історик, представник «федералістської школи» М.Костомаров, що виступав, як і Т.Шевченко, чільним представником українського національного руху³⁴. Отже за його переконанням, озвученим у статті 1863 р., цей давньоруський князь – «людина-борець федеративного начала в нашій історії», був ідеальним історичним прикладом для народу. Епоха, яку він «собою створив, залишила моральне враження, що сприяло збереженню зв'язку та громадянськості посеред внутрішніх і зовнішніх збурень, від яких здригалась земля руська». Б.Хмельницький, як стверджував історик, підхопив з його рук «знамено древнього федеративного начала, уже не тільки підновленого єдиновладдям, а й готового зникнути у спогаді народному. Богдан Хмельницький нагадав про нього і вказав, що воно ще може ожити в народі й інших формах, за інших уявлень»³⁵. Славнозвісного гетьмана було визнано, тим самим, прямим спадкоємцем Володимира Мономаха, котрий висувався як герой українського (а не російського) народу, один із символів його консолідації. Як правитель, що дійсно у важкий час внутрішніх негараздів та зовнішньої агресії зумів згуртувати руські землі, Володимир Мономах якнайкраще підходив на цю роль. Український міф про нього формувався, таким чином, у значенні, близькому до первісного, тобто тому, як себе позиціонував сам Мономах³⁶. При цьому слід

³⁰ Козацькі автори, як зауважував С.Величенко, «тільки докладніше обробили ідею про те, що їхні давні предки збройно служили Рюриковичам і Гедеміновичам на підставі добровільних договорних контрактів» (див.: *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.1. – С.120; пор.: *Когут З.* Коріння ідентичности. – С.194).

³¹ *Ричка В.М.* Пригадування Русі... – С.39; *Його ж.* Спадщина Володимира Мономаха // *Український історичний журнал.* – 2013. – №3. – С.98.

³² Див.: *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке.

³³ *Когут З.* Коріння ідентичности. – С.187.

³⁴ *Капеллер А.* Мала історія України / Пер. з нім. – К., 2007. – С.99–105, 113; *История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В.А.Смолия.* – Москва, 2008. – С.370–372, 386–393.

³⁵ *Костомаров Н.И.* Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий // *Его же.* Казаки. – Москва, 1995. – С.386–387. За спостереженнями Ю.Пінчука, саме образ гетьмана Б.Хмельницького, а з князів – Володимира Мономаха найточніше накладалися «на костомаровську концепцію про місце народу і особи в історії» (див.: *Пінчук Ю.А.* Постаць Богдана Хмельницького в публіцистиці М.Костомарова // *Український історичний журнал.* – 1994. – №5. – С.142).

³⁶ Про конструювання Володимиром Мономахом власного міфу лідерства див.: *Іщенко А.С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании... – С.34–46, 58–69. У російській суспільно-історичній свідомості, на відміну від української, навпаки, превалує монархічний

зазначити, що М.Костомаров зовсім не був його апологетом. У своєму есе про князя він, поряд із заслугами Мономаха, відзначав і його недобрі вчинки³⁷.

Далеким від апологетики Володимира Мономаха був і М.Грушевський, котрий розглядав історію Русі з націоналістичних позицій як історичну основу тільки українського народу³⁸. Проте відсутність апологетики ще не означає, що М.Грушевський створив реалістичний образ князя. Для нього Мономах – це, насамперед, політик. Так, визнаючи заслуги правителя у справі зміцнення держави, історик наполягав, що Володимир був «не стільки братолюбцем і добрим страждальцем за руську землю, скільки політиком, обережним, розсудливим, який лавірував поміж сучасних політичних відносин та був поступливим там, де відчував серйозні перешкоди, серйозну боротьбу»³⁹. У такій оцінці діяльності Мономаха на перший погляд помітне прагнення відійти від міфологізації князя. Однак це не так. Сенс цих слів стає яснішим, якщо поглянути на біографію самого М.Грушевського. Будучи не тільки істориком, а й політиком⁴⁰, вершиною кар'єри якого стала посада голови Центральної Ради, він, по суті, описував риси політичного лідера, котрий потрібен сучасній йому Україні. Мономах із цього пункту бачення для нього – історичне дзеркало. При цьому, якщо М.Костомаров зробив лише спробу «українізації», то М.Грушевський, автор концепції історії «України-Руси», уже однозначно розумів князя як видатного діяча національної минувшини. Проте втіленням «національного типу» Володимир Мономах для українців не став. В основу української національної самосвідомості було покладено козацький міф⁴¹.

Навіть не потрапивши до першого ряду історичних постатей ідентифікації, Володимир Мономах посів у когорті видатних героїв української історії далеко не останнє місце. Після праць М.Грушевського Київська Русь, котра досі загалом усе ще перебувала на периферії історичної та культурної пам'яті українців⁴², зайняла в ній більш стійке місце, ставши невід'ємною частиною національної історії. «Присвоєння» киево-руського минулого, уже давно та міцно «освоєного» іншою історіографічною традицією – російською, нерідко при цьому супроводжувалося використанням сучасної державної термінології,

міф про Мономаха, що бере свій початок від пам'ятки московської публіцистики початку XVI ст. «Сказання про князів владимирських».

³⁷ Див.: *Костомаров Н.И.* Князь Владимир Мономах // *Его же.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 3 т. – Т.1. – Ростов-на-Дону, 1995. – С.45–75.

³⁸ *Свердлов М.Б.* Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.149. Про М.Грушевського як творця «довгої» історії України, що розглядав Київську Русь як безумовну частину історичного досвіду українців, див.: *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке.

³⁹ *Грушевский М.С.* Вольнский вопрос 1097–1102 г. (окончание) // *Киевская старина.* – 1891. – №5. – С.270–271. Загальну оцінку М.Грушевським політики Володимира Мономаха див.: *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1906. – С.87–88. Також див.: *Его же.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.130–134; *Грушевский М.С.* Історія України-Руси. – Т.П. – Л., 1905. – С.81–120.

⁴⁰ Про М.Грушевського як історика та політика див.: *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011.

⁴¹ *История Украины...* – С.372. Пор.: *Ричка В.М.* Киево-руська спадщина... – С.156; *Його же.* Володимир Святий в історичній пам'яті. – С.7, 195–200. Див. також: *Плохий С.* Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій. – К., 2013.

⁴² Див.: *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – С.45.

зокрема заміною назви «Київська Русь» («Давня Русь», «Русь») на «Україна»⁴³. Що ж до Мономаха, то його представляли зазвичай як ідеал правителя, захисника цілісності української держави⁴⁴.

Заслуги Володимира Мономаха у справі об'єднання Русі та в боротьбі з половцями, які загрожували державі, приваблювали не лише істориків, а й письменників, діячів культури. Утім, у цьому середовищі інтерес до постаті князя не був настільки великим. Незважаючи на деякий сплеск у середині ХІХ – на початку ХХ ст. серед українських інтелектуалів, зокрема Галичини, інтересу до давньоруського минулого⁴⁵, образ Володимира Мономаха залишався на маргінесах літературної творчості. Так, на теми киево-руського минулого, не рахуючи декількох популярних праць з історії Русі та видань або перекладів «Повчання» Володимира Мономаха⁴⁶, знаходимо лише поеми І.Франка («Ор і Сирчан») та М.Вороного («Євшан-зілля»), що являли собою переробки знаменитої легенди, уміщеної в Галицько-Волинському літопису під 1201 р.⁴⁷

Дещо привабливішою постать Володимира Мономаха стала в пореволюційний час, коли з падінням російського самодержавства український національний рух отримав новий імпульс⁴⁸. Захоплений ідеєю національного відродження, до образу князя звернувся П.Филипович, поезія якого з цього часу набула українського колориту. Не випадково, за словами В.Державіна,

⁴³ Зауважимо при цьому, що М.Грушевський, на відміну від своїх послідовників у справі українізації давньоруського минулого, таких вільностей, зазвичай, не дозволяв. У нього цілком коректно: «Русь», «Руська земля», «Руська держава». Слід зазначити й те, що його наступники тут аж ніяк не були винахідниками. Використання сучасної автором державної термінології для опису далекого минулого – характерне для багатьох «національних» історій. Активно такою термінологією послуговувався, наприклад, М.Карамзін, замість визначення «Київська Русь» нерідко надаючи перевагу «Росії». Подібна авторська манера створювала враження безперервності національної історії від середніх віків і до часу її автора, сприяла актуалізації минулого (див.: *Шенк Ф.Б.* Александр Невский в русской культурной памяти: Святой, правитель, национальный герой (1263–2000). – Москва, 2007. – С.179–180). Історія України розглядалася, тим самим, як безперервний процес від найдавніших часів до сучасності.

⁴⁴ Див., напр.: *Аркас М.* Історія України-Русі. – Краків, 1912. – С.52–57; *Крип'якевич І.П.* Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Л., 1990. – С.61–64; *Дорошенко Д.* Нарис історії України в 2 т. – Т.І (до половини ХІІ ст.). – К., 1992. – С.58; *Його ж.* Історія України з малюнками для школи й родини. – Нью-Йорк, 1957. – С.44–45; *Велика історія України: У 2 т. – Т.І / Передм. І.П.Крип'якевича; зладив М.Голубець.* – К., 1993. – С.162–165; *Антонович Д.М.* Історія України. – Т.1 (княжа доба). – Прага, 1941. – С.36–37.

⁴⁵ Цей інтерес був, очевидно, пов'язаний з явищем, що отримало в історіографії назву «українського національного відродження» (див.: *Історія України...* – С.370–371). Про інтерес українських письменників того часу до киево-російського минулого див.: *Ричка В.М.* Києво-руська спадщина... – С.156–158; *Його ж.* Володимир Святий в історичній пам'яті. – С.196–198.

⁴⁶ *Левицький І.* Історія Русі в 4-х вип. – Л., 1878–1881; *Свенцицький І.С.* Поучение Владимира Мономаха детям. – Л., 1902.

⁴⁷ Якщо І.Франко слідував літописові, лише насичуючи монологи героїв, то М.Вороний трохи змінив сюжет, ведучи мову не про вигнання Мономахом «в Обезь» половецького хана Отрока, а про полонення ним під час одного з половецьких походів ханського сина, оточеного в полоні пошаною й розкошами (див.: *Франко І.* Ор і Сирчан // *Його ж.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.5: Поезія. – К., 1976. – С.310–322; *Вороний М.* Євшан-зілля // *Дніпрова хвиля.* – К., 1990. – С.471–472).

⁴⁸ Див.: *Верстюк В.Ф.* Революція 1917–1920 рр. і українсько-російські відносини // *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Україна і Росія в історичній регресиві: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.412 та ін.; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996 [Електронний ресурс]: http://history.franko.ua/gryc_content.htm

його «Мономах» «гідний бути відомим кожному національно-свідомому українцеві»⁴⁹. Наведемо характерний уривок твору:

«Бичача шия,
Мов камінь крик.
Не Візантія –
До степу звик.
Залізна шкіра,
Серце тверде –
На роги звіра
Не попаде.
О Мономаше!
Ти не навчай,
Що щастя наше –
Покора й рай.
Зійдуть на попіл
Бліді ченці,
А спис і сокол
В твоїй руці!
Гримить відвага
На всі віки –
Той крик варяга,
Той стиск руки!»⁵⁰.

Як бачимо, автор оспіває відвагу князя, доля якого, на його думку, – реалізувати потенціал воїна й мисливця, а не вчити рабській покірності. Перед нами – «найімпозантніше [...] прославлення героїчної величі княжо-київської Русі-України і варязько-нордичних первнів української державності»⁵¹.

Незважаючи на це, у радянській Україні такий образ Володимира Мономаха виявився незатребуваним. Він не вписувався в новий історичний наратив і не вкладався в більшовицьку концепцію колективної ідентичності⁵². Інша справа – середовище української еміграції, твори тих діячів культури, які, не визнаючи радянський режим, змушені були виїхати за кордон⁵³.

⁴⁹ Державін В. Великий поет-мислитель // Філіпович П. Поезії. – Мюнхен, 1957. – С.18.

⁵⁰ Філіпович П. Мономах // Його ж. Поезії. – С.85–86 (уперше цей вірш, який було переведено українською еміграцією, опубліковано в авторській збірці віршів «Простір», виданій 1925 р. в Києві).

⁵¹ Державін В. Великий поет-мислитель.

⁵² Див.: Ищенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании... – С.157–158. Пор.: Шенк Ф.Б. Александр Невский в русской культурной памяти... – С.236–245. Після сталінського «великого відступу» до традиційних суспільних і культурних цінностей у середині 1930-х рр. та, як наслідок, «реабілітації» видатних осіб минулого, Володимир Мономах виявився одним із загальноросійських героїв, проте не потрапив до першого ряду фігур ідентифікації. Про репрезентації минулого в українській науці та культурі радянського часу див.: Скульчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.

⁵³ Інтерес української еміграції (як і будь-якої іншої) до славного минулого не випадковий. Для людей, котрі вимушено опинилися далеко від рідної країни, образи минулого «служили соціальними, просторовими й тимчасовими орієнтирами, адже вони містили у собі уявлення про втрачену Батьківщину. Утеча в минуле мала не тільки виліковувати душу, а й пробуджувати почуття національної гордості». При цьому «на перший план виходив культ видатних історичних діячів», чії образи ставали свого роду «ідеальними типами», покликаними служити моральним прикладом для сучасників (див.: Ковалев М.В. Историческая память и идентичность российской эмиграции 1920–1930-х гг.: Очерки. – Саратов, 2013. – С.13). Сказане повною мірою має

У вірші Олександра Олеся (О.Кандиби) «Володимир Мономах», уперше опублікованому в поетичній збірці «Минуле України в піснях: Княжі часи» (написана 1920 р. в еміграції, видана за десять років у Львові), володар постає ідеалом діяльного правителя:

«Простий, сміливий, ласкавий
 І бувалий у боях.
 Змалку ще до праці звик він,
 До походів, до негод,
 Знав він голод, знав він лихо,
 Знав державу і народ.
 Турбувався за убогих,
 Заступався за селян
 І карав того, хто навіть
 Тільки пройде через лан.
 Закликав усіх до себе,
 Хто стрівався на шляху:
 “Гості ширять добру славу,
 Але ширять і лиху”.
 Рано вдосвіта устав він,
 Все оглянув, обійшов,
 Допоміг в саду копати,
 Трошки дрова поколов».

Князь сам виконував судові функції, а у вільний час любив полювати:

«Суд відправив – не поснідав, –
 На нараду зве старшин.
 Йде до його і боярин,
 І убогий селянин.
 А коли в краю все тихо
 І лихе ніщо не жде,
 Мономах за лук, за стріли
 І у ліс на лови йде».

Оспівував О.Олесь також військові чесноти Володимира:

«І вояк він був хоробрий:
 Сам він військо вів на бій,
 Завжди спав з мечем при боці
 І в одежі бойовій»⁵⁴.

Така характеристика, як неважко помітити, багато у чому перегукується з «Повчанням» Володимира Мономаха, тобто знову-таки з його власним міфом.

відношення до появи у середовищі української діаспори ряду поетичних творів, присвячених Володимирові Мономаху.

⁵⁴ Олесь О. Володимир Мономах // *Його жс*. Твори: У 2 т. / Упор., авт. передм. та прим. Р.П.Радишевський. – Т.1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. – К., 1990. – С.366–367. Образ князя присутній і в іншому вірші поета – «Половці і Отрок», написаному за відомим сюжетом Галицько-Волинського літопису про перемогу Володимира Мономаха над половецькими ханами Отроком і Сирчаном (див.: Там само. – С.367–369).

Не менш виразний та яскравий образ Мономаха закарбував у своїй «пісні» Ю.Шкрумеляк:

«По незгодах між братами
 Ти заблис, як зірка ясна:
 Бо за тебе Україна
 Процвітала горда, щасна.
 Добрий, чесний ти й розумний,
 Справедливо став судити –
 Ти сильнішим не дозволив
 Слабших кривдити й гнобити.
 Міцно владою держав ти
 Пребагату Україну –
 І на ворога водив ти
 Свою сміливу дружину».

І далі, відзначаючи велику популярність Володимира Мономаха в народі за його ратні заслуги в боротьбі з половцями, поет стверджував:

«Ти князів до згоди кликав,
 Як дітей та рідна мати: –
 Знайте всі, що тільки згода
 Може тривко будувати!
 Ти на смертному вже ложі
 Дітям дав свої науки, –
 Довго тим наш край держався,
 Що створили твої руки!»⁵⁵.

Ю.Шкрумеляк акцентував увагу на ролі Володимира Мономаха у припиненні міжусобиць, підкреслював його значні заслуги в розвитку української держави та збереженні її цілісності. Як і О.Олесь, він не тільки ідеалізував Мономаха, але й робив свій внесок у формування українського національного міфу, одним з уособлень котрого поставав київський правитель.

Став Володимир Мономах і героєм історичних романів, що вийшли з-під пера українських авторів. Типовим прикладом радянської романістики про князя, яка, утім, була доволі слабкою, може служити твір П.Загребельного «Первоміст» (1972 р.), сюжет якого відштовхується від повідомлення літопису під 1115 р. про будівництво Володимиром Мономахом мосту через Дніпро. Спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію, повною мірою поділяючи її⁵⁶, автор веде мову не стільки про Володимира Мономаха, «мужа велемудрого, з малих років навчаного мовам і премудростям», скільки про безвісних будівничих мосту та їхніх нащадків, які його охороняли – «мостищан»⁵⁷. Зовсім інша

⁵⁵ Історія України для дітей. – Ч.1: Київське князівство. – Нью-Йорк, 1962. – С.46.

⁵⁶ П.Загребельний був членом КППС і всі його романи, присвячені добі Київської Русі, а окрім «Першомосту» це «Диво» (1968 р.) і «Смерть у Києві» (1973 р.), відрізнялися підкресленою «соціально-класовою» спрямованістю. Їх високу оцінку порівняно з творами авторів, котрі дозволяли «відхилення» від цієї лінії, див.: *Оскоцкий В.Д.* Роман и история (Традиции и новаторство советского исторического романа). – Москва, 1980. – С.119–127.

⁵⁷ *Загребельный П.А.* Первомост // *Его же.* Евпраксия. Первомост: Романы. – Москва, 1981. – С.354–355, 358.

справа – роман В.Кулаковського, котрий вийшов друком уже в незалежній Україні. Композиційно твір побудовано на спогадах Мономаха про своє життя, коли на схилі років він пише «Повчання дітям». Відтворений тут образ князя – це образ мужнього воїна, справедливого, сильного й мудрого правителя, який у все вникає, усе робить сам. На відміну від інших володарів, «він не про себе думає, а про Русь, а Русь – це й боярин, і смерд, і холоп»⁵⁸. Примітно, що велику увагу В.Кулаковський приділив князюванню Володимира Мономаха в Києві. Цей період його життя показано автором як найбільш значущий:

«І Русь зумів знову на ноги поставити, усьому зарубіжжю нагадати, що вона й сьогодні могутня й сильна, усіх князів змусив слухатися, половців геть від рубежів відігнав, отже – дав рідному народові змогу спокійно господарювати»⁵⁹.

Молодим рокам князя один зі своїх історичних романів присвятив О.Чувардинський, у чиєму трактуванні Володимир – філософ і богослов, «юний лицар» і захисник інтересів «трудового люду»⁶⁰. Уже в перших своїх походах він виявив себе талановитим і хоробрим полководцем, видатним дипломатом, який набув авторитету та заслужив повагу в багатьох європейських країнах⁶¹. «Його, – писав О.Чувардинський, – любили за простий і скромний одяг, щедрість до убогих, суворість до пройдисвітів та ледарів»⁶². Серед сучасників «йому не було рівних щодо миролюбності, смиренності, зібраності, палкого бажання благочестивих намірів до Господа, до людей». Мономах «ні з ким не бажав мати суперечок, а тим більше міжусобних війн. І своїх сусідів зробив своїми друзями не мечем, а дарованою Богом мудрістю та розумом»⁶³. На останніх сторінках роману Володимир постає захисником західних рубежів Русі від «зазіхань» Польщі та Чехії. У такому зображенні юного князя можна розгледіти уявлення автора про ідеал сучасного йому українського лідера й поряд із творами інших українських літераторів, які присвятили Володимирові Мономаху свої праці, чергову спробу «привласнення» образу славетного давньоруського князя, його українізацію – перетворення на фігуру колективної самоідентифікації.

Прагнення затвердити Володимира Мономаха в такій якості можна простежити й на прикладі монументального мистецтва – пам'ятників князеві, установлених у м. Прилуки та с. Любеч (обидва – Чернігівська обл.). Перший із них – це чотириметровий монумент засновникові міста (з Володимиром Мономахом пов'язано першу згадку про Прилуки⁶⁴). Його встановлено у

⁵⁸ Кулаковський В.М. Володимир Мономах: Історичний роман. – К., 1992. – С.81.

⁵⁹ Там само. – С.293.

⁶⁰ Чувардинський О.Г. Великий князь київський – Володимир Мономах: Роман. – Ніжин, 2006. – С.101–102, 110–113, 181.

⁶¹ Там само. – С.192, 213, 220.

⁶² Там само. – С.215.

⁶³ Там само. – С.216.

⁶⁴ У своєму «Повчанні» Володимир Мономах писав: «...и едуци к Прилуку городу, и сretoша ны внезапно Половечскыя князи – 8 тысяч, и хотехом с ними ради битися, но оружье бяхомь оуслали напередь на повозехъ, и внидохом в городъ». Наступного дня, зібравшись із силами, Мономах виступив проти нападників і в битві біля Білої Вежі розгромив їх, захопивши в полон

центральному парку, на території якого збереглися залишки валів старовинної фортеці. Характерно, що Володимира тут представлено не в образі полководця або державника, як, наприклад, на відомому пам'ятнику «Тисячоліття Росії» в Новгороді, а як письменника, діяча культури. Він сидить зі своїм «Повчанням» на колінах та з пером у піднятій угору руці. Без головного убору, одягнений у просту довгу сорочку та радше схожий на монаха-літописця, аніж на князя. Що ж до монумента в Любечі, то його присвячено не самому Володимирові Мономаху, а 900-річчю з'їзду князів 1097 р., організатором котрого він вважається. Пам'ятник являє собою, за словами його авторів, скульптурно-архітектурну композицію,

«в основу якої покладено фігуру літописця на мармуровому постаменті. [...] Шість горельєфних бронзових княжих портретів, поруч один з одним, об'єднують композицію вздовж периметра, підкреслюючи тим самим мету зібрання. За основу взято життєписи князів: походження, вік, учинки Давида та Олега Святославичів, Василька Ростиславича й Давида Ігоревича; а також портретні описи Володимира Мономаха та Святополка Ізяславича, які наводить В.М.Татищев»⁶⁵.

Цей монумент відкрито на Замковій горі, де стояв дитинець чернігівських князів XI–XII ст. Тут, за припущенням дослідників, у 1097 р. і відбувся князівський з'їзд. Так само, як і пам'ятник у Прилуках, меморіал цілком може бути віднесеним до місць національної пам'яті⁶⁶.

Однак знаменням останніх десятиліть стало не тільки відкриття історичних монументів, які демонструють ставлення до далекого минулого та його героїв, у нашому випадку – Володимира Мономаха, а й поява чималой кількості фальсифікатів, породжених прагненням «поліпшити» це минуле⁶⁷. Серед підробок, що нас цікавлять, покликаних, окрім іншого, вочевидь заповнити вкрай убогі збережені речові джерела, що співвідносяться з Володимиром Мономахом⁶⁸ – невелика кам'яна іконка із зазначенням

кількох половецьких князів (див.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1962. – Стб.248). О.Орлов відносить ці події до 1086 р. (див.: Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.145).

⁶⁵ Ершов Г.О., Павленко В.В. Проект пам'ятника 900-літтю з'їзду руських князів у м. Любечі // Любецький з'їзд князів в 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С.215. Відповідно до опису В.Татищева, Володимир Мономах «обличчям був червоний, очі великі, волосся рудувате та кучеряве, чоло високе, борода широка, зростом не вельми великий, але міцний тілом і сильний» (див.: Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1963. – С.137).

⁶⁶ Пор.: Шенк Ф.Б. Александр Невский в русской культурной памяти. – С.445. До числа таких можуть бути зараховані й пам'ятні знаки на честь 900-річчя перемоги Володимира Мономаха над половцями 1111 р., відкриті в імовірних місцях битви у Харківській і Донецькій областях (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.voskres.ru/info/histochka.htm>; <http://www.kp.ua/olai/y/010411/273465/>).

⁶⁷ Про основні проблеми визначення й існування фальсифікованих історичних джерел та міфотворчості див.: Фальсифікація історических источников и конструирование этнократических мифов / Отв. ред. А.Е.Петров, В.А.Шнирельман. – Москва, 2011.

⁶⁸ У науковій літературі Володимирові Мономаху атрибується золотий амулет-змійовик, який було знайдено ще 1821 р. під Черніговом (так звана «чернігівська гривня») і ряд свинцевих печаток із зображенням св. Василя Великого, на честь якого князя було охрещено, із

його християнського імені на зворотному боці («Господи, поможи рабу своєму Василю»), нібито знайдена в археологічних шарах Канівського Придніпров'я ще в 1930-х рр.⁶⁹

Утім, сучасна меморіальна культура Володимира Мономаха знайшла вираження й у ряді інших, більш традиційних, якщо можна так висловитися, формах. Його мозаїчне зображення серед інших київських князів прикрашає одне зі склепінь станції Київського метрополітену Золоті Ворота⁷⁰. На виконаному у візантійському стилі поясному портреті Володимира Мономаха представлено чоловіком середніх років із невеликою русою бородою й коротким кучерявим руським волоссям, непокритою головою та «шпаклю Мономаха» в руках. У 2002 р. Національний банк України випустив в обіг пам'ятну срібну монету з портретом князя⁷¹, а 2003 і 2013 рр. вийшли присвячені Володимирові та 900-річчю його «Статуту» поштові блоки⁷². Більше того, в ознаменування 900-річчя сходження на київський великокнязівський стіл щоденна всеукраїнська газета «День» оголосила 2013-й роком Мономаха. Пояснюючи, чому вибір припав саме на нього, автор «Дня», історик і політолог О.Палій, навів близько півтора десятка аргументів, що видають усе те ж прагнення привласнення образу давньоруського князя, його вбудування до української історичної міфології⁷³.

Однак значення пам'яті Володимира Мономаха у сучасній Україні не слід перебільшувати. Рішення згаданої столичної газети було доволі легковажним, як, власне, і публікації в ній із цього приводу. Державної ж політики пам'яті щодо Мономаха як такої не простежується⁷⁴. Згадаймо телевізійний конкурс

грецьким чи російським молитовним написом: «Печать Василия, благороднейшего архонта России, Мономаха», «Господи, помози рабу своему Василию, князя русьского» (див.: *Орлов А.С.* Владимир Мономах. – С.64–65; *История культуры Древней Руси: Домонгольский период.* – Т.2. – Москва; Ленинград, 1951. – С.444–445; *Янин В.Л., Литаврин Г.Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // *Историко-археологический сборник: А.В.Арциховскому к 60-летию.* – Москва, 1962. – С.204–206, 211–212; *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т.1. – Москва, 1970. – С.16–17, 30, 68, 70, 170, 173, 251, 252; *Пуцко В.Г.* Вислая печать Владимира Мономаха // *Нумизматика и сфрагистика.* – Вып.5. – К., 1974. – С.96–99).

⁶⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/kultura/unikalnu-osobistu-ikonu-volodimira-monomaha-mozhut-viddati-derzhavi-abo-cerkvi.html>

⁷⁰ Відкрита наприкінці 1989 р., автори мозаїк – Г.Корінь та В.Федько.

⁷¹ Див.: *Загребя М.* Монети України, 1992–2009: Каталог. – 5-те вид., доп. – К., 2009. – С.76.

⁷² Див.: Каталог марок України [Електронний ресурс]: <http://philatelist.by/katalog.html>.

Серед інших сучасних зображень Володимира Мономаха, переважно книжкових малюнків, можна згадати виконаний для історичного музею в Переяславі-Хмельницькому за малюнком художника О.Мельника гобелен «Повчання Володимира Мономаха дітям» (1987 р.).

⁷³ *Палій О.* Чому Мономах? // *День.* – 2013. – 4 січня [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chomu-monomah>. Про підтримку ініціативи «Дня» див.: *Семенченко М., Харченко О.* Про активне використання власної історії // Там само. – 17 квітня [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/pro-aktivne-vikoristannya-vlasnoyi-istoriyi> (у цьому матеріалі можна побачити й зображення згаданого у прим.72 гобелена).

⁷⁴ Про загальні тенденції сучасної історичної політики в Україні див.: *Бондар В.* Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць.* – Вип.23. – К., 2013. – С.381–396. Пор.: *Грицак Я.* Пам'ять // *Його ж.* Життя, смерть та інші неприємності: Статті та есеї. – К., 2010. – С.64–78; *Його ж.* Пам'ять і нація // *Його ж.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. – К., 2011. – С.261–278; *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю.Шаповал, Л.Нагорна, О.Бойко та ін.; за заг. ред. Ю.Шаповала.* – К., 2013.

«Великі українці», котрий проводився в 2007–2008 рр.⁷⁵ За його результатами, Володимир Мономах увійшов тільки до списку зі 100 діячів, зайнявши в ньому 58-ме місце (що, зауважимо, усе-таки вище, ніж в аналогічному конкурсі, реалізованому в Росії, де він згадувався лише у вихідному переліку з 500 імен, підготовленому Інститутом російської історії РАН). У цьому ж зв'язку можна згадати про низьке «котирування» Володимира Мономаха в українському образотворчому мистецтві, а також відсутність пам'ятника йому в Києві, який знає тільки одного Володимира – рівноапостольного хрестителя Русі⁷⁶.

Отже, Володимир Мономах виявляється лише елементом у багатогранній мозаїці української історичної пам'яті, поряд з яким існує безліч інших постатей, що служать точками кристалізації колективної пам'яті. За своїм значенням серед давньоруських князів він поступається не тільки Володимирові Святому, але й, як показав згаданий вище телевізійний конкурс, Ярославові Мудрому, котрий переміг у ньому, та, звичайно ж, Данилові Галицькому, що, на думку М.Костомарова, заклав традицію західної орієнтації України⁷⁷.

Таким чином, незважаючи на окремі спроби відродження в Україні міфу про Володимира Мономаха, образ цього князя, що його було монополізовано свого часу московськими книжниками та який посів видатне місце в російській історичній пам'яті, так і не потрапив до розряду найбільш значущих українських національних героїв.

⁷⁵ Див.: «Великі українці» [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Великі_українці. Оцінку результатів конкурсу див.: Грицак Я. Великі українці // *Його ж. Життя, смерть та інші неприємності*. – С.79–87.

⁷⁶ Петрук В. Два Володимира [Електронний ресурс]: <http://unicyb.kiev.ua/~petruk/Dva%20Volodymyru.htm>

⁷⁷ Більше того, М.Костомаров славив галицького володаря як історичного попередника незалежності України (див.: *Костомаров Н.И.* Князь Данило Романович Галицький // *Его же. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей*: В 3 т. – Т.1. – Ростов-на-Дону, 1995. – С.147–148; *Шенк Ф.Б.* Александр Невский в русской культурной памяти. – С.221, 262). Такий погляд на цього князя – доволі поширений в українській суспільно-історичній думці.

The article is devoted to the image of Volodymyr Monomakh in Ukrainian socio-historical consciousness from the beginning of 17th century to the present. The aim of the author is to investigate evolution of the image of Monomakh in historical memory of Ukrainians and its influence on the processes of their cultural and national identification.

Keywords: *Volodymyr Monomakh, historical memory, myth, Rus', national identity.*

Д.С.Вирський*

ВИПРАВА КНЯЗЯ С.К.КОРЕЦЬКОГО У СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ (серпень – жовтень 1644 р.)

Уперше в історіографії аналізується віршована хроніка про похід князя Самійла Кароля Корецького у Степове Побужжя впродовж серпня – жовтня 1644 р. Матеріал містить чимало цікавих фактів з історичної географії, історії військового мистецтва та магнатських кланів України. Розглядається проблематика так званого магнатського козакування.

Ключові слова: Самійло Кароль Корецький, українські магнати, козакування.

Ранньомодерна історіографія України до сьогодні повністю не відчитана. І ситуація, коли вдається натрапити на вельми значні пам'ятки – з великим інформативним потенціалом і «революційного», принаймні для фахівців, змісту, – досі не така вже рідкість. Уважаю, саме із цим маємо справу у випадку з анонімним полономовним віршованим описом приватного походу князя Самійла Кароля Корецького в надбузькі Дикі Поля, котрий відбувся у серпні – жовтні 1644 р.: «Погоня охотної виправи до обозу [=табору коронного війська] та до Диких Піль ясновельможного князя Самійла Кароля на Корці Корецького і т.д., і т.п.» (без місця друку, 1645 р.)¹. Оскільки єдиний відомий екземпляр зберігався у Львові, і тут таки того ж 1645 р. католицький теолог Марек Корона видав працю з посвятою князеві С.К.Корецькому², припускаю, що випустила книжку львівська друкарня (хоча, напевно, і не єзуїтська, як у випадку з М.Короною, адже збігів у декорі цих видань немає).

Про козакування місцевих магнатів як «пограничний український спорт» писав М.Грушевський³. Але текстів, що описували б подібні вправи-виправи зовсім небагато. Зазвичай посилаються на подільські діяння 1540-х рр. барського старости Бернарда Претвича («Апологія», 1550 р.)⁴ та на похід від Жовнина за Кодак восени 1647 р. князя Яреми Вишневецького, віднотований Боґумилом-Казимиром Маскевичем (Машкевичем)⁵. Інші,

* *Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відділ української історіографії*
E-mail: vyrsky@yahoo.com

¹ Pogonia Ochotney Wyprawy do Obozu y w Dzikie Pola Iáśnie Oświeconego Książecia Samuela Karola na Korcu Koreckiego etc., etc. – [B.m.dr.], 1645. – 31 s. nlb (Бібліотека Баворовських, №23993; тут використано мікрофільм, котрий зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві, див.: Biblioteka Narodowa. – Czytelnia Mikroform. – Mf.3096).

² *Korona M. Witanie, oraz y powinszowanie Stanv Malzenskiego, Jasnie Oswieconego Xiestwa Jego Mości Pana Samvela Koreckiego Xiazeia Na Korcu: Takze Jey Mości Paniey Maryanny Paniey Wislickiey, Teraz Xiężny Koreckiey: Na przynosinach: W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow. – Lwów, 1645.*

³ Див.: *Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 65.*

⁴ Український степовий кордон у середині XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Упор. О.С.Мальченко. – Запоріжжя; К., 1997.

⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2 (первая половина XVII ст.). – К., 1896 (про похід 1647 р. – С. 410–415). Перевид.: Мемуари до історії Південної Русі: Вип. 2

здебільшого панегіричні, тексти у цьому плані ще фрагментарніші. Таким чином, уведення в науковий обіг тексту, де маґнатська виправа в Дикі Поля – єдиний і цілісний сюжет, представляє значний інтерес. Крім того, своєрідна унікальність цього твору в тому, що відсутність традиційного для такого військового репортажу «живописного» бойового зіткнення змусила автора приділити більше уваги похідній буденності «козакуючого» приватного війська.

Про героя твору – князя Самійла Кароля Корецького (1621–1651 рр.) з часів, що передують описаним подіям, відомо наступне. Він був сином Кароля Яна Корецького та Анни з роду Потоцьких. Дядьком його був славний воївник Самійло Корецький (бл.1586–1622 рр.), котрий прийняв смерть як і легендарний Байда-Вишневецький – був страчений турками у Стамбулі. Мати Самійла Кароля померла рано, а батько пішов із життя, коли синові виповнилося 12 років. Як єдиний нащадок імені та багатих маєтностей князів Корецьких, юнак здобув добру освіту – навчався 1634 р. у Граці (столиця слов'янської Штирії в Австрії) та 1641 р. в італійській Падуї. За прикладом батька утримував значні приватні військові підрозділи. 30 січня 1644 р. його полк (400 коней) брав участь у битві під Охматовим. Щоправда, самого молодого маґната тоді на місці не було, але він через це явно був заохочений здобути й особисту військову славу.

Отже, розгляньмо, що собою являє цей твір. Структурно він складається з коротенького звернення до читача та шести частин, колоритно названих «цугами», за аналогією з кінською упряжжю, в якій коні йдуть один за одним. Імовірно, тут також є натяк на спосіб пересування війська на марші (в погоні). Акцентоване слово «погоня» в назві твору й постійні алюзії на нього в тексті взагалі не випадковість, адже, крім буквального сенсу в переслідуванні неприятеля, це ще й герб князів Корецьких: лицар-вершник із мечем на галопуючому коні (такий самий, як у всіх Гедиміновичів).

Звернення до читачів загалом присвячене виголошенню девізу-motto цілого твору. Це – уславлення («великої похвали») добровільної жертвовності («охотних послуг») задля блага держави-суспільства. Зауважмо, що поетично заспів «До читача» автор спеціально виокремив – тут 8 рядків (4 двовірша), а далі зустрічаємо лише 6-рядковий (3-двовіршовий) «розмір» пронумерованих «цеглинок», з яких він збирає частини-«цуги». Перша така частина має 11 згаданих цеглинок. Вони представляють нам героя, якому приходить звістка про наміри ворога напасти на його Вітчизну і котрий добровільно вирушає на оброну рідного краю.

Свій твір автор розпочинає стандартно – з конструкції гармонійного пейзажу з античним антуражем: під небом, де панують «блискавкокий» Юпітер та «позолочений» Феб, люди збирають урожай і співають молитви по церквах. Аж тут і наш герой – Самійло Кароль, княжча на Корцю – ще молоденький, але йде він шляхами мудреців («Несторові тракти»). Князь мешкає у «високому

(перша половина XVII ст.): Ф.Свляшевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич / Пер. із рос. І.С.Голуб; передм. В.С.Мороза. – Дніпропетровськ, 2006.

палаці» над Віслою, якою плинуть великі багатства – в Яновці⁶. Сюди й «летить прудко» звістка з двох сторін – «із варшавських палаців» (королівський двір?) та «з Бару» (від коронного гетьмана?) про те, що татари («певна орда свавільних поганців») «готові вторгнутись у власне польські волості», не зважаючи на діяльну оборону поляків⁷. Тут автор не втрачає шансу зробити комплемент королеві Владиславу IV, який «чуйно стереже кордонів», та його «гетьманам», котрі набирають («затягають») військо. Ось і С.К.Корецького листами запросили, аби прибув зі своїми вояками до табору коронних сил. Ці «Марсові новини» припали якраз на день народження князя. Той не барився – «на війну в момент був готовий, сам собі та своїм чин Марсовий зладив», відразу написав «універсали» на «свої ниви», адже, як зазначає автор, «княже Вітчизні служити не лінивий».

Така поведінка гідна й славних предків С.К.Корецького. Автор доволі стереотипно згадує Ольгерда, знаменитого великого князя литовського, від якого традиційно виводився рід Корецьких (зокрема в епітафії 1622 р. над тілом Самійла Корецького в Корці). А далі маємо справу з певною генеалогічною загадкою. Ось цей фрагмент:

VI	VII
<p>Idzie tym torem/ kiedy Olgiert stawa/ Sławny dzielnością Iwan Fedorowicz, Temu był Oycem Dimiter Butawa/ Dzielność Koreckich w długie lata policz/ Tyśiąc lat dwieście pięćdziesiąt pisano/ Na ten czas/ kiedy Iwanowi dano.</p>	<p>Bogate włości od Augusta bierze/ Y wieczność domu w chodzą targowiska/ Ten dar Krolewski był słuszny w tey mierze/ Bo z krwawym Marsem czyniwał igrzyská: Y ten zaprawił w Cne Woienne czyny/ Z Xiążąt Koreckich masz Marsowe Syny.</p>

Як бачимо, першопредком Корецьких названий історично досі неідентифікований Іван Федорович, син Дмитра Бутави, котрий 1250 р. за військові заслуги отримав надання (на Торговицю⁸) від короля Августа. Щодо Дмитра Бутави – це міфічна особа. Хроніст уважав князя на ім'я Бутави (засновника роду Корецьких) сином Ольгерда (насправді це син Кейстута й жодного відношення до Корецьких він не мав). Хроніка Биховця, а за нею М.Стрийковський ототожнили Бутаву з сином Ольгерда Дмитром-старшим, колишнім князем брянським⁹. Так з'явився генеалогічний персонаж – Дмитро Бутави, з яким і пов'язали Корецьких. Із-поміж останніх відомий лише один Федір – князь Федір Іванович Корецький (помер 1522 р.). Його сином був Богущ Федорович Корецький (1510–1576 рр.). Якщо припустити, що в нього був невідомий із джерел брат Іван, то поява короля

⁶ Яновець – містечко із замком у Люблінському воєводстві, на той час маєтність Любомирських. Станіслав Любомирський через дружину Софію Острозьку доводився родичем Корецьким. Існувала і Янівка, нині Іванівка – село Корецького р-ну Рівненської обл., утім тоді незрозуміла згадка про Віслу та палац.

⁷ У червні 1644 р. у Криму змінився хан (за наказом турків Мегмеда Гірея IV заступив Іслам Гірей). Отже, була небезпека, що новий володар захоче відразу показати своїм підданам власні полководницькі таланти й воєнне щастя.

⁸ Торговиця на р. Стир – нині село Млинівського р-ну Рівненської обл. Надане князям Іванові й Федорові Корецьким у 1511 р.

⁹ *Леонтович Ф.И.* Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – С.273.

«Августа» – Сигізмунда Августа (1548–1572 рр.) стає доволі логічною. Тоді, імовірно, маємо справу з помилкою автора «Погоні» в датуванні королівського надання (підтвердження?) на Торговицю – мав би бути 1550-й, а не 1250-й рік. Але ще вірогідніше пояснення можна висувати за актом від 23 березня 1512 р.¹⁰, де є згадка про надання близько цього часу Торговиці «кн(я)зю Ивану а кн(я)зю Федору Корецькимъ», себто Іванові Івановичу Корецькому (помер 1517 р.) та Ф.І.Корецькому, про якого вже згадувалося. Автор «Погоні» міг не дуже добре читати кирилицею (а може й латиною, адже «едукаційних» маркерів у тексті замало) – тож у нього і вийшов «Іван Федорович».

Далі йдеться про героя з дому Корецьких – не раз уже тут згаданого Самійла, відомого з антитурецької боротьби та авантюри у Молдові. На думку автора «Погоні», його «всяк знав» і ніхто не засоромиться згадати цього воюючого, який «часто бив гордовитих бусурманів». За ним уболіває кожна польська пісня («дума»), що рано він скінчив життя в найвідомішій стамбульській в'язниці – Семибаштовому замку (Едикуле).

Нинішній княже Корецький – тезка того славного Самійла – готовий і в борні з татарами й турками уподібнюватися славному родичеві. Автор «Погоні» робить панегіричний висновок: «На вояків Польща не бідна, але одним лише Корецьким на поган сувора». Адже князь подібний тигру, який захищає малих тигренят. Відтак на звістку, що «ординські до нас збираються рої», аби «хапати, забивати чесних поляків синів», він «біжить з Яновця, запалений охотою», не зважаючи на перешкоди «домашніх труднощів».

Друга частина (16 нумерованих віршів) відкривається оглядом-пописом князівського війська, який відбувся під Корцем («на Корецькій волості») 28 серпня 1644 р. Тут, «у полях, став широкий і густий» полк С.К.Корецького, який налічував понад 1200 вояків («чоловіків [готових] до бою»), з урахуванням обслуги-челядників – це був узагалі кількатисячний корпус. День для огляду випав дуже погожий. Отже, у променях сонця перед князем у повному бойовому обладунку, під розгорнутими прапорами-корогвами шикувалися-переписувалися («стояли» й «писалися») кінні та піші роти.

Найпершими виступали («ставили свої почти») «ординати», себто шляхетські загони з ординації Острозьких (володіння вигаслого за чоловічою лінією відомого князівського роду) – їх, напевно, під руку С.К.Корецького передав на час походу повноправний зверхник-ордиант (на той момент князь Владислав Домінік Заславський). Як пише автор «Погоні», усі вони були в місюрках (легких шоломах), панцирах і «зі стрільбою» (вогнепальною зброєю). Підрозділ мав власний прапор – «знак» червоного кольору. Ніс його хорунжий Папроцький¹¹, «чоловік здавна військовий». Командиром («полковником») вояків-ординатів був Ян Шозинський (Szoszynski¹²), за ним їхав і заступник («поручник») – «достой-

¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga №22 (1547) / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavičius. – Vilnius, 2010. – P.26.

¹¹ Можливо, Анджея Папроцького герба «Сліта», згадуваний 1632 р. на Волині. Під 1650 р. є інформація про Шимона Папроцького, державця с. Земшаки у Волинському воеводстві.

¹² Імовірно, Ян Шашевський (Szaszewski, Szaszowski) герба «Шашор», знааний на Волині клієнт князя Владислава Домініка Заславського. У 1649–1650 рр. поручник хоругви Станіслава Гурського (з підрозділів Заславського).

ний» Калинський¹³. Завершує опис підрозділу колективний портрет ідеальних воїнів – жоден із них не відає перешкод; усі рівні мужністю й діяльністю; вони навчені, проходять строем «як годиться»; охочі служити для слави Божої; якщо потрібно – готові померти; підтримують («зичливі») свого вождя-полководця. Другими йдуть уже лицарі самого князя – хоругва його «надвірної челяді». Хорунжим тут Пшевоський (Przewoski)¹⁴, за ротмістра – Фаренсбах¹⁵, а поручником – Лубковський¹⁶, «той, що заледве не у війську вихований». Вояків підрозділу охарактеризовано як «молодь цілком гречну» й «добірно убрану». Імовірно, це означає панцерну хоругву, важку кінноту, споряджену на взірць гусарів. Після Ференсбахової йде загін, котрий давніше називали «козацьким почтом» – отже легкокінний. Нині це вже не просто чисельна магнатська свита, а повноцінна хоругва, рівна з іншими. У неї прапор-корогва червоного кольору з білим хрестом. За ротмістра тут «старий» Гарниш (Garnysz)¹⁷, «який ж бо в Дикі Поля часто ходив». Далі виступає численна піхота. Відділ добірних угорських вояків (понад 150) очолював ротмістр Ростек (Rostek)¹⁸. При цьому підрозділі була артилерія («армата досить порядна») – 6 бронзових гармат¹⁹. За ними йшли, у «складних шерегах», три відділи «вогнистих» драгунів зі своїми «капітанами» й «охочими офіцерами» – загалом 400 солдатів. Вони склали окремий полк, який уже бився з татарами ще у січні 1644 р. під Охматовим. Перший відділ (100 вояків) очолював «жовнір добре справний» капітан Ян Шкот (шотландець?). Другий (200 вояків) – «у війську досвідчений» капітан Крилінський. Третій (100 вояків) – Леваський (Левальський), «то капітан давній». Драгуни при цьому салютували зі своєї зброї. Загін татарської кінноти (близько 200 вершників) очолював Самійло Голуб²⁰. Про цих «княжих татар» автор «Погоні» зауважив, що вони на Кореччині дотримуються власної віри (ісламу), а ще вояки ці добре обізнані зі степом («у полях звичайні») і здатні витримати «злу хвилю». Вождь же їх, подібний Марсу («в Марсовій особі»), уже не раз випробовував свій досвід. За ними

¹³ Напевно, ідеться про Якуба Калинського герба «Топор» (помер 1672 р.) – ротмістра кварцяного війська, який мав маєтності на Поділлі та брав участь у битві під Охматовим 1644 р. Із цього ж роду й покоління: Северин-Миколай (помер після 1663 р.) – ротмістр кварцяних (1648 р.), потім панцерної хоругви Александра Конєцпольського, староста брацлавський; Адам – королівський ротмістр, чернігівський (1662 р.) і брацлавський (від 1665 р.) підчаший.

¹⁴ Пшевоські – шляхетський рід у Кашубах на Помор'ї.

¹⁵ Імовірно, це або Габріель (Юрій-Габріель) Фаренсбах (Ференсбах), який мав дружину з роду Киселів, або хтось із його синів – Ян чи Александр.

¹⁶ Напевно, Прокіп Лубківський (Лубковський), який 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» князя С.К.Корецького.

¹⁷ Очевидно, Криштоф Гарниш (із подільських Гарнишів?), згаданий 1649 р. як ротмістр татарської хоругви князя С.К.Корецького.

¹⁸ Імовірно, Криштоф Ростек – старший у роду Ростеків, власників маєтків на Погоринні (західніше від Кореччини). Або ж це Ян Ростек – син чи племінник Криштофа. Останнього 1649 р. згадано в Корці серед шляхетних «слуг» князя С.К.Корецького.

¹⁹ Ще в 1649 р. під час битви під Зборовом згадувалося, що С.К.Корецький тут мав «гарматки польні гарні» (див.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu "Ogniem i mieczem", (1648–1651) / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył M.Nagielski. – Warszawa, 1999. – S.324.*

²⁰ Зі шляхетської родини Голубів із Морозовичів, тісно пов'язаної з козацьким світом (дала і гетьманів, і полковників). Разом із князем С.К.Корецьким брав участь у битві з козаками під Корсунем 1648 р. (звідти втік поранений до Корця). Згодом не раз згадувався як королівський ротмістр. У березні 1656 р. брав участь у польському посольстві до Війська Запорізького.

вийшов відділ стрільців²¹ на чолі з Петером. За плечима в усіх рушниці й шаблі при боці. Кожний тут «у що хочеш влучить», «не дбають про приклад» (себто не користуються при стрільбі упорами для рушниць?), «довіряють своєму оку». Вправно в лісах звірину б'ють, але і в бою вони «незле стають». Останнім свою волоську (легкокінну) хоругву вивів «голий» (без обладунку?) Немира (Niemiera)²². Поручником у нього був Коваленко. Можливо, окреслення їх як «організоване волохів гроно» свідчить про нечисленність цього підрозділу (близько 50 осіб) і тоді стає зрозуміло, чому вони йдуть у кінці. Автор «Погоні» хвалить їх стримано – «незле таке гроно». Крім того, вони в нього «в полях обізнані з татарськими переходами», відтак «шукати здатні й на [Південному] Бузі бродів».

Виходячи із загальної чисельності війська (1200 вояків), кількість воїнів у всіх трьох шляхетських ротах становила близько 300, отже по 100–150 осіб на кожен підрозділ. Цифру близько 300 отримуємо, коли заберемо з 1200 особового складу 750 підрахованих за текстом вояків інших загонів + 2 необрахованих підрозділи (100 і 50 осіб?). Відомо, що полк С.К.Корецького під Охматовим налічував «400 коней». Отже, найвірогідніше, ідеться про надвірну (гусарську) і козацьку хоругви (друга і третя за переліком із «Погоні» + 200 служилих татар).

Після огляду війська князь наказав вирушати – поспішати до табору коронної армії, про що й сурми просурмили. На марші попереду йшли хоругви, а за ними табором челядь («люди ліжковий»). Князь із двором на ночівлю завернув до своїх маєтностей. Перед сном він завів із почтом розмову про майбутні дії, розігриваючи натхнення вояків. Молодий магнат випромінював ентузіазм щодо перспективи повоювати.

Третій цуг-частина (17 нумерованих віршів) починається описом ранку по ночівлі. Поки двір готувався до від'їзду, князь відвідав церкву («костельні пороги»), де його ченці-капелани вже організували службу та сповідь. По закінченні отримали благословення від панотця й рушили далі. Просувалися швидко, адже бажання їх квапило.

На сьомий день походу прибули під місто Іллінці²³, на той час також маєтність Корецького. Тоді ж відбулася військова рада, яка вирішила закласти тут табір, адже з власної («домової») волості зручно налагодити й постачання війська. Зрештою й табір кварцяного війська звідси був недалеко – «за дві милі тільки» (себто 10–15 км). Сталося все це 4 вересня, у вівторок – уточнює автор «Погоні». Табір, утворивши «квадрат порядний», став над р. Соб. Зробили й блокгауз, де «майстерним способом» розставили «армату» (артилерію). Сам Корецький, як по-людськи належить, вирушив привітати «гетьманів» до табору кварцяних²⁴. Ті навзаєм із вдячністю прийняли гостя-магната, обдарували його, а тугешне лицарство виявляло шану («уклони віддає») та радо віталосся.

²¹ Магнатські підрозділи стрільців – не рідкість в Україні того часу. Згадаймо хоча б такий із підданих князя Я.Вишневецького в антикозацькій кампанії 1638 р. (згадується С.Шимановським у «Марсі савроматському», Варшава, 1642 р.).

²² Можливо, Александр Немира – воевода і ротмістр підляський (1648 р.). Але це не єдиний відомий тогочасний Немира-Немира.

²³ Іллінці – нині райцентр Вінницької обл.

²⁴ Великим коронним гетьманом на той час був Станіслав Конєцпольський (1591–1646 рр.), польним – Миколай Потоцький (1593–1651 рр.).

Князь повертається до своїх наметів і нетерпляче чекає на «бусурманів». Утім, від гетьманів повідомляють, що про ворога «нічого не чуто». Юний полководець нервує, гнівається й уже роздумує рушити далі. Він викликає до себе «старшин» (офіцерів) і звертається до них із промовою, де представляє свій задум – не чекати неприятеля, а йти йому назустріч. Мовляв, невелика слава сидіти «в оздобних наметах», не чинячи бусурманам жодної шкоди, краще самим пошукати їх «по диких кутках», у тому й Бог героям допоможе. Автор «Погоні» славить завзяття свого князя. Мовляв, легше Віслу «шалену» загальмувати й вітер зупинити, аніж відвагу Корецьких. Утім, не всі зраділи від перспективи подальшого походу. Хтось висловлювався проти («чинили труднощі» й «не радили»), інші пропонували послати вперед лише частину наявного війська. Та були й ентузіасти, які вже «ледь коней не сіддали». Суперечки тривали, доки не споночіло. Уранці до табору зі значним власним почтом як гість і союзник прибула нова дійова особа – давній вояк-ветеран (колишній ротмістр), авторитетна для князя людина Ян Дунін-Жуховський²⁵. Почувши про плани Корецького, він їх цілковито підтримав і погодився разом вирушити в Дике Поле. Це, зрештою, і поставило крапку в дискусіях.

Четвертий цуг-частина (29 нумерованих віршів) оповідає, як військо С.К.Корецького рушило далі. Отже, після «промови» Я.Дуніна-Жуховського, яка «всім сподобалася», виступ призначили на «завтрашній день», про що «по табору» голосна сурма «прогриміла». Князь, інші командири та зрештою й усе військо вночі «мало спали». Як тільки засвітилася ранкова зоря почали збиратися до виступу. Воїни одягали бойові обладунки («панцирі»), а князь з офіцерами вирішував, кого залишити охороняти табір і скомандував усім шикуватись у полі. До виправи приєдналося чимало охочих («гостей») із кварцяного війська. Природно, що старшим над табором поставили згадуваного вище «піхотного ротмістра» Ростека (командира угорських піхотинців при 6 гарматах). Залишили також певну кількість кінноти («товариства сила») під проводом Конопки²⁶, частину драгунів (сотню?) під командою уже відомого Леваського (Левальського), іншу на чолі «з двома капітанами» (себто сотню Яна Шкота і дві сотні Крилінського?; можливо, ці підрозділи пішли не повним складом, адже автор «Погоні» пише, що більшість драгунів зосталася в таборі). Князь, в оточенні свого двору, стояв «на чолі» й визначав порядок руху, особисто ділив і шиковав підрозділи. Загалом, судячи з попередніх розрахунків, похідний корпус волинського магната, навіть посилений добровольцями з кварцяного війська, навряд чи був більший за 1000 «готових до бою» вояків.

Рушили «спішно» («ніби розправивши крила») на Кальник²⁷ (теж дідичне володіння Корецького), де після полудня стали на привал до ранку (себто від Іллінівці ішли вздовж берега р. Соб за течією цієї притоки Південного Бугу). Князь ночував в «отчому городку», а хоругви «в порядку» – по довколишніх

²⁵ Я.Дунін-Жуховський (Dunin Rzuchowski) герба «Лебідь» походив із Сандомирського воеводства. У 1632 р. підписав акт обрання короля Владислава IV, 1647 р. згаданий як ротмістр Сандомирського воеводства.

²⁶ Напевно, Павло Казимир Конопка – 1648 р. й пізніше тримав у заставі з руки князя С.К.Корецького с. Харалуг (нині Корецького р-ну Рівненської обл.).

²⁷ Кальник – нині село в Іллінецькому р-ні на Вінниччині.

хуторах. Зранку сурми заграли підйом, вояцтво спорядилося по-бойовому й рушило далі. Нова зупинка («невеликий табір») була в «урочищі Удич»²⁸ – між «Ягупцем» та «Івангородом»²⁹. Це тимчасове укріплення заклали на «малому узгірку», звідусіль «водою оточеному». Тут чекали на сторожу-караул («Kałauźniki») – вони ж бо «знають ліпше повсюдно переходи дикі».

Наступного дня вранці князь зі своїм оточенням слухав «свату месу», організовану в польових умовах («під балдахіном»). Тоді ж завели охоронну службу («стражі пляцові») й похідним табором рушили, визначивши місце ночівлі «аж на Синиці»³⁰. Як бачимо, першу дистанцію походу було прокладено по степових кордонах Уманщини, яка саме того часу активно колонізувалася. Маневр, зрештою, у рамках звичного блокування відгалужень Кучманського шляху.

На наступний день випадало велике свято – «Святого, що в небі воював». Очевидно, ідеться про св. Михайла-архангела, отже 29 вересня. Із вечора збудували похідний олтар, а вранці князь і «з ним люд інший» пали на коліна, сповідалися та причастилися святих дарів. Звідси рушили табором «аж на Кайнари»³¹. Як повідомляє автор «Погоні» – це «долина, де повз скелі найчистіша вода потоком плине». Тут часто зупинялися татарські загони. Знає оповідач і те, що «недавно наших, про що звістка лине, татари у цій же долині заставши, упень усіх витяли, мало кого живцем [у полон] забравши» (епізод свіжої Охматівської кампанії початку 1644 р. чи відгомін думи «Отаман Матяш старий»^{32?}). Імовірно вихід на береги Південного Бугу був певною метою походу (межа Поділля й Дикого Поля, зручне місце для контролю збудованої 1635 р. в гирлі Саврані фортеці Новий Конецполь?), адже оповідач пише, що учасники виправи, досягши річки наприкінці дня, вітали з цим один одного. Вони поправляли тут кінську упряж та спрямовували вози на переправу (через якусь малу ліву притоку Південного Бугу, можливо р. Молдавку?). Ішли похідним порядком повз Гуївську діброву (Hucywska dąbrowe) до «Синьої Води» (Синюхи), під рясним дощем переправилися через неї й на березі цієї річки заклали свій табір³³. Сторожа повідомила, що бачила якихось людей, але швидко розібралися, що то були «наші» – українські степові уходники рибалки-балакшиї («Bałaxnicy»³⁴).

²⁸ Удич – нині річка та однойменне село Теплицького р-ну Вінницької обл. (тут радше йдеться про річку).

²⁹ Нині Ягубець та Івангород – села Христинівського р-ну Черкаської обл.

³⁰ Синиця – річка й однойменне село Христинівського р-ну Черкаської обл. (тут радше йдеться про річку).

³¹ Кайнари – з татарської «водне джерело» (за А.Скальковським – «кипляча вода»). Поширений у Великому Степу топонім. Ці надбужські Кайнари згадано ще Б.Претвичем під 1542 р. Тут був брід через р. Південний Буг, нижче впадіння р. Саврань (Ф.Петрунь уважав, що Кайнари слід шукати в районі гирла р. Молдавка – малої лівої притоки Бугу, нині на цій річечці є й с. Молдовка Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; сучасний краєзнавець Р.Захарченко вважає, що тут ідеться радше про м. Голованівськ, яке стоїть на р. Кайнари, притоці Ятрані). Позначено Кайнари й на мапах Гійома Левассера де Боплана (вище гирла р. Синюха) та Річчі Занноні 1772 р.

³² У цій думі отаман козаків-брацлавців так попереджав: «Козаки, панове-молодці! / Не безпечно ви майте, – / Козацьких коней із припона не пушайте, / Сідла козацької под голови покладайте, / Бо се долина Кайнарская, / Недалече здесь земля татарская» (курсив мій – Д.В.). Урешті-решт лише обачність отамана рятує козаків від раптового нападу турків.

³³ Можливо, ідеться про околиці сучасного с. Синюхин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл.

³⁴ Балакшиї – запозичення з татарської мови (дослівно означає – «рибалки»). З'являється у джерелах 1630–1640-х рр., часто це синонім козаків-запорозців.

Переспавши ніч «на чуйній повстині», не відкладаючи далеко зброї та не розсідлюючи коней, поспішили далі (коли рушили, «день був неділя» – отже, 2 жовтня). Опівдні військо стало табором на Протовчі³⁵ («w Protouczu») над Бугом, де вислухали чергову месу, тим часом, поки провідник до переправи «скочив», роздивляючись, як організувати перехід на правий берег та де там розташувати табір. Переправилися «з великою трудністю», де ніколи не ходилося, через це «наші» дали цій переправі нове ім'я – «Корецький Брід» (назва не закорінилася). Автор «Погоні» оптимістично заявляв, що слідом за військом цим «нашим» бродом «переїжджало сміливо» чимало рибалок-балакшиїв (зауважимо, що звідти вже зовсім недалеко до широковідомого рибальського угіддя – Бузького Гарду).

Поки переправляли вози, князь, наказавши займатися табором за річкою Боговичові³⁶ й узявши провідника, «з великою відвагою» рушив із кіннотою правим берегом Бугу вниз, у бік Очакова. Табір над бродом, зрештою, дещо перемістився на зручніше місце, а кінний авангард із князем, пройшовши весь день, заночував нижче Протовчи у Кривоострова. Погода людей Корецького не щадила – ішов дощ із морозним вітром, люди, тулячись до теплих коней, не могли зігрітися. Отже вояки вирішили перейменувати долину, де зупинилися, на Дрижиберег (слідів подальшого побутування такого топоніма, попри оптимізм автора «Погоні» щодо того, нібито назва ця «буде пам'ятна», житиме у віках, також не виявлено). Оповідач дуже хвалить князя, який терпів негоду разом з усіма (не мав теплого одягу, у панцирі важкому на землі ночував, під голову клав лише оберемок очерету), чим підтримував дух цілого війська («серця жодному зі своїх не зіпсував»).

Уранці трохи розпогодилося («всхли вітри шалені, і негода дещо устала»), сонце зігріло вояків і вони рушили в порядку («у шику цуг чинячи не малий») із долини «через високі скелі». Сторожа-розвідка шукала сліди татар, але знаходила лише «дикі стада». Стали на перепочинок нижче Кременчука³⁷. Тут «невгамовний» князь, який усе ніяк не знаходив битви, виступив з ідеєю рейду на Очаків. Утім розважливіше оточення відрадило його від цієї затії, запропонувавши натомість іти на Піщаний Брід³⁸ і тут перехоплювати ймовірні татарські загони. За це висловилися й розвідники-караульні («Kałauzowie»), які повідомили, що в тому місці «мають свої кочовища дикі татари», там рибалок-балакшиїв найбільше вони ловлять. Зрештою, туди вперед направили з

³⁵ Протовча – імовірно місцевість, тотожна добре знаному топоніму Пробите/Пробитий/Протечь, де були перші пороги на Бузі (нині район м. Первомайськ – райцентру Миколаївської обл.). Козацько-рибальські «ватаги пробитовські», які дають коронному гетьманові звістки про татар, згадано в листі від 21 травня 1594 р. (див.: Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620 / Wyd. J.T.Lubomirski. – Kraków, 1868. – S.53).

³⁶ Напевно, Ян Богович – шляхтич, який 1648 р. скаржився на загибель у Корці його майнових документів, під час захоплення міста козаками-повстанцями. У 1644 р. він, імовірно, виконував обов'язки «обозного» (так у творі названо особу, котра віддала наказ перемістити табір далі від переправи).

³⁷ Кременчук – тут часто згадуваний у джерелах примітний кам'яний острів на Південному Бузі (нижче м. Первомайськ).

³⁸ Піщаний Брід – відомий перехід на Південному Бузі (трохи нижче острова Кременчук), зручний для кінноти (тут завершується скелястий відрізок річища), відтак часто відвідуваний усіма охочими рухатися Кучманським шляхом.

провідниками волоську хоругву («Wołosza»), а військо стало «між пагорбками». Утім «шпигуни», коли повернулися, дали знати, що татари вже давно («час немалый») пішли звідти. Командири порадилися й, зрештою, військо рушило в долину бузького притоку – р. Вільшанки («Olszanka»)³⁹. Звідси вже було близько до Піщаного Броду, який вояки все ж відвідали. Трохи почекали на татар, «з охотою» перепливли через Буг – на тому березі мокрі «шати вижимали».

Далі йде п'ятий цуг-частина (23 нумерованих вірші), присвячений він зворотному шляху війська. Отже, герой «Погоні» гнівався «немов суворий лев, як зголодніє, а нічого не спіймає». Усе ще плекаючи надію зустріти хоч якихось неприятелів, князь навсібіч розіслав розвідників – «на підслухи». Сам же з військом «у шикі над Буговим берегом» почав неквапливий відступ до залишеного на переправі табору. На вечір дійшли до Чортали⁴⁰ («Czartanneu») в Романовим Доли («Romanowum dole»). Про ці місця автор «Погоні» оповідає, що «там знати [належить] бували озера⁴¹ немалі, котрих уже немає жодного сліду; повисихали й річки зухвалі» (пересихаючі водойми відомі у цих місцях і в наш час).

На ночівлю не зупинялися, адже надійшла тривожна звістка, що табору там, де його залишили, немає. Стривожені, кілька годин ішли в нічній темряві, поки розвідка не з'ясувала, що табір просто перемістився на зручніше місце – «в долину» трохи вище за течією Бугу. Обозний обґрунтував це самоуправство перед князем тим, що на старому місці не було паші для коней – «пісок і камінь ширий понад берегами». Новий табір заклали «поміж горами» – туди, у надії на перепочинок, і рушив «люди кінний».

Після «поганого відпочинку» пізнього ранку організували загальний похідний табір із возів, котрий по осипу почав важко дертися «на гору високу», а кіннота, відправлена вперед, чекала його вже на вершині пагорбу. Звідти клучом («широким кроком») пішли до р. Кодима, тримаючи «оподаль і боком» сторожу. Тут вибрали «під сотню кіннотників», яких вислали на розвідку. Очолив їх згадуваний вище ветеран степової війни Гарниш, ротмістр козацької хоругви князя Корецького. При ньому були й інші досвідчені в Дикому Полі вояки. Вони обережно й пильно розвідували, чи немає де «бусурманів».

На Кодиму, «де важке каміння», прийшли десь опівдні (сонце було ще «серед неба»). Стали неподалік від річки. Оповідач говорить, що «наші» знайшли тут копану криницю-колодязь «свіжої роботи», яка була знаком їх попередників

³⁹ Можливо, це ліва притока, адже на мапі польського кордону 1766 р. відразу за Мигійськими островами показано дрібну безіменну ліву притоку навпроти острова «Olchowy».

⁴⁰ Із місцевими річечками з такою назвою (двома або трьома) розбирався Ф.Петрунь (див.: *Петрунь Ф.Е.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Т.2. – №2. – Одеса, 1926. – С.91–103). Тут, напевно, ідеться про меншу Чорталу, пізніше (і донині) відому як Бакшала, адже саме біля неї був і Романівський Брід через Буг (відомий Г.Л. де Боплану, а с. Романова Балка Первوماйського р-ну Миколаївської обл. існує й у наш час). Отже «Романів Діл» локалізувати не важко. До речі, «Романова Долина» znana (як стародавня назва) ще з опису польсько-турецького кордону 1633 р. (див.: Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 р. // *Крикун М.* Брацлавське воеводство у XVI–XVIII ст. – Л., 2008. – С.310–313, 321). Стосовно особи цього «Романа»: не виключено, що йдеться або про князя Романа Андрійовича (помер 1517 р.), або про князя Романа Федоровича (бл. 1537–1571 рр.) Сангушків, знаних війовників і ключових осіб на сучасній їм Брацлавщині.

⁴¹ Озерами тоді називали також малі притоки та затоки річок.

із війська князя Яреми Вишневецького («де Вишневецький кочував з [власної] охоти»). До речі, відомо, що цей магнат брав участь в Охматівській битві у січні 1644 р., але про те, що й у воєнних діях на рубежі літа – осені 1644 р. (серпень – вересень?) він також відзначився, здійснивши рейд до Кодими, досі ніякої інформації не було. Отже, виправа Корецького, описана в «Погоні» – це не унікальна, а певною мірою епігонська справа?

Але тут військо молодого князя не затрималося, адже не було паші коням – люди Вишневецького випасли всі тутешні місця. Рушили далі, і в наступних рядках автор «Погоні» знову акцентує на гідній справжнього воїна поведінці свого героя. С.К.Корецький їде разом зі своїм обозом-табором, разом сідає перечекати, коли вози здолають «високі скелі», тут таки він має аскетичний обід («подорожній і малий»). І ще не скінчився той «холодний обід», як повернулася сторожа зі звісткою, що знайдено сліди татар. Князь умить «хижо скочив» на коня та гайнув поперед усіх. Із двома лише молодиками вискочив на гору, виглядаючи неприятеля. Утім ближні офіцери з підлеглими («силою виборної молоді») швидко наздогнали свого відважного вождя. Автор «Погоні» називає імена цих гідних лицарів з оточення князя: «насамперед» згаданий вище «зичливий» Я.Дунін-Жуховський, «чоловік відважний [і] в речах неквапливий»; далі Грот, «жовнір давній»⁴²; також при ньому Петро Білковський⁴³ і Хом'як⁴⁴, «у гідних вчинках явний». «Добігши до пана», вони куртуазно «подивувалися» з відваги свого вождя та трохи «погамували» його нерозсудливий порив⁴⁵. Один із наближених навіть набрався сміливості покартати князя за таку безтурботність, сказавши (трохи відхекавшись), що в Польщі першими є не ті, хто починає, а ті, хто закінчує, та порадив берегти себе для Вітчизни.

Як минув цей переполох, табір зупинився, почекав, доки «полковник» відкликав охотників (людей Гарниша?) і рушив далі – до «здавна вимуруваного» Вітовтова мосту⁴⁶. Про нього автор «Погоні» повідомляє, що збудував його цей великий князь литовський «коли татар давив». Про то, мовляв, «широко писано» у «кроніках», бо ж цим він «гідних сарматів у чужинців прославив». Знає автор «Погоні» й те, що тоді ж Вітовт до Литви «татар нагнав» (ідеться про так званих литовських татар – нащадків переселенців із Великого Степу). Зауважує оповідач також, що при мості й «лазня»⁴⁷ бувала, але нині це місце спустіле.

⁴² Можливо, Юрій Грот – у 1652–1654 рр. згадується як державець с. Мужилівичі на Кореччині («Корецького ключа»). Але це не єдиний представник численної на той час родини Гротів.

⁴³ Шляхтич із Люблінського воєводства, у 1648 р. підписав від нього акт елекції Яна Казимира.

⁴⁴ Можливо, Юрій Хом'як – 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» князя С.К.Корецького. Узагалі було троє братів Хом'яків – Олександр, Юрій і Самійло Максимовичі. Про останнього знаємо, що це православний шляхтич, державець с. Глинськ із руки князя В.Д.Заславського. Отже, тут «Хом'як» міг бути офіцером згаданих острозьких вояків-ординачів (?).

⁴⁵ Буйний норів таки довів князя до кровопролиття вже наступного, 1645 р. (див. позов Люблінського головного трибуналу кн. Самуєлю і Марціанні Корецьким від Предслава Александра Гарбовського за вбивство його брата Якуба: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.2228. – Оп.1. – Спр.269; про жертву відомо, що він, як і С.К.Корецький, значився серед дарувальників Корецького францисканського монастиря).

⁴⁶ У районі гирла р. Кодима, правої притоки Південного Бугу (міст, судячи з усього, через Кодиму, а не через Буг). Нині тут існує с. Кам'яний Міст Первомайського р-ну Миколаївської обл. Із ним таки слід ототожнювати й «Мостову Долину» розмежування 1633 р.

⁴⁷ Від ранньомодерних часів указують два топоніми Вітовтова Лазня (тут – у сенсі вежа-башта?): 1) місцевість на правому березі Нижнього Дніпра біля о-ва Тавань, залишки литовської митниці;

На ночівлю стали в долині Ониськова Стінка⁴⁸. Вона так «здавна названа»⁴⁹, а «нова» (недавня) згадка її пов'язана з історією, коли кілька тисяч татар напало тут на кількасотенний загін польсько-українських вояків (за автором – «наших»), з яких ніхто не врятувався («не втекла й голова»)⁵⁰. Цю долину з одного боку загороджувала «велика гора», а з іншого – «швидка річка». Причому з погодою воякам Корецького знову не пощастило – пішов дощ, який залив водою «всю долину», до того ж здійнявся сильний вітер і було дуже холодно. Добре відпочити не вдалося. Князь промучився разом з усіма. Наступний день, на який випадало свято св. Франциска (себто 4 жовтня, хоча за оповіддю мало б бути не 4-те, а 5-те), також був хмарним. Військо рухалося швидко, проминуло «боком» Саврань-Слободу⁵¹. Цікаво, що автор зовсім не знає помпезної персоназми цього пункту – Новий Конецполь, а містечку ж тоді ледь виповнилося десять років⁵². Як бачимо, те, що про топонімічні новотвори виправи 1644 р. (ані про Корецький Брід, ані про Дрижиберег) немає в подальшому жодних згадок – це радше норма, ніж випадок.

На ночівлю стали «нижче містечка» – себто нижче гирла Саврані при впадінні до Бугу. Із савранського гарнізону до цього табору приїжджали «служилі» привітати князя. Погода й надалі не радувала («непевна»), але військо рухалося далі, «поля переходячи» (отже степом?) та «минаючи хлопські оборони на оранках» (про невеличкі «блокпости» українських селян прямо на полях загалом добре відомо). На ніч стали на Бершаді⁵³, «де кварцяні ставали табори». Уранці знову рушили в дорогу. Причому князь, із незрозумілих для оповідача причин («не без таємниці»), оминав містечка, зокрема Кублич⁵⁴, воліючи зупинятися в полі. Далі С.К.Корецький почасти розпускає військо (ймовірно, ішлося про добровольців, які з власної волі приєдналися до походу), а сам на «змордованих» конях рухається вже по власних маєтностях і 7 жовтня (знову «збій», за хронологією мало б бути 8-ме) похід скінчився – «щасливі» вояки стають «у Кальника».

Увінчує текст останній, шостий, цуг-частина (12 нумерованих віршів). Починається він описом святкування із приводу повернення князя та його

2) при «Вітовтовому мості» біля впадіння р. Кодима в Південний Буг. Тут ідеться саме про другу. Незрозуміло, чому М.Крикун не ототожнив «Вітовтову Лазню» з «Вітовтовим Городищем» із розмежування 1633 р. (див.: Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 р. – С.313–314).

⁴⁸ Напевно, місцевість, неподалік від сучасного с. Ониськове Кривоозерського р-ну Николаївської обл.

⁴⁹ Це справді давній топонім, відомий ще М.Броневському (1579 р.), який виводив його від імені якогось пасічника.

⁵⁰ Цікаво, що про місця понад Кодимою також є козацька дума – «Смерть козака на Кодимі-долині». Тут доволі співзвучний сюжет – серед постріляних-порубаних лежить-помирає останній козак, який таки спромігся зарядити пищаль і вистрілити з неї; цей знак почули побратими, котрі, прибувши на місце бою, із почестями поховали загиблих.

⁵¹ Нині Саврань – райцентр Одеської обл.

⁵² Не дивно, що наприкінці XVII ст. (після повернення Поділля від Туреччини Речі Посполитій) топонім Новий Конецполь «відкочував» далі в Дике Поле – у гирло р. Кодима (нині с. Кінецьпіль Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

⁵³ Нині Бершадь – райцентр Вінницької обл. Назву Бершадь-Бершадка мала тоді й річка, на якій стояло містечко (нині це р. Дохна, притока Південного Бугу; у І.Л. де Боплана так називалася притока р. Бершадка).

⁵⁴ Зараз село в Теплицькому р-ні Вінницької обл.

війська з виправи. Їх радо вітають залишені у таборі, приїжджають також гості від «кварцяних». У неділю (себто 9 жовтня), коли, здається, і небо розпогодилося («день був на той час на небі веселий»), відправили «під наметами» службу Божу, подякувавши Господові за те, що «неприятель утіхи не бере».

Насамкінець оповідач багатослівно зауважує, що погани-татари втекли, почувши саме ім'я Корецького, адже, мовляв, пам'ятають, як натерпілися від його предків. Автор «Погоні» у черговий раз порівняв князя з левом, від якого зі страхом біжать усі звірі. Він дипломатично зауважив, що для бою на службі Вітчизні в молодого вождя ще буде нагода. А тим, хто через відсутність воєнної перемоги не дуже вражений князівським походом, оповідач нагадує, що слід вітати добрий приклад юного маґната та визнати його особисту мужність. На останній сторінці надруковано й власне «Погоню» – князівський герб-знамено роду Корецьких із лицарем з оголеним мечем над головою, верхи на галопуючому коні. Малюнок укороновано традиційною «князівською» шапкою-вінцем.

Таким чином, віршована хроніка походу на Поділля й Побужжя у серпні – жовтні 1644 р. становить собою рідкісну та взірцеву ілюстрацію відомого явища українського життя – маґнатського козакування. Відсутність під час цієї виправи бойових зіткнень, опис яких займав завжди центральне місце в літературі такого роду, змусила автора більше уваги приділити буденнішим речам – організації війська, замальовкам місцевостей, відвіданих у поході, характеристикам героїв «другого плану» тощо. Усе це робить із цього твору чудове джерело з історії уявлень і військового мистецтва, а також історичної географії (передусім Степового Побужжя) та генеалогії шляхетських родин.

Цікаво також, що, можливо, саме панегірична нестриманість автора «Погоні» та його наслідувачів у князівському оточенні, із зображенням молодого маґната як надзвичайного та взірцевого войовника, породила згодом іронічне кепкування-примовку козаків-запорозжців. Вираз «Це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки!» ввійшов до скарбниці українського фольклору (згадаємо, що в битві під Корсунем 1648 р. саме князь С.К.Корецький першим дав команду своїм воякам прориватися, себто власне втікати з поля бою, чим поставив хрест на організованій обороні коронного війська).

For the first time author analyzes the expressed in verse chronicle of campaign of Samuel Karol Korecki to the steppes of Buh during August – October, 1644. The article covers many interesting facts about historical geography, history of military art and magnate clans of Ukraine. Also considered the subject matter of so-called magnate Cossack habit of life.

Keywords: *Samuel Karol Korecki, Ukrainian magnates, Cossack lifestyle.*

В.М.Андрєєв, А.С.Руденко*

РІД ДОРОШЕНКІВ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (XVII – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглядається історія козацько-дворянського роду Дорошенків, роль його представників у громадсько-політичному та культурному житті України XVII – початку XX ст. На основі методології нової сімейної історії проаналізовано вплив родинних взаємин і традицій на суспільну та громадську діяльність членів роду Дорошенків. Аналізується еволюція культурно-ціннісних орієнтирів представників цієї знаної династії. Особливу увагу приділено маловідомим сторінкам історії роду.

Ключові слова: *Дорошенки, нова сімейна історія, національна ідентичність, козацька старшина, дворянство.*

Вітчизняна історична наука в останні десятиліття поступово інтегрується у світовий науковий простір. Сьогодні українські науковці у своїх дослідженнях доволі часто звертаються до методів і підходів, розроблених західною історіографією. Одним з таких методів є «нова сімейна історія» – напрям «нової історичної науки», або антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник у рамках школи «Анналів» та структурної антропології. Особливість українського історичного процесу полягає в існуванні тривалих періодів бездержавності, під час яких носіями національної ідентичності виступали не державні наукові та освітні інституції (школи, університети, громадські організації), а козацько-старшинські, інтелігентські родини, так звані «дворянські гнізда». Саме вони виконували роль системи, що збирає, продукує і транслює культурні цінності нації. Таким чином сімейна історія виступає одним із засобів дослідження суспільно-політичної і культурної історії України¹.

В українській історіографії вже проведено кілька досліджень, здійснених на засадах нової сімейної історії². Багатий матеріал для подібних студій дає історія української козацької державності XVII–XVIII ст., у процесі становлення якої з'явилася ціла низка видатних старшинсько-дворянських родів. За підрахунками В.Кривошеї, у цей час існувало 25 козацьких династій, які мали 10 і більше своїх представників на різних урядових посадах Гетьманщини³. Утім,

* Андрєєв Віталій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Руденко Антон Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

¹ Голубчик Г.Д. Рід Марковичів – Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С.3.

² Див., напр.: Голубчик Г.Д. Рід Марковичів – Маркевичів... – 27 с.; Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. – К., 2007. – 264 с.; Тригуб О. Сімейні зв'язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. // Український історичний збірник. – Вип.15. – К., 2012. – С.27–38 та ін.

³ Кривошея В. «Білі плями» історії козацької старшини Гетьманщини // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.152–153.

за влучним висловом С.Білоконя, «існували й такі роди, чий кількісний внесок до української державності [...] міг бути менший, зате якісно, рівнем своїм вони явно переважали»⁴. Одним із них був рід Дорошенків.

Рання історія родини (XVII ст.) неодноразово розглядалась у наукових студіях, присвячених гетьманам Михайлові й Петрові Дорошенкам, а також генеалогії козацько-старшинських родів та історії Гетьманщини⁵. Водночас історія роду XVIII–XX ст. залишається недостатньо дослідженою. Здебільшого увага істориків концентрувалась на вивченні громадсько-політичної та наукової діяльності Дмитра Дорошенка⁶. Різноманітні аспекти його біографії висвітлювалися й на шпальтах «Українського історичного журналу»⁷. Однак у вітчизняній історіографії досі немає жодного цілісного нарису історії роду Дорошенків.

Засновником роду був гетьман реєстрового козацтва Михайло Дорошенко (помер 1628 р.). Точні дата та місце його народження невідомі. На думку Ю.Мицика, «тяжіння М.Дорошенка до Канева, де він тривалий час резидував (а тоді гетьмани воліли перебувати в тих місцях, звідки походили), прагнення полегшити становище даного міста дає певні підстави припускати, що саме Канів був його рідним містом»⁸. Через брак джерел соціальний статус М.Дорошенка достеменно з'ясувати важко. Ще В.Антонович звертав увагу на неписьменність гетьмана, що, на його думку, указувало на походження із середовища простих козаків. Утім, можлива й належність М.Дорошенка до шляхетського стану, про що, зокрема, свідчить родовий герб, уміщений у «Малоросійському гербовнику» В.Лукомським та В.Модзалевським⁹. Проте, на нашу думку, це не можна вважати переконливим доказом аристократичного походження регіментаря. Укладачі гербовника не вказували, що герб належав саме М.Дорошенкові¹⁰. Крім того, в одній зі справ Департаменту герольдії міститься документ 1798 р., в якому нащадки гетьмана зазначають, що їхній герб відомий «здавна», без будь-яких посилань на конкретних представників

⁴ Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза. – 1996. – №5. – С.138.

⁵ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 704 с.; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.; Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – 432 с.; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – Вип.5. – К.; Л., 1994. – С.156–170; Модзалевский В. Малоросійський родословник. – Т.1. – К., 1908. – 519 с.; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – 632 с. та ін.

⁶ Андрєєв В.М. Д.І.Дорошенко як дослідник української історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 190 с.; Бурім Д.В. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.Дорошенка в еміграції (1919–1951): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 294 с.; Оглоблин О. Рід та земля Дмитра Дорошенка // Український літопис. – Ч.1. – Аугсбург, 1953. – С.67–76; Ульяновський В. Автори «Української культури»: Дмитро Дорошенко // Українська культура: Лекції за редакцією Д.Антоновича. – К., 1993. – С.527–553.

⁷ Андрєєв В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.102–122; Лупандін О.І. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка (до 125-річчя від дня народження) // Там само. – №3. – С.36–46; Його жс. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918 р. // Там само. – 1998. – №2. – С.115–127.

⁸ Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С.156.

⁹ Там само.

¹⁰ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малоросійський гербовник. – Санкт-Петербург, 1914. – С.47.

роду чи певний хронологічний період¹¹. Привертає увагу й той факт, що син М.Дорошенка – Дорофій у 1650 р. пройшов процес нобілітації сеймом Речі Посполитої, а для законнонароджених дітей шляхтичів це було непотрібно¹². Тож найбільш вірогідною видається версія про походження засновника роду саме з рядового козацтва.

Перша згадка про М.Дорошенка належить до 1618 р., коли він разом із П.Сагайдачним на чолі козацького війська брав участь у московському поході короля Владислава IV. Згодом він проявив себе під час Хотинської битви 1622 р., за що був схарактеризований турецьким хроністом Наїмом, як «славний і хоробрий вождь»¹³. Після смерті П.Сагайдачного М.Дорошенко став однією з ключових фігур у процесі боротьби радикальної та поміркованої течій козацтва, які прагнули відстояти свої інтереси перед наступом влади на їхні вольності. Засновник відомого роду чотири рази обіймав гетьманську посаду: двічі впродовж 1623, на початку 1624 та в 1625–1628 рр.¹⁴ У 1628 р. М.Дорошенко втрутився в міжусобну боротьбу у Криму, підтримавши колишнього хана Мегмеда Гірея та його брата Шагіна в боротьбі за владу, і загинув у бою під Бахчисараєм¹⁵.

М.Дорошенко мав двох синів – Дорофія й Никона, від яких походять, відповідно, старша та молодша гілки роду¹⁶. Про долю молодшого гетьманича джерела мовчать, а от окремі факти з життя старшого встановити можна. Він разом із батьком брав участь у невдалій виправі на Крим 1628 р., однак йому пощастило вижити¹⁷. Наступна згадка про Дорофія міститься в матеріалах московського Розрядного приказу. В одному із повідомлень ідеться про напад на Путивль 14 травня 1633 р., який здійснили «запорожские черкасы и вольных людей гетманы Дорошенко да Тимошко Рандаренко»¹⁸. М.Грушевський мав сумніви щодо достовірності наведених відомостей через відсутність подібних свідчень в інших джерелах того часу¹⁹. Але є факти на підтвердження версії про гетьманство Д.Дорошенка. Так, в італійській брошурі, присвяченій Смоленській війні 1632–1634 рр., наводиться стислий компютер Війська Запорозького, датований травнем 1633 р., в якому згадується гетьман «Дороша» («Dorosh»). За припущенням Ю.Мицика, якому вдалося віднайти це джерело, у виданні йдеться саме про Дорофія. Подібної думки дотримується також польський історик М.Налемський, хоча він і плутає його з батьком – Михайлом Дорошенком²⁰.

¹¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.20. – Д.3110. – Л.1.

¹² Модзалевский В. Малороссийский родословник. – С. 451.

¹³ Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С.157.

¹⁴ Там само. – С.158–159.

¹⁵ Там само. – С.162–163.

¹⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – С.451.

¹⁷ Мицик Ю. Михайло Дорошенко. – С.163.

¹⁸ Акты Московского государства, изданные Императорскою академией наук. – Т.І: Разрядный приказ: 1571–1634. – Санкт-Петербург, 1890. – С.503.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VIII. – К., 1995. – С.202.

²⁰ Мицик Ю.А., Пухальська Н.Я. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.215, 217.

Відомості про життя Д.Дорошенка в наступні півтора десятиліття відсутні, однак відомо, що на початку Української національної революції він був полковником і виконував дипломатичні доручення Б.Хмельницького²¹. Д.Дорошенко одружився з дівчиною з роду Тарасенків. Її мирське ім'я невідоме, але після чернечого постригу жінка іменувалася Митродорою, а коли прийняла схиму – Марією. Після 1676 р. вона стала ігуменею жіночого Макошинського Покровського монастиря поблизу Сосниці²². У цьому шлюбі народилося п'ятеро синів і донька. Із шістьох дітей Д.Дорошенка відомі імена лише його синів – Григорій, Петро, Андрій, Степан та Федір²³.

Доба Української національної революції стала часом стрімкого зростання впливу Дорошенків у старшинському середовищі. Це сталося передусім завдяки трьом синам Дорофія Михайловича – Петрові, Григорієві та Андрієві. Уже під час підготовки до повстання впродовж 1647–1648 рр. двадцятирічний П.Дорошенко входив до вузького кола довірених осіб, які були посвячені у плани Б.Хмельницького. У той час юнак виконував обов'язки «старшого слуги». Цілком можливо, що таку посаду він отримав завдяки рекомендації батька – Д.Дорошенка²⁴. Саме Петро Дорофійович виявив неабиякі військові, організаційні й дипломатичні здібності та під час гетьманування Б.Хмельницького пройшов шлях від рядового козака до полковника²⁵. Досить стрімко у цей період просувався по службі старший брат майбутнього гетьмана – Г.Дорошенко, який уже у 1650 р. був наказним брацлавським полковником²⁶.

Не останню роль у швидкому кар'єрному просуванні представників роду відіграла вдала шлюбна політика. Використання родинних зв'язків із метою отримання посадових чи майнових привілеїв членів сім'ї було звичною практикою для козацької старшини. З іншого боку, гідні шлюбні партнери віддзеркалювали становище роду у середовищі української еліти²⁷. У такий спосіб активно поширювали свій вплив і Дорошенки. Упродовж другої половини XVII ст. нащадки М.Дорошенка породичалися з багатьма знаними старшинськими родами (Гамалії, Лизогуби, Лисиці, Тарасенки, Хмельницькі)²⁸. У подальшому, коли рід було витіснено з провідних позицій у старшинській ієрархії, нащадки гетьмана та його родичів укладали шлюби спочатку з представниками неурядової старшини, а згодом – із членами небагатих козацьких чи дворянських родин²⁹. Про значення цього чинника яскраво свідчить історія обрання П.Дорошенка на гетьманство під час Богуславської ради 18 серпня 1665 р. – тоді його привели до булави полки, очолювані свояками та родичами³⁰.

Період гетьманування П.Дорошенка (1665–1676 рр.) став часом найвищої могутності роду. Без перебільшення можна стверджувати, що сам гетьман і

²¹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – С.451.

²² *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – С.195.

²³ *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006. – С.63–66.

²⁴ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – С.54–55.

²⁵ Там само. – С.68.

²⁶ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.331.

²⁷ *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів... – С.70.

²⁸ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – С.195–196.

²⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – С.454–470.

³⁰ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – С.197.

його родина перебували в авангарді боротьби за збереження єдності та незалежності козацької України. Природно, що через значну роль кровної спорідненості в політичному протистоянні саме близькі родичі гетьмана найчастіше виступали в ролі довірених осіб під час вирішення найбільш важливих дипломатичних і військових питань. Проте така практика мала й свої вади, адже ув'язнення чи полон члена родини неминуче приводили сім'ю до залежного становища, давали опонентам зручний інструмент для досягнення власних цілей. Так, Г.Дорошенко перші три роки правління свого брата провів у московському полоні, куди потрапив ще 1660 р., і був звільнений у період активного пошуку царським урядом шляхів для налагодження дипломатичних контактів з українським гетьманом³¹. У подальшому Григорій Дорофійович як наказний гетьман, брацлавський (1668 р.) та білоцерківський (1674 р.) полковник за дорученням брата вів боротьбу проти інших претендентів на гетьманство (П.Суховієнка, М.Ханенка), яких йому вдалося розгромити наприкінці 1669 р. У 1671–1674 рр. він очолював опір польським і московським військам, доки не зазнав поразки від І.Самойловича та вдруге не потрапив у полон після битви під Лисянкою 2 березня 1674 р.³²

Андрій Дорофійович у середині 1660-х рр. також перебував у російському полоні, з якого був звільнений у вересні 1666 р. Після цього він виконував важливі дипломатичні доручення П.Дорошенка. У 1668 р., під час спроби об'єднати Гетьманщину, А.Дорошенка було призначено намісником гетьмана на Лівобережжі, а 1674 р. – наказним гетьманом³³.

Відсутність консолідованої позиції в тогочасному українському суспільстві, ненадійність союзників та виснаження Гетьманщини внаслідок тривалих війн із сусідніми державами призвели до поразки Української національної революції й змусили П.Дорошенка 29 вересня 1676 р. зректися гетьманства³⁴. Надалі він разом із родичами був змушений покинути Правобережну Україну. Під кінець жовтня 1676 р. колишній гетьман із родиною, у супроводі двоюрідних братів Василя та Григорія виїхав із Чигирина на Лівобережжя³⁵. Місцем постійного проживання П.Дорошенка та його родичів було обрано сотенне містечко Чернігівського полку Сосницю, неподалік від центру Лівобережної Гетьманщини – Батурина. І.Самойлович усіяко сприяв переселенцям. П.Дорошенко був пожалований «трьома селяцями» (також, за деякими даними, він отримав у володіння Сосницю, Мену, Березну). На утримання його матері було виділено чигиринські млини. Молодший брат (А.Дорошенко) став сосницьким сотником³⁶.

Спільне життя родини на новому місці тривало лише кілька місяців. Московський уряд із підозрою ставився до колишнього гетьмана й не вірив у те, що він відсторониться від політичної діяльності. На рубежі 1676–1677 рр. почався новий етап московсько-турецького протистояння на Правобережжі,

³¹ Там само. – С.331.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – С.603–604.

³⁵ Там само. – С.606.

³⁶ Там само.

тож у Москві вирішили убезпечитися від можливої участі П.Дорошенка у цих подіях. І.Самойлович і його оточення також непокоїлися через імовірний заколот. У березні 1677 р. за указом царя П.Дорошенко був змушений покинути Батьківщину й виїхати до Москви³⁷. У цих умовах члени його сім'ї стали заручниками політичних інтересів московських та українських можновладців. Так, І.Самойлович, через страх помсти з боку сім'ї або прихильників П.Дорошенка, кілька місяців, незважаючи на пряму вказівку царського уряду, затримував виїзд до Москви його дружини Єфросинії та доньки Марії. Від утисків влади постраждав і брат Петра Дорофійовича – Г.Дорошенко, якого було заарештовано через конфлікт із І.Самойловичем у 1684 р.³⁸

Останні два десятиліття свого життя П.Дорошенко провів поза межами України. Перші три роки він проживав у Москві, згодом служив воеводою у Великому Устюгу та Хлинові. У 1684 р. йому було пожалуване село Ярополче Волоколамського повіту. Того ж року, після смерті дружини, Петро Дорофійович вступив у шлюб з Агафією Єропкиною, котра народила йому трьох синів – Олександра, Олексія, Петра. Тривалий час П.Дорошенко не мав змоги спілкуватися зі своїми родичами в Україні. Лише 1686 р., після багатьох років розлуки, до нього приїхала його старша донька Любов із чоловіком Юхимом Лизогубом і дітьми³⁹.

Помер колишній гетьман у 1698 р. Поховали його в Ярополчому. Прямі нащадки П.Дорошенка (від останнього шлюбу з А.Єропкиною) не надто шанували пам'ять про нього. Могила визначного українця довгий час перебувала у занедбаному стані, її грабували вандали⁴⁰. Доволі красномовно про це написав О.Пушкін, характеризуючи свою тещу, у листі до Н.Гончарової (як відомо, П.Дорошенко був її прапрапрапрадідом по лінії матері): «Вона живе [...] у своєму зруйнованому палаці й розводить городи над прахом твого прадідуся Дорошенка, до якого я ходив на уклін»⁴¹.

Заслання П.Дорошенка стало справжнім ударом для його родини, що залишилася без авторитету та підтримки колишнього гетьмана, його рід швидко зійшов із політичної арени Гетьманщини. Певне полегшення близьким і рідним П.Дорошенка в Україні принесло позбавлення влади І.Самойловича. Даних про те, що Дорошенки безпосередньо доклали зусиль до зміщення реґіментаря немає, однак до числа активних змовників входили їхні родичі – Гамалії (Андрій Дорошенко був одружений із дочкою паволоцького полковника Якова Гамалії)⁴².

Новий гетьман Іван Мазепа, як і більшість його оточення, був особисто зобов'язаний П.Дорошкові своїм кар'єрним злетом, тож не дивно, що він виявляв прихильність до роду свого колишнього патрона. Так, Андрій Дорофійович отримав від нього універсал на родові володіння, супроводжував його у складі старшинської делегації під час візиту до Москви (1689 р.),

³⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – С.608.

³⁸ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. – С.331.

³⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – С.614–615.

⁴⁰ Там само. – С.615–616.

⁴¹ Пушкін А.С. Собрание сочинений в 10 т. – Т.10. – Москва, 1981. – С.342.

⁴² Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – С.118.

знову обійняв уряд сосницького сотника (1689, 1691 рр.). Його сини – Іван та Василь – також одержали від нової влади земельні пожалування, стали сотниками у Сосниці й Волинці⁴³. Саме І.Мазепа 1696 р. пожалував Василеві Никоновичу Дорошенку, представникові молодшої гілки роду, пустинь біля Глухова, де той заснував хутір Дорошенків – у майбутньому важливий родинний осередок, в якому зростало й виховувалося декілька поколінь роду XVIII – початку XX ст.⁴⁴ Попри це, зайняти провідне місце серед старшини, яке вони мали за часів гетьманування П.Дорошенка, уже не вдалося.

Ступінь лояльності до І.Мазепи з боку Дорошенків демонструють події, пов'язані з переходом гетьмана на бік шведського короля в 1708 р. Сосницький сотник Іван Андрійович Дорошенко (син Андрія Дорофійовича) був у числі тих, хто спочатку підтримав реґиментаря у його намірах. Однак участь І.Дорошенка в антимосковському виступі була, напевно, суто символічною, адже згодом його не ув'язнили, він не виїхав за кордон, як зробили чимало активних прихильників І.Мазепи. За рішенням І.Скоропадського у жовтні 1708 р. сосницький сотник лише втратив частину своїх володінь⁴⁵. Така ж доля спіткала його рідного брата Василя Андрійовича Дорошенка, якого позбавили успадкованої від батька слободи Луб'янка. Водночас він зберіг за собою уряд сосницького сотника⁴⁶. Отже, значних утисків із боку влади вони не зазнали. Так, І.Дорошенко вже в 1709 р. отримав від нового гетьмана універсал, яким підтверджувалося його право власності на успадковані від батька угіддя. В.Дорошенко продовжував бути сосницьким сотником за часів І.Скоропадського й лише 1723 р. за станом здоров'я відмовився від свого уряду⁴⁷.

Останнім із колись могутнього козацького роду, кому вдалося на початку XVIII ст. ввійти до кола генеральної старшини, став Гнат Якович Дорошенко. Він був досить близьким до І.Скоропадського, отримав від нього універсали на великі земельні володіння, кілька сіл, млини та греблі у Сосницькій сотні, неподалік маєтностей, які впродовж останньої чверті XVII ст. перебували у власності Петра Дорошенка, а після заслання – у його брата Андрія. Певний час Г.Дорошенко був ніжинським полковником (очевидно наказним), а за правління І.Скоропадського став генеральним осавулом⁴⁸.

Із 1720-х рр. Дорошенки остаточно втрачають свої позиції в ієрархії козацької старшини. Відсутність родинної протекції та впливових захисників серед генеральної старшини, які довгі роки були запорукою кар'єрного просування представників роду та їх матеріального збагачення, призвела до того, що нащадки українських гетьманів остаточно перейшли до розряду неурядової старшини.

Упродовж другої половини XVIII–XIX ст. Дорошенки практично не відзначались участю у громадському чи культурному житті України. Чи не

⁴³ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. – С.331–332.

⁴⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – К., 2007. – С.37–40.

⁴⁵ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – С.116–117.

⁴⁶ Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – С.118.

⁴⁷ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – С.454.

⁴⁸ РГИА. – Ф.1343. – Оп.20. – Д.3114. – Л.3–4, 13.

єдиною помітною постаттю цього періоду став педагог і громадський діяч Ілля Петрович (1827–1881 рр.)⁴⁹. Він народився у сім'ї збіднілого поміщика, засідателя Остерського повітового суду Чернігівської губернії Петра Семеновича Дорошенка, який був нащадком одного із чотирьох Дорофієвих синів – Степана⁵⁰.

У 1850 р. І.Дорошенко закінчив Університет св. Володимира й викладав у Немирівській гімназії на Поділлі (1851–1859 рр.). Попри природничу освіту, він захоплювався збиранням фольклору, а також був добрим знавцем української мови. Напевно, ці інтереси зблизили його з відомим етнографом і громадським діячем Олександром Марковичем та його дружиною Марією (в майбутньому письменницею Марко Вовчок). Подружжя Марковичів, Ілля Петрович та інші вчителі гімназії восени 1857 р. організували аматорський театральний гурток і поставили спектакль за п'єсою І.Котляревського «Наталка-Полтавка». Упродовж 1857–1858 рр. вистава, що мала великий успіх, ставилася ще двічі⁵¹. Також І.Дорошенко відіграв вагомий роль у зборі етнографічного матеріалу, який було покладено в основу першої збірки молоді письменниці Марко Вовчок – «Народні оповідання»⁵². Після від'їзду Марковичів із Немирова період насиченого культурного життя міста поступово згас, а Ілля Петрович переїхав ближче до родини – у Чернігів. У наступні п'ятнадцять років І.Дорошенко працював учителем, став одним з організаторів і першим очільником жіночої гімназії в губернському центрі. У 1869–1874 рр. він був інспектором народних училищ Чернігівщини⁵³.

Також І.Дорошенко був не менше відомий завдяки своїй суспільній діяльності. На початку 1860-х рр. він став одним з учасників «Товариства кохаючих рідну мову», в якому разом з іншими визначними чернігівцями – байкарем Леонідом Глібовим, лікарем та письменником Степаном Носом, драматургом Миколою Вербицьким – організував благодійні театральні вистави. Так, п'єса «Наталка-Полтавка», поставлена І.Дорошенком у лютому 1862 р., стала помітною подією в культурному житті міста. П.Чубинський, який був серед глядачів, залишив про неї схвальну рецензію, відзначивши високий художній рівень твору⁵⁴. Разом із Л.Глібовим, О.Лазаревським та кількома іншими представниками місцевої української громади Ілля Петрович збирав кошти та, імовірно, організував закупівлю україномовних книжок для народних шкіл Полтавської й Чернігівської губерній⁵⁵.

Активна громадська позиція не могла не спричинити неприємності у відносинах із владою. Так, 1861 р. чернігівський педагог опинився під слідством у справі таємного гуртка студентів П.Зайчневського та П.Аргиропуло, яких

⁴⁹ Чулков Н.П. Русский провинциальный некрополь. – Москва, 1996. – С.111.

⁵⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – С.460.

⁵¹ Дорошкевич О. Марко Вовчок: Біографічна розвідка // Твори Марка Вовчка. – Т.IV / За ред. О.Дорошкевича. – [К.], 1928. – С.66–67.

⁵² Там само. – С.60–61.

⁵³ Перетц Л. М.О.Вовчок і І.П.Дорошенко // Науковий збірник лєнінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – Вип.3. – К., 1931. – С.55.

⁵⁴ Павло [Чубинський]. Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля // Основа. – 1862. – Березиль. – С.71–75.

⁵⁵ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.17000. – Арк.15, 21.

обвинувачували в розповсюдженні забороненої літератури. Проте довести пряму участь І.Дорошенка в роботі організації не вдалося, його було виправдано⁵⁶. Удруге Ілля Петрович привернув увагу властей улітку 1863 р. у справі члена таємної організації «Земля і воля» І.Андрущенка – І.Дорошенка був звинувачений в отриманні від нього антиурядових відозв. Утім, і цього разу йому пощастило, адже провину довести не вдалося⁵⁷.

Попри порівняно недовге життя (54 роки) І.Дорошенко залишив помітний слід у культурному житті Чернігівщини середини XIX ст. Його знайомі й колеги незмінно згадували Іллю Петровича добрим словом. Так, П.Куліш в одному з листів до Парасковії Глібової (дружина Л.Глібова) ставив І.Дорошенка у приклад як людину, безкорисно віддану українству, зазначаючи, що це – «козак-душа, праведний козак!»⁵⁸.

Водночас І.Дорошенко був радше винятком на тлі інших членів роду. Так, представники старшої гілки Дорошенків виявилися мобільнішими, краще адаптувалися в нових суспільно-політичних реаліях, які склалися після ліквідації автономії України наприкінці XVIII ст. Значна їх частина проживала на території Росії й поступово асимілювалася. Показова у цьому контексті історія родини Олександра Опанасовича Дорошенка (1820–1881 рр.).

О.Дорошенко був прямим нащадком брата гетьмана, Андрія Дорофійовича, мав чин статського радника і служив чиновником департаменту поліції у Санкт-Петербурзі. За спогадами сучасників, дуже пишався своїм походженням «від малоросійських гетьманів», однак ані він, ані його численна родина свою долю з Україною вже не пов'язували. Один із синів Олександра Опанасовича – Микола (1857–1898 рр.), під час навчання в гімназії захопився російською поезією і навіть почав видавати рукописний журнал «Правдивое слово», основне наповнення якого становили написані ним самим вірші⁵⁹. Охранка швидко викрила юнака й намагалася притягти до відповідальності як організатора незаконного видання. Проте, не знайшовши в його творах нічого небезпечного, М.Дорошенка звільнили⁶⁰. На рубежі 1870–1880-х рр. він навчався в Петербурзькому будівельному училищі, друкував свої поезії у часописах «Слово» та «Живописное обозрение». Останні роки життя М.Дорошенко працював архітектором у Ростові-на-Дону⁶¹.

Життя його молодшого брата, Олександра Олександровича, склалося доволі трагічно. Причиною цього стали його відносини з батьком. О.Дорошенко навчався в Петербурзькій гімназії, але був з неї виключений через «заперечення релігії». Проте це не зупинило його. У березні 1879 р. колишній гімназист написав листа до імператора, в якому назвав його головним

⁵⁶ Алексеев В. Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского и его деятельность // Голос минувшего. – 1922. – №1. – С.126, 132.

⁵⁷ Крутикова Н.Е. Письма М.А.Маркович (Марка Вовчка) (1859–1864) // Литературное наследство. – Т.73. – Ч.2: Из парижского архива И.С.Тургенева: Из неизданной переписки. – Москва, 1964. – С.263.

⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф.338. – Спр.11/12. – Арк.5–6.

⁵⁹ РГИА. – Ф.1405. – Оп.72. – Д.7365. – Л.5–6.

⁶⁰ Там же. – Л.21–21 об.

⁶¹ Ольденборгер О.В. Поездка на Юг: Из воспоминаний (Н.А.Дорошенко) [Електронний ресурс]: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m19/2/art.aspx?art_id=371

винуватцем тогочасних політичних протестів та усіх негараздів у державі. Батько, Олександр Опанасович, перехопив листа, передав його у III відділення з проханням «приборкати сина»⁶². У результаті юнака заарештували й після допиту відправили у Суми під гласний нагляд поліції. Але й на Батьківщині О.Дорошенко довго не затримався. У жовтні 1879 р., через намагання вести революційну агітацію серед учнівської молоді, його, за розпорядженням харківського губернатора, було вислано до Архангельської губернії. На шляху до місця заслання під час обшуку в нього виявили рукописи «антиурядового змісту», тож за наказом міністра внутрішніх справ його було відправлено до Східного Сибіру. Упродовж 1880–1883 рр. він перебував в якутському засланні⁶³. У липні 1883 р. О.Дорошенко за нез'ясованих обставин потонув в озері. Для Олександра Дорошенка та його брата Миколи, політичний протест і захоплення революційними ідеями багато у чому були спричинені конфліктом із батьком та бажанням молодих людей рішуче відмежуватися від усього, що було пов'язане з їх соціальним походженням і, насамперед, із родиною.

Історія молодшої гілки роду через різні обставини склалася по-іншому. Нащадки другого сина Михайла Дорошенка – Никона наприкінці XVII ст. також переїхали на Лівобережжя, осіли на Глухівщині, заснувавши село Дорошівку та хутір Дорошенків. Поступово вони розпорошили успадковані від предків володіння й вели тихе життя дрібних поміщиків⁶⁴. Напевно, це дозволило їм зберегти пам'ять про своїх предків та сімейні традиції. Отже, не дивно, що саме з середовища глухівських Дорошенків вийшло кілька відомих громадських діячів і науковців кінця XIX – початку XX ст.

Певним уособленням традиційного укладу життя, який склався в нащадків відомої старшинської родини, був Яків Степанович Дорошенко (1807–1893 рр.). Попри те, що Я.Дорошенко майже все життя провів на родовому хуторі, людиною він був освіченою, мав багатий архів і бібліотеку з великою кількістю українських видань. Його діти виховувались в атмосфері любові й поваги до історії рідного краю та славного минулого своєї родини. На почесному місці в будинку Я.Дорошенка висів портрет гетьмана І.Мазепи, якого шанували як фундатора родового хутора. Не дивно, що сини Якова Степановича, на відміну від представників багатьох попередніх поколінь роду, здобули добру освіту й кожен із них, відповідно до здібностей, проявив себе на державній службі чи у громадському житті⁶⁵.

Старший син Якова Степановича – Василь (1843–1918 рр.) на початку 1860-х рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету, але, імовірно, студій не завершив, адже відомо, що 1870 р. Василь Якович закінчив Ніжинський лицей імені О.Безбородька⁶⁶. Від батька він у повній мірі

⁶² *Ольденборгер О.В.* Поездка на Юг: Из воспоминаний (Н.А.Дорошенко) [Електронний ресурс]: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m19/2/art.aspx?art_id=371

⁶³ *Дейтели революционного движения в России: Библиографический словарь.* – Т.2. – Вып.1. – Москва, 1930. – С.370.

⁶⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – С.452–453.

⁶⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – К., 2007. – С.37–38.

⁶⁶ *Дорошенко Д.* Пам'яті П.Я.Дорошенка // *Стара Україна.* – Кн.7/8. – К., 1920. – С.111; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – С.469.

перейняв захоплення «українством». У молоді роки В.Дорошенко був «типичним хлопоманом», носив народний одяг, розповсюджував серед селян на своєму хуторі та у сусідніх селах «книжечки-метелики», які видавав П.Куліш. Навесні 1861 р., коли похоронна процесія з тілом Т.Шевченка минала Глухів, Василь Якович виявив громадську активність й організував її врочисту зустріч. Крім того, він випробував свої сили на літературній ниві, написав історичний роман «На Україні» (1863 р.). Книга витримала два видання. Перше вийшло в містечку Осташкові Тверської губернії, де В.Дорошенко розпочинав свою службу судовим слідчим. Друге видання побачило світ у 1864 р. у Санкт-Петербурзі⁶⁷. Роман мав автобіографічний характер, письменник «змалював свою родину, батька, своїх родичів і свою околицю»⁶⁸. До написання твору Василя Яковича могло спонукати знайомство з молодим російським письменником Г.Успенським, який був його однокурсником по Московському університету. Можливо, цей досвід В.Дорошенко вважав для себе не зовсім вдалим, тому в подальшому він не виявляв інтересу до літературної діяльності й не любив згадувати про власне письменницьке минуле⁶⁹.

Більшу частину свого життя, за винятком періоду навчання та кількох років служби на Київщині, В.Дорошенко провів на Глухівщині. Василь Якович став відомою особою в рідному повіті завдяки тривалій (понад сорок років) службі на посаді судового слідчого Ніжинського окружного суду. Він досяг високого чину статського радника⁷⁰. Після одруження та появи дітей В.Дорошенко був зайнятий сімейними справами, тому у громадському житті краю активної участі не брав. Проте оселя Дорошенків у Глухові стала свого роду місцевим неформальним клубом. М.Василенко згадував: «В Глухові дім Дорошенків зробився певним центром, де зустрічалося глухівське постійне товариство. [...] У Дорошенків постійно можна було зустріти молодь, молодих лікарів, кандидатів на судові посади та ін.»⁷¹. Ці слова підтверджують нечисленні спогади про життя колишньої гетьманської столиці початку ХХ ст. Так, відомий український графік Г.Нарбут уважав родину Дорошенків винятком «на сірому фоні життя повітового міста»⁷². Мемуарист, свідок більшовицького погрому Глухова на початку 1918 р. І.Рогатинський, перераховуючи визначні пам'ятки міста, зазначав, що «з інших будівель має історично-національне значіння Дорошенків дім»⁷³. Доля Василя Яковича склалася трагічно. 1 січня 1918 р. він загинув у власному будинку у Глухові під час погрому⁷⁴.

Григорій Дорошенко (1846–1910 рр.) проявив себе як талановитий учений та успішний землевласник. Про дитинство і юність майбутнього науковця маємо дуже мало інформації. У тринадцятирічному віці Григорій вступив

⁶⁷ ІР НБУВ. – Картотека Плевако М.А. – Картки №1166, 1185.

⁶⁸ *Дорошенко Д.* Пам'яті П.Я.Дорошенка. – С.111.

⁶⁹ *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т.3: Спогади. Щоденники. Листи. – К., 2008. – С.264.

⁷⁰ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – С.469.

⁷¹ *Василенко М.П.* Вибрані твори. – Т.3. – С.263.

⁷² *Георгий Иванович Нарбут:* Автобиография // Искусство. – 1977. – №3. – С.67.

⁷³ *Білокінь С.І.* Глухівська трагедія: Із записок Іллі Рогатинського // Сівєрщина в історії України. – Вип.2. – К.; Глухів, 2009. – С.161.

⁷⁴ *Василенко М.П.* Вибрані твори. – Т.3. – С.265.

до Петербурзького гірничого інституту⁷⁵. Це було неабияким досягненням, адже його зарахували до вищого військового навчального закладу закритого типу, який на той час щорічно випускав лише 20–30 спеціалістів. У 1866 р. Г.Дорошенко завершив навчання за першим розрядом (із відзнакою) з присвоєнням чину поручика⁷⁶. Після цього кілька років працював управителем та механіком на Луганському заводі⁷⁷. У 1871 р. він повернувся в Петербург, до гірничого інституту, де на основі здобутого в Луганську практичного досвіду захистив дисертацію, присвячену проблемам механіки промислових парових котлів, отримав звання ад'юнкта⁷⁸.

Свою діяльність молодий учений продовжив на кафедрі прикладної механіки, яку очолював відомий гірничий інженер, геолог та палеонтолог І.Романовський. Після від'їзду шефа в експедицію до Туркестану, Григорій Якович упродовж 1873–1879 рр. керував кафедрою⁷⁹. У 1875 р. він успішно захистив першу в Російській імперії дисертацію про механічні методи збагачення кам'яного вугілля, здобувши звання професора⁸⁰. У 1880 р. вийшла друком його головна праця – «Гірниче мистецтво», що являла собою узагальнюючу студію, присвячену основним розділам гірничої справи⁸¹. Залишається невідомим, чому Григорій Якович покинув роботу в інституті й несподівано завершив свою успішну наукову та викладацьку кар'єру. Можемо лише припустити, що це могло статися внаслідок повернення до інституту в 1879 р. колишнього керівника кафедри І.Романовського, який знову її очолив⁸². Проте наукові здобутки вченого ще довгі роки використовувалися при підготовці гірничих інженерів. Так, у 1893 р. було перевидано його курс лекцій⁸³.

Після завершення викладацької роботи Григорій Якович формально залишався на службі в Головному гірничому управлінні, але професійною діяльністю не займався. По приїзді з Петербурга Г.Дорошенко оселився на родовому хуторі та швидко перебудував батькове господарство на сучасний лад. Крім того, із 1880-х рр. близько тридцяти років він працював управителем маєтків одного з найбагатших землевласників Чернігівщини – М.Неплюєва⁸⁴. Наприкінці життя завдяки зв'язкам свого молодшого брата Петра очолив Глухівську земську управу (1909–1910 рр.), зробивши чимало корисного для рідного краю⁸⁵. Залишається невідомим, чому Г.Дорошенко, який у молодості зробив успішну

⁷⁵ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. – Ф.963. – Оп.1. – Д.8553. – Л.4.

⁷⁶ Список лиц, окончивших курс в горном институте с 1773 по 1923 г. // Горный журнал. – 1923. – №11. – С.747–763.

⁷⁷ Список горных инженеров по 1 января 1868 г. – Санкт-Петербург, 1868. – С.190.

⁷⁸ *Дорошенко [Г.]*. Сравнительные исследования над некоторыми системами заводских паровых котлов. – Санкт-Петербург, 1871. – 76 с.

⁷⁹ *Глембоцкая Т.В.* Возникновение и развитие гравитационных методов обогащения полезных ископаемых. – Москва, 1991. – С.33.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Горное искусство / Сост. Г.Дорошенко. – Санкт-Петербург, 1880. – 528 с.

⁸² *Глембоцкая Т.В.* Возникновение и развитие гравитационных методов обогащения... – С.33.

⁸³ Горное искусство: Руднич. доставка (откатка): Лекции проф. Дорошенко, переизданные в 1893 г. – [Санкт-Петербург], [1893]. – 178 с.

⁸⁴ *Василенко М.П.* Вибрані твори. – Т.3. – С.262.

⁸⁵ Адрес-календарь: Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1909 г. – Ч.II. – Санкт-Петербург, 1909. – С.379.

кар'єру як гірничий інженер та вчений, проміняв її на життя управителя маєтку в українській провінції. Так чи інакше, тут він був схожий на своїх братів, більша частина життя яких також була пов'язана із Глухівщиною.

Іван Якович Дорошенко (1848–1914 рр.) у 1874 р. закінчив із відзнакою Харківський ветеринарний інститут і впродовж наступних трьох десятиліть працював ветеринаром у Вільні⁸⁶. Попри довгий період життя поза межами Батьківщини, під впливом своїх братів він також став «українофілом», любив рідну мову, театр, збирав українські книжки. Велика заслуга Івана Яковича полягала у формуванні життєвих поглядів та ціннісних орієнтирів його сина – у майбутньому визначного українського історика, політичного, громадського діяча Д.Дорошенка (1882–1951 рр.). Сам Дмитро Іванович писав про батька: «Своє романтичне захоплення Україною він прищепив і мені»⁸⁷.

Найбільш відомим із-поміж синів Я.Дорошенка став наймолодший – лікар, громадський діяч та історик-аматор Петро (1857–1919 рр.). Він навчався в Новгород-Сіверській гімназії, а згодом – на медичному факультеті Університету св. Володимира. Д.Дорошенко згадував про цей вибір дядька так: «Не знаю, чому саме він обрав цей фах, коли всі його симпатії та інтереси тягли в область історії, археології, історії мистецтва»⁸⁸. Імовірно, свою роль тут зіграв суто прагматичний мотив – престижність професії лікаря. У 1881 р., після завершення навчання, П.Дорошенка залишили ординатором в університетській клініці. Петро Якович, маючи змогу продовжити службу в Києві, у середині 1880-х рр. повернувся до рідного Глухова⁸⁹. Переїзд у провінційне містечко дозволив молодому медику одразу обійняти посади глухівського міського лікаря та завідувача місцевої земської лікарні. П.Дорошенко, із метою посісти високе місце у середовищі місцевого дворянства та інтелігенції, долучився до громадського життя Глухівщини. Із кінця 1890-х рр. його декілька разів посіпль обирали гласним глухівського повітового, а згодом і чернігівського губернського земського зібрання. Упродовж багаторічної активної громадської діяльності Петро Якович брав участь у вирішенні численних проблем рідного краю у сфері охорони здоров'я, освіти та будівництва. У 1903 р., з ініціативи та завдяки вдалій організаційній роботі П.Дорошенка, у Глухові з'явився власний краєзнавчий музей⁹⁰. Утім, було б помилкою пояснювати мотиви всіх цих добрих учинків лише проявом альтруїзму. Громадська робота давала можливість швидше просуватися по службі, здобути авторитет і необхідні зв'язки серед місцевого дворянства та інтелігенції. Один зі знайомих П.Дорошенка, чернігівський земський діяч М.Могилянський, писав у мемуарах, що той був «видним членом земського зібрання. [...] В епоху “адресів” неодмінно входив у всі комісії по їх створенню, допомагався редагування тексту у [...] вірнопідданому стилі, і неодмінно виступав доповідачем комісій, перетворюючи оголошення тексту в урочисте священнодійство»⁹¹.

⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.11538. – Арк.2; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – С.97–98, 189.

⁸⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – С.39.

⁸⁸ *Дорошенко Д.* Пам'яті П.Я.Дорошенка. – С.111.

⁸⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.327. – Арк.20.

⁹⁰ *Хаценко О.О.* Громадська діяльність П.Я.Дорошенка у м. Глухові // *Сіверщина в історії України.* – Вип.4. – К.; Глухів, 2011. – С.271–272.

⁹¹ Цит. за: *Журавльова Т.* Діячі Чернігівського земства поч. XX ст. (за спогадами М.М.Могилянського) // *Сіверянський літопис.* – 1999. – №4. – С.138.

Глухівський лікар зумів використати своє захоплення українськими старожитностями для підвищення власної популярності й авторитету сім'ї. Саме Петро Якович довів широкому загалу, що його рід – нащадок відомих українських гетьманів XVII ст. Михайла та Петра Дорошенків, адже до того часу навіть обізнані з історією місцевого дворянства М.Василенко й О.Лазаревський не вірили в такий зв'язок⁹². Досліджуючи історію роду, він, крім того, став законодавцем «моди» у середовищі глухівського дворянства на знання своїх родоводів⁹³. Слава про П.Дорошенка як шанувальника старовини швидко поширилася далеко за межі його рідного повіту. Так, 1895 р., під час організації історико-художньої виставки, приуроченої до візиту імператора Миколи II в Київ, генерал-губернатор О.Ігнат'єв звертався до Петра Яковича з проханням посприяти добору експонатів для цього заходу⁹⁴.

На відміну від своїх братів, які практично не цікавилися політикою, П.Дорошенко виявляв інтерес до суспільно-політичної діяльності. Революційні події 1905 р. і пов'язане з ними послаблення контролю влади над суспільними настроями викликали жваву дискусію щодо необхідності реформ у Росії. У цих умовах П.Дорошенко вперше зміг виявити свою громадянську позицію. 23 травня 1905 р. чернігівські земські збори під час розгляду питання про «вдосконалення державного благоустрою й народного добробуту» ухвалили резолюцію із пропозиціями щодо «корінних» реформ у Російській імперії. Це стосувалося запровадження громадянських прав і свобод; створення двопалатного парламенту з широкими повноваженнями, який мав обиратися на основі загального, прямого й таємного голосування; формування незалежного від адміністрації місцевого самоврядування на основі наявних земських установ тощо⁹⁵. Консервативна меншість гласних, серед яких був і П.Дорошенко, виступила проти таких радикальних пропозицій. Цей крок Петра Яковича, очевидно, зауважила місцева адміністрація й у подальшому він вплинув на висунення відомого громадського діяча до числа організаторів виборчої кампанії провладних кандидатів до III та IV Державних дум від Чернігівської губернії⁹⁶.

М.Могилянський, характеризуючи політичні погляди П.Дорошенка, писав: «По утворенню після революції 1905 р. політичних партій – октябризмом прикрив свою правизну»⁹⁷. Сам Петро Якович неодноразово висловлював власну байдужість до російського ліберального руху, який використовував лише як прикриття. Так, він відверто зізнався в одному з листів до свого приятеля Павла Скоропадського, «що октябристи (до яких я офіційно належу) – слабка партія [...] у правих більше темпераменту і навіть таланту»⁹⁸. Під час виборів до III Державної думи П.Дорошенко був головою передвиборчих зборів і керівником виборчої комісії по Чернігівській губернії. На користь

⁹² Див.: *Василенко М.П.* Вибрані твори. – Т.3. – С.261; *Лазаревський А.М.* Описание старой Малороссии: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.503.

⁹³ *Василенко М.П.* Вибрані твори. – Т.3. – С.261.

⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.326. – Арк.8 зв. – 9.

⁹⁵ Журнали засіданій Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 1905 г., состоявшейся 15–23 мая 1905 г. – Чернигов, 1905. – С.355–356.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.327. – Арк.46 зв.

⁹⁷ Цит. за: *Журавльова Т.* Діячі Чернігівського земства... – С.138.

⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.327. – Арк.60.

кандидатури Петра Яковича зіграла не лише його лояльність до влади, а також ораторські здібності, організаційний таланти, широкі зв'язки й авторитет серед впливових представників місцевої еліти. Проте політичні амбіції П.Дорошенка все ж мали свої межі, у листі до П.Скоропадського (жовтень 1907 р.) він зізнався: «Мені як обраному голові передвиборчих зборів [...] була пряма дорога в Думу, я все-таки відмовився від цього шляху. Надто залежне у мене становище»⁹⁹. Тоді зусиллями Петра Яковича до Думи було обрано Григорія Скоропадського, який, хоч і був нащадком відомого козацького роду, відзначався українофобськими поглядами¹⁰⁰.

У 1909 р. П.Дорошенко здобув шанс зробити самостійну політичну кар'єру. За активного сприяння П.Скоропадського він став одним з імовірних кандидатів на посаду члена Державної ради, але сімейні негаразди змусили його відмовитись від балотування¹⁰¹. Цікаво, що племінник Петра Яковича – Дмитро Дорошенко був активним учасником українського визвольного руху, членом Революційної української партії та перебував під таємним наглядом жандармів¹⁰². Проте політичні розбіжності не заважали взаєморозумінню двох близьких родичів. Зокрема, коли в 1910 р. Дмитро Іванович мав труднощі із затвердженням своєї кандидатури на посаду викладача Катеринославської комерційної школи через «неблагонадійність», залагодити його проблеми зміг саме рідний дядько. П.Дорошенко звернувся до свого давнього товариша, чернігівського губернатора М.Маклакова. У результаті кандидатуру Д.Дорошенка затвердили «заднім числом»¹⁰³.

Із початком революційних змін 1917 р. П.Дорошенко долучився до процесу національно-культурного відродження, став одним із засновників української гімназії у Чернігові. У липні 1918 р., під час реорганізації Ради Міністрів Української Держави, П.Скоропадський запропонував Петрові Яковичу очолити уряд, однак той відмовився, посилаючись на вік та слабе здоров'я¹⁰⁴. Але він не відсторонився від політичного життя. Зокрема, після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. наполегливо схилив свого племінника – Д.Дорошенка – до співпраці зі П.Скоропадським. Сам гетьман, хоч і не був високої думки про ділові риси Дмитра Івановича, урешті призначив його на посаду міністра закордонних справ¹⁰⁵. З огляду на великий вплив, який мав П.Дорошенко на керівника держави, можемо припустити, що це відбулося не без його участі.

15 липня 1918 р. П.Дорошенко погодився обійняти посаду очільника Головного управління у справах мистецтва та національної культури. Тут він послідовно розбудовував систему наукових і культурних установ, зокрема Державний драматичний театр, Національну бібліотеку, Центральний український архів,

⁹⁹ Там само. – Арк.55.

¹⁰⁰ *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.158.

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.328. – Арк.14 зв. – 16.

¹⁰² Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.91.

¹⁰³ *Андрєєв В.М.* Д.І.Дорошенко: катеринославські грані біографії // Експедиція XXI [Електронний ресурс]: <http://www.exp21.com.ua/dneprocentrism/70-4.htm>

¹⁰⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.345–347.

¹⁰⁵ *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К., 1995. – С.169.

Українську академію наук тощо¹⁰⁶. Петрові Яковичу довелося вирішувати чи мало проблем, найбільшими з-поміж яких був брак фінансування та забезпечення працівників численних культурно-освітніх закладів від мобілізації до армії. Одночасно П.Дорошенко брав участь у розробці нормативно-правової бази у сфері культури. Серед підтриманих ним рішень того періоду був, наприклад, законопроект «Про українські написи на кінематографічних фільмах УНР»¹⁰⁷.

Не важко здогадатися, що саме стало причиною такого зміщення акцентів у діяльності П.Дорошенка, якого нещодавно називали «майже чорносотенцем»¹⁰⁸. Навряд чи це відбулося внаслідок глибокого переосмислення життєвих цінностей. Радше Петро Якович добре відчував суспільні настрої й не бажав залишатися осторонь від тих змін, що відбувалися в Україні. Також ним могло керувати бажання допомогти близькому другові, П.Скоропадському, принаймні в тій сфері, в якій він мав практичний досвід.

Слід зазначити, що, своєю чергою, голова Української Держави довіряв П.Дорошенкові. Так, під час антигетьманського повстання в листопаді 1918 р. він був особистим представником П.Скоропадського в переговорах із командиром січових стрільців Є.Коновальцем. Останній приїхав до Києва для зустрічі з німецьким командуванням й отримав пропозицію провести перемовини з кимось із оточення гетьмана. Спілкування виявилось безрезультатним. Згодом П.Скоропадський написав: «[...] у них нічого не вийшло. Було великою помилкою, що я його (Є.Коновальця – *Авт.*) не прийняв»¹⁰⁹.

Після падіння гетьманату П.Дорошенко працював на своїй посаді ще два місяці. У лютому 1919 р. він узяв десятиденну відпустку і виїхав до Одеси на лікування, проте з невідомих причин назад не повернувся. 1 березня того ж року його було звільнено. У липні 1919 р., коли місто перебувало під контролем більшовиків, П.Дорошенка заарештували й невдовзі розстріляли¹¹⁰.

Освіченістю в роду Дорошенків відзначалися не лише чоловіки. Молодша донька Якова Степановича – Надія (1859–1918 рр.) закінчила Київський інститут шляхетних дівчат, одним з її вчителів був друг М.Драгоманова, відомий громадський діяч М.Ковалевський (1841–1897 рр.). Д.Дорошенко писав у своїх мемуарах: «Тьотя, здається, була закохана в свого вчителя, і коли його було заслано в Сибір, вона не хотіла виходити заміж і залишилась на все своє життя на хуторі. Вона зберегла пам'ятку про Ковалевського – подарований їй ним “Кобзар” Шевченка»¹¹¹. Пізніше, знаючи, що Дмитро Іванович належить до Револуційної української партії, тітка матеріально підтримувала його політичну діяльність¹¹². Надія Яківна загинула 31 січня 1918 р. під час нападу грабіжників на хутір Дорошенків¹¹³.

Доля наступного покоління роду яскраво висвітлює вплив суспільно-політичних змін кінця XIX – початку XX ст. на культурно-ціннісний вибір

¹⁰⁶ Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.52.

¹⁰⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3689. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.5.

¹⁰⁸ Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.127.

¹⁰⁹ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – С.320.

¹¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.501.

¹¹¹ Там само. – С.39.

¹¹² Там само. – С.40.

¹¹³ ІР НБУВ. – Ф.318. – Спр.313. – Арк.2.

тогочасної молоді. Так, життєвий шлях і переконання визначного українця Дмитра Дорошенка виразно контрастували з біографією та ідеологічними настановами його двоюрідного брата – Миколи Васильовича (1881–1926 рр.). Доволі показово ілюструє це епізод, описаний у спогадах Дмитра Івановича, про початок його навчання в Петербурзькому університеті: «Я зразу зустрівся [...] з моїм кузенком Миколою Дорошенком, який скінчив гімназію в Полтаві в одному році зі мною. Він був сином мого дядька Василя, автора роману “На Україні”, але хоч учився в Полтаві, не мав у собі нічого українського і був російським соціал-демократом большевиком [...]. Ми оселились в Петербурзі спільно в одному помешканні, і я немало витерпів від нього глузування з мого українства, так що в кінці я не витерпів і переїхав на окреме помешкання»¹¹⁴.

У 1902 р. М.Дорошенко був одним із засновників соціал-демократичної організації в Петербурзькому університеті. Після II з'їзду РСДРП (1903 р.) він став більшовиком. У 1904 р. долучився до створення Об'єднаної соціал-демократичної організації студентів Санкт-Петербурга, а наприкінці того ж року досяг вершини своєї політичної кар'єри – увійшов до керівного складу столичного партійного комітету більшовиків¹¹⁵. У квітні – травні 1905 р. М.Дорошенко працював у Женеві кореспондентом газети «Вперёд», де особисто познайомився з В.Леніним. Після повернення в Росію продовжив роботу в петербурзькій парторганізації¹¹⁶. Улітку 1905 р. внаслідок конфлікту з місцевими партійцями М.Дорошенко був відсторонений від роботи. Про рівень його авторитету свідчив той факт, що за Миколу Васильовича вступився сам В.Ленін, котрий надіслав до Петербурга листа, зазначивши: «Знаючи Костянтина Сергійовича (псевдонім М.Дорошенка – *Авт.*) спочатку як відмінного, одного із найцінніших кореспондентів, а згодом особисто познайомившись із ним у Женеві, я повинен висловитися взагалі на його користь як працівника»¹¹⁷. Після цього у вересні 1905 р. М.Дорошенка призначили відповідальним організатором петербурзького осередку РСДРП(б). 12 грудня того року його заарештували й засудили до півторарічного ув'язнення за підготовку у столиці імперії збройного повстання¹¹⁸. Про подальшу долю М.Дорошенка відомо доволі мало. Після звільнення він з якихось причин покинув політичну діяльність. У 1920-х рр. працював у Держплані УСРР. Наприкінці життя брав участь в упорядкуванні архіву столичного комітету більшовиків, на основі власних спогадів написав кілька статей з історії соціал-демократичного руху в Петербурзі¹¹⁹.

Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр. мали трагічні наслідки для роду Дорошенків. Кілька членів родини

¹¹⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.50.

¹¹⁵ *Бондаревская Т.П.* Большевистская организация университета в революции 1905–1907 гг. // Петербургский университет и революционное движение в России. – Ленинград, 1979. – С.68.

¹¹⁶ *Дорошенко Н.В.* В.И.Ленин и местные работники // Красная летопись. – 1927. – №3. – С.143–154.

¹¹⁷ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т.47. – Москва, 1964. – С.57.

¹¹⁸ *Право: Еженедельная юридическая газета.* – 1907. – №3. – С.220.

¹¹⁹ *Дорошенко Н.В.* В.И.Ленин и местные работники; *Его же.* Возникновение большевистской организации в Петербургском университете и первые годы её существования // Красная летопись. – 1931. – №2. – С.81–93; *Его же.* Социал-демократическая большевистская организация Петербургской стороны во второй половине 1905 г. // Там же. – 1928. – №3. – С.173–191; *Его же.* Роль социал-демократической организации в январских событиях 1905 г. // Там же. – 1925. – №3. – С.206–219.

загинули під час революційного хаосу, Д.Дорошенко був змушений емігрувати, а ті, хто залишилися, мали пристосовуватися до нової радянської дійсності. Так, доньку В.Дорошенка – Марію, яка стала ученим-ботаніком, неодноразово звільняли з роботи, вона зазнавала переслідувань із боку влади. Сини П.Дорошенка – Михайло та Сергій, також піддавалися гонінням, проте їм пощастило вижити й наприкінці життя повернутися в Україну. За спогадами С.Білокія, котрому вдалося зустрітись із ними, нащадки відомого козацького роду, хоч і були зросійщеними, проте зберегли пам'ять про своїх предків¹²⁰.

Отже, ствердження роду Дорошенків, як одного із найвпливовіших у середовищі козацької старшини XVII ст. відбулося завдяки його засновникові Михайлу. За часів гетьманування Петра його рід був одним із наймогутніших у середовищі української еліти. Поразка гетьмана в боротьбі за незалежність, а згодом і його заслання до Московії стали відправною точкою у втрачанні могутності роду. Певний час Дорошенки зберігали своє високе становище завдяки прихильності І.Мазепи та його оточення, однак з 1720-х рр. вони остаточно переходять у ранг неурядової старшини. Відсутність родинної протекції та впливових покровителів призвели до швидкої втрати Дорошенками своїх позицій у Гетьманщині. Упродовж XVIII–XIX ст. нащадки відомого гетьманського роду розпорошили володіння предків, поповнивши лави збіднілого дворянства. Переважна більшість Дорошенків змогла пристосуватися до нових реалій життя в Російській імперії й поступово асимілювалася. Лише частина представників молодшої гілки роду зберегла національну ідентичність. Саме з її середовища наприкінці XIX – на початку XX ст. вийшло декілька відомих громадських діячів і науковців. Події 1917–1920-х рр., прихід до влади більшовиків призвели до неминучого в таких умовах результату – рід Дорошенків як цілісний соціокультурний організм, в якому досвід, традиції та життєві цінності передаються з покоління в покоління, припинив своє існування...

¹²⁰ Білокія С. Початок кар'єри: Студії над Г.Нарбутом [Електронний ресурс]: <http://www.sbilokin.name/Bio/Memoirs/FirstSteps.html>

The article is devoted to the history of the famous cossack and noble family of Doroshenko. It is shown a role of its representatives in the social, political and cultural life of Ukraine (17–20 centuries). Based on the methodology of the new family history, the authors analyzed the influence of family relationships and traditions in social and community activities of the Doroshenko family members. The article also includes the analysis of the cultural evolution of values for many representatives of this cossack dynasty. Particular attention is paid to the previously little-known aspects of the history of the Doroshenko family.

Keywords: *Doroshenko family, new family history, national identity, cossack officers, nobility.*

Р.КУШНЕЖ *

НЕВІДОМІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ РЕПРЕСОВАНИХ СІМЕЙ КРУШЕЛЬНИЦЬКИХ, СКАЗИНСЬКИХ ТА БАЧИНСЬКИХ**

Аналізуються невідомі факти з історії репресованих комуністичним режимом сімей Крушельницьких, Сказинських, Бачинських. До наукового обігу вводяться віднайдені в Москві та Варшаві нові документи польського МЗС та військової розвідки.

Ключові слова: Крушельницькі, Сказинські, Бачинські, зовнішньополітичне відомство, військова розвідка, П Річпосполита.

Історії родин Крушельницьких, меншою мірою Сказинських та Бачинських, досить добре удокументовані в історіографії. Особливістю, яка поєднувала чоловіків із цих сімей, було те, що вони, симпатизуючи комунізму, вирішили виїхати до СРСР, де їх у різний час заарештували та стратили. Працюючи над книгою про сталінський терор в Україні з перспективи міністерства закордонних справ та військової розвідки П Речіпосполитої (2-й відділ Головного штабу Війська польського, так звана «двуйка»)¹ авторів цієї статті вдалося віднайти в Москві та Варшаві матеріали цих відомств про арешти представників згаданих родин, про те, як складалася їхня доля у СРСР до репресування, а також про залишених напризволяще дружин, дочок, матерів. Зокрема, про ситуацію, в якій опинилися жінки, до недавнього часу не було відомо майже нічого конкретного. Нічого певного не знали ми і про те, як ставилося до арештів у СРСР польське зовнішньополітичне відомство. Знайдені матеріали опубліковано в Польщі². Завдяки цій статті вони стануть відомими також українським дослідникам і всім, хто цікавиться темою комуністичних репресій.

Сигналом до початку кампанії масових переслідувань і «чисток» у Радянському Союзі стало здійснене 1 грудня 1934 р. в Ленінграді вбивство відомого державного й політичного діяча С.Кірова³. Того ж дня ЦВК СРСР ухвалив постанову, згідно з якою слідчим органам належало вести справи осіб, обвинувачених у підготовці або скоєнні терористичних актів, за спрощеною процедурою. Відтепер не допускалося касаційне оскарження вироків, як і подача клопотань про помилування, а смертні вирокі мали виконуватися негайно після винесення⁴.

* Кушнеж Роберт – доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту історії та політології Поморської академії (Слупськ, Польща)
E-mail: robertkx@interia.pl

** Стаття написана під час реалізації проекту міністерства науки та вищої освіти Польщі в рамках програми «Mobilność Plus – Educja».

¹ Див.: Kuśnierz R. W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. – Słupsk, 2013.

² Ibid. – S.199–216.

³ Див., напр.: Conquest R. Stalin and the Kirov Murder. – New York, 1989; Idem. The Great Terror: A Reassessment. – Oxford, 2008. – P.37–54.

⁴ В Президиуме ЦИК Союза ССР // Правда. – 1934. – 4 декабрия.

Незабаром після вбивства С.Кірова у пресі було оголошено про «викриття терористичних груп» у Москві та Ленінграді⁵. Відбулися судові процеси⁶. «Терористи» також знайшлися і в радянській Україні, причому це була не перша «викрита ворожа група». У 1930 р. у Харкові відбувся показовий процес у міфічній «справі Спілки визволення України». Для тогочасних польських спостерігачів було абсолютно зрозуміло, що висунуті звинувачення необґрунтовані й абсурдні, натомість переслідувалася мета запобігти будь-якому впливу потенційних «українських націоналістів» на події в республіці. Керівник генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові А.Стебловський так оцінював обвинувальний висновок у «справі СВУ»:

«Складається враження, що провина Єфремова та його товаришів обмежується в основному підтримкою контактів з українською еміграцією через кореспонденцію та, можливо, у конфіденційних бесідах між колишніми політичними діячами на тему поточної політичної ситуації, прогнозів на найближче майбутнє. Більшість обвинувачень, здається, належить саме до області фантазії агентів ДПУ, і служить для конкретних цілей цієї установи»⁷.

Після «справи СВУ» репресії тривали, утім уже без показових процесів. У 1931–1932 рр. відбулися арешти українських діячів (у минулому – членів різноманітних лівих партій, а також КПЗУ) за звинуваченням у належності до так званого Українського національного центру. Між іншим, до цієї неіснуючої «контрреволюційної організації» ДПУ намагалося «залучити» й М.Грушевського.

Після самогубства народного комісара освіти УСРР М.Скрипника в липні 1933 р. розпочалися арешти серед працівників установ, які контролювалися загиблєм⁸. Багато з обвинувачених та пізніше засуджених прибули

⁵ В Народном комиссариате внутренних дел // Правда. – 1934. – 4 декабря.

⁶ Див.: Жуков Ю. Следствие и судебные процессы по делу об убийстве Кирова // Вопросы истории. – 2000. – №2. – С.33–51.

⁷ Archiwum Akt Nowych (Warszawa; далі – ААН). – Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn.10042. – К.53–54. У «справі СВУ» абсолютно незрозуміла позиція Є.Нежбжицького, який упродовж багатьох років був шефом східної секції «двуйки» та відповідав за дії польської розвідки у СРСР. У 1930-х рр. він був одним із найкращих аналітиків у справах радянського режиму. Після нападу Німеччини на СРСР його начальник попросив проаналізувати те, якою інформацією (військового та цивільного характеру) володіла німецька розвідка про ситуацію в Радянському Союзі. 21 липня 1941 р. Є.Нежбжицький підготував документ, де, серед іншого, йшлося про СВУ, котра нібито насправді існувала, а він сам буцімто мав особисті контакти з С.Єфремовим та А.Ніковським:

«Особливу мою увагу привернув німецький інтерес до національних справ. Я був тоді в контакті з найбільшою сепаратистською організацією України, яка коли-небудь існувала, так званою Спілкою визволення України (на чолі з Єфремовим та Ніковським). Ця організація мала не тільки безпосередні, але й посередні впливи – через зв'язки з республікою розбитого на той час шумськізму та нерозкритого відповідним чином Московю сепаратизму українських комуністів на чолі з Миколою Скрипником»

(див.: Józef Piłsudski Institute of America in New York City. – Archiwum Ryszarda Wragi. – Sygn.1 (b.p.)).

⁸ Про політичні процеси в 1930–1933 рр. див., напр.: *Болаболыченко А.* СВУ – суд над перекопаннями. – К., 1994; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа Спілки визволення України. – К., 1995; *Іх же.* Грушевський і ПІУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; *Рубльов О.*,

(в основному незаконно перетинаючи кордон) із Польщі. На початку й під час українізації ці здебільшого освічені люди були потрібними системі через те, що принаймні знали українську мову, але водночас із загостренням сталінської національної політики попит на них зникав. На погіршення становища українських емігрантів із Польщі в УСРР у зв'язку з «ноювою кремлівською політикою антиукраїнізації» звернув увагу польський дипломат Я.Каршо-Седлевський⁹. У доповіді на ім'я посла своєї держави в Москві від 30 грудня 1933 р. він підкреслював, що через відсутність у радянській Україні достатньої кількості кваліфікованих людей на перших порах емігранти обіймали ряд відповідальних посад, однак зміни в політиці Москви та поява нових «кадрів» спричинили те, що «закордонні» українці стали зайвими й опинилися у числі перших кандидатів на ув'язнення:

«За нового антиукраїнізаційного курсу партійної політики [українська еміграція з Польщі] робилася не тільки непотрібною, але й зайвою, тим більше, що не переставала претендувати на особливе, привілейоване становище “українців-мучеників”, переслідуваних у Польщі за свої переконання [...]. Невдоволення цих людей іноді виражалося голосніше, навіть, на думку ДПУ, занадто голосно, у формі критики правлячого режиму, тим більше, що це невдоволення стало моментом агітації та хвилювань узагалі серед усієї української інтелігенції»¹⁰.

Отже, убивство С.Кірова стало ще одним приводом, щоб розправитися з «закордонними» комуністами в УСРР. За повідомленням радянської преси, 13–15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві розглянула справи 37 осіб¹¹. Більшість обвинувачених у різний час прибули до Радянського Союзу саме з Польщі (Східна Галичина). Було оголошено, що вони входили до складу «контрреволюційної організації» під назвою Об'єднання українських націоналістів. При затриманні в багатьох начебто вилучили зброю й вибухівку. На основі постанови Президії ЦВК від 1 грудня 1934 р. і ст. 54-8, 54-11 КК УСРР 28 осіб засудили до розстрілу з конфіскацією майна (вирок виконано негайно). Тоді стратили ідейних комуністів зі Львова Романа Сказинського, Івана Крушельницького та його брата Тараса. Справи решти обвинувачених, серед котрих і глава сім'ї Крушельницьких – Антін, «у зв'язку з

Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки XX ст. – К., 1994; Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S.255–295; Idem. Bolszewicki “spektakl” w Charkowie, czyli proces Związku Wyzwolenia Ukrainy // Wrocławskie Studia Wschodnie. – Т.10. – Wrocław, 2006. – S.145–167.

⁹ Ян Каршо-Седлевський (1891–1955 рр.) працював у СРСР із 1931 р. – спочатку в польському посольстві в Москві, а потім в Україні, де очолював генеральне консульство II Речіпосполитої у Харкові (1932–1934 рр.), а згодом до кінця вересня 1937 р. в Києві. 1 жовтня того року повернувся до Варшави. Під час перебування в Україні співпрацював із розвідувальним відомством, керуючи в 1932–1937 рр. філіальним пунктом розвідки «Карш». Наприкінці 1938 р. очолив посольства в Афганістані, Іраку та Ірані. У середині 1942 р. переведений до Бейрута, а з серпня 1943 й до липня 1945 рр. працював у МЗС на еміграції в Лондоні. Після війни брав активну участь у діяльності Комітету вільної Європи, був помічником редактора в Бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні. Помер в американській столиці.

¹⁰ ААН. – Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn.6938. – К.13–14.

¹¹ Приговори Военной коллегии Верховного суда Союза ССР в гор. Киеве по делам о террористах-белогвардейцах // Правда. – 1934. – 18 декабря.

появою нових фактів» вирішили відправити на дорозслідування. За кілька місяців, 28 березня 1935 р., виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві у складі В.Ульріха, Я.Рутмана, І.Голякова засудила А.Крушельницького та Юліана Бачинського на 10 років таборів. Під час наступних процесів було засуджено двох інших синів А.Крушельницького – Богдана й Остапа, а також його дочку Володимиру на 5 років позбавлення волі¹².

До цих арештів сім'я Крушельницьких складалася з Антона, його дружини Марії, їхніх чотирьох синів (Івана, Тараса, Богдана, Остапа) й дочки (Володимири). Троє перших синів були одруженими, причому дружина Івана, польська громадянка, проживала у Львові¹³. Першою у грудні 1931 р.¹⁴ до радянської України прибула Володимира. Перебуваючи в УСРР, під впливом родичів, котрі прийняли радянське підданство у Львові, вона відмовилася від громадянства II Речіпосполитої на користь радянського. 10 жовтня 1934 р. уповноважений НКЗС відправив її польський паспорт до консульства Польщі у Харкові. В.Крушельницька працювала асистентом лікаря Кричевського у Харківському науково-дослідному інституті венерології та дерматології. У травні 1933 р. навіть отримала премію.

За рік після Володимири до Харкова вже як радянський громадянин прибув її брат Іван¹⁵. Отримав призначення на посаду професора історії мистецтва в одному з місцевих інститутів. Як уже згадувалося, його дружина залишилася у Львові. У травні 1934 р. до тодішньої столиці радянської України приїхали Антін і Марія з дітьми Богданом (із дружиною) та Остапом і дочкою Івана – шестирічною Ларисою. Нарешті, 5 липня того року, до УСРР перебрався останній син Крушельницьких – Тарас із дружиною¹⁶.

Спочатку чоловіча частина сім'ї Крушельницьких, крім Івана, не могла знайти роботу й жила від продажу речей, які вони привезли зі Львова. Антін і Тарас клопоталися про прийняття до Спілки письменників України (СПУ). Однак на перших порах їм відмовили. Коли умови життя стали нестерпними, А.Крушельницький вирішив написати листа П.Постишеву. Відповіді він не отримав, але незабаром (на початку жовтня 1934 р.) голова СПУ запропонував Антонові й Тарасові стати членами спілки. Останнього прийняли до міської секції письменницької організації, де він також отримав посаду перекладача з німецької мови.

У ніч із 5 на 6 листопада 1934 р. в помешканні Крушельницьких з'явилися семеро співробітників НКВС. Визначивши, хто з наявних мешканців Тарас,

¹² Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. – С.176–178, 314.

¹³ Як стверджує її дочка, Лариса Крушельницька, вона не вирушила відразу зі своїм чоловіком через стан здоров'я, планувала завершити лікування, але після арештів так і не наважилася їхати у СРСР (див.: *Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки)*. – Л., 2001. – С.78).

¹⁴ Цю дату подано в обвинувальному акті від 4 лютого 1935 р. (див.: *Остання адреса: Розстріли в'язнів з України в 1937–1938 рр.* / Ред. Ю.Шаповал, С.Богунов, В.Пристайко, О.Пшенніков. – Т.І. – К, 2003. – С.196). За даними польського МЗС, вона приїхала до СРСР 29 жовтня 1932 р. (див.: *Російський госуларственный военный архив (далі – РГВА)*. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136).

¹⁵ За твердженням його дочки, Лариси Крушельницької, він приїхав разом із Володимирою (див.: *Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки)*. – С.66).

¹⁶ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136–137.

двоє енкавеесівців відразу його забрали, решта провели у квартирі обшук, а потім увели й Антона з Іваном, сказавши, що їх перевезуть у Київ. Нікому з рідних не дозволили побачитися з затриманими. Жінки навіть намагалися добитися зустрічі з П.Постишевим, проте безуспішно. Про дальшу долю заарештованих жіноча частина родини Крушельницьких дізнається вже з преси. У ніч з 14 на 15 грудня 1934 р. були заарештовані Богдан, Остап і Володимира¹⁷.

26 листопада 1933 р. до радянської України разом із дочкою Оленою прибув Юліан Бачинський. В обох були польські паспорти, видані посольством II Речіпосполитої в Берліні. Ю.Бачинського призначили одним із редакторів «Української радянської енциклопедії». В УСРР вони проживали як польські громадяни. У ніч із 5 на 6 листопада 1934 р. відбувся арешт¹⁸.

Львів'янин Роман Сказинський був українським комуністом. Працював у редакціях різних видань. У 1926 р. одружився зі Софією. У 1932 р. був заарештований у зв'язку з ліквідацією радянофільської газети «Сельроб». Вийшов на волю 5 січня 1933 р., отримав посаду головного редактора в комуністичній «Люстрованій газеті». У липні того року видання закрилося, а Р.Сказинський залишився без постійної роботи. Перебивався випадковими заробітками. Наприкінці 1933 р. йому вдалося влаштуватися в тижневик «Праця», але зарплати 100 злотих у місяць разом з уроками музики, які давала його дружина, на проживання не вистачало. Попри небажання Софії пристав на пропозицію радянського консульства у Львові виїхати до СРСР, і наприкінці 1933 р. подав заявку на громадянство. До дипустанови доводилося ходити доволі часто, під приводом «почитати газети». 14 грудня 1933 р. отримав позитивну відповідь. Після цього подружжя подало заяву про відмову від польського громадянства. У кінці весни 1934 р. Сказинські отримали від влади згоду на своє клопотання й 26 травня через прикордонний перехід Здолбунів – Шепетівка опинилися у СРСР.

Чи не першого ж дня прибулі переконалися, що насправді означає «добробут у радянському раю». У Шепетівці співробітники НКВС видали їм квитки до Харкова та 10 руб. на постіль у поїзді. Після прибуття у столицю УСРР вони цілий день блукали містом у пошуках квартири. У транспортному відділі НКВС їм заявили, що їхня доля нікого не хвилює. Урешті-решт за допомогою Міжнародної організації допомоги борцям революції вдалося отримати номер у готелі «Спартак», де подружжя, сплачуючи 12 руб. за добу, проживало до 7 вересня 1934 р. Пізніше Сказинський знайшов роботу літературного редактора у Видавництві національних меншин (Нацменвидав) із місячною зарплатою 360 руб. Також підробляв перекладами з польської у Сільськогосподарському видавництві (Сільгоспвидав). Родина отримала помешкання в будинку на вул. Ключківській, 1 (кв. 72). Заробітку Р.Сказинського та його дружини вистачало лише на те, щоб ледь зводити кінці з кінцями. Вони були змушені продати все, привезене зі Львова. Софія влаштувалася вчителькою музики та ритму в польській школі у Харкові, де щомісяця заробляла лише 80 руб.

¹⁷ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.136–137. Слідчі документи у справі Володимири Крушельницької опубл.: Остання адреса... – Т.І. – С.196–199.

¹⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.137.

Працювалося їй погано – не знала російської мови, натомість учні в достатній мірі не володіли польською.

У радянській Україні підтримували контакти тільки з Крушельницькими та Бачинськими. За кілька тижнів після прибуття до Харкова Р.Сказинського викликали до НКВС, де запропонували «співпрацю». Як ідеологічний комуніст він відмовився. Проте йому наказали ходити до Бачинських, Крушельницьких та інших колишніх галичан. Співробітники держбезпеки попередили, що настане час, коли його запитають, хто приходив, про що говорили й т.ін. Р.Сказинський повернувся додому пригнічений, нарікаючи, «як ці бідні галичани мусять шпигувати один за одним». Через кілька днів до Сказинських прийшов Ю.Бачинський (якого раніше вони не знали), і прямо сказав, що він отримав аналогічний наказ стежити за ними.

Р.Сказинський недовго мав можливість «будувати комунізм» у «країні робітників і селян». Уже 15 листопада 1934 р. його заарештували. Комендант будинку Білокриницький, який був свідком при затриманні, сказав пізніше його дружині, що її чоловіка взяли за підозрою в підготовці замаху на П.Постишева і С.Косіора. В'язня перевезли до Києва. На наступний день після арешту Р.Сказинського звільнили з роботи його дружину. Вона поїхала в Київ, але дозволу на побачення не отримала. Безрезультатно намагалася зустрітися з П.Постишевим. 17 грудня була змушена повернулася у Харків. Невдовзі до неї прийшов комендант будинку й повідомив, що її чоловіка розстріляли. Доказом «контрреволюційної діяльності» стали два револьвери, нібито знайдені в помешканні Сказинських під час обшуку. Також НКВС начебто мав «інші докази», котрі свідчили, що Р.Сказинський був відправлений польською розвідкою із завданням убити керівників УСРР¹⁹.

Р.Сказинський, Ю.Бачинський, А.Крушельницький із дітьми вважали себе ідеологічними комуністами, про що свідчив досвід їхнього життя в Польщі. Як стверджували дружини, вони не переймалися повсякденними матеріальними труднощами, ствержуючи, що «все буде добре»²⁰. Три галицьких родини намагалися триматися разом, зрештою навіть НКВС наказав їм підтримувати стосунки, а потім представляти докладні звіти, хто про що говорив, хто приходив і т.д. А.Крушельницький, навіть перебуваючи в київській в'язниці, постійно підкреслював у своїх листах до дружини, що «йому тут добре», що він має можливість працювати над романом «Батьківщина»²¹.

Після арештів чоловіків жінки почали шукати порятунку в польському консульстві у Харкові. О.Бачинська, як уже зазначалося, мала всі підстави для цього, адже вона перебувала у СРСР із польським паспортом. Інші, хоча й відмовилися від свого попереднього громадянства, вірили, що вдасться його відновити та повернутися на колишню Батьківщину. Треба зазначити, що в той час візит до закордонної консульської установи радянські органи держбезпеки

¹⁹ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.135–138, 177–182; Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa; далі – CAW). – Zespół Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2012. – Dok.22; Sygn.I.303.4.5424. – K.12–23.

²⁰ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.138.

²¹ Там же. – Д.55. – Л.133. А.Крушельницький узяв рукопис роману з собою в табір. Після його смерті папери спалили співробітники НКВС.

розглядали щонайменше як підозрілий акт. Підтримка контактів з іноземцями, особливо з працівниками західних місій, загрожувала переслідуваннями й репресіями. Згідно з польськими консульськими звітами, після вбивства С.Кірова та розв'язаної владою істерії про повсюдних «ворогів», люди почали уникати будь-якого зв'язку з консульствами²². Таким чином, наважитися на візит в іноземну дипмісію могли тільки ті, хто дійсно мав вагомні підстави для цього. Без сумніву, важливі причини були у членів родин розстріляних «терористів». Після оголошення у пресі про вирок до польського консульства у Харкові з'явилися дружини страчених і засланих у табори, просячи надати їм можливість подати заявки на відновлення польського громадянства та повернення у Львів.

Першою, 26 грудня 1934 р., до харківського представництва II Речіпосполитої прийшла С.Сказинська. У Львові, на вулиці Святого Марціна, 7, мешкали її батьки – Францішек і Марія Крупчинські. Консульство дозволило їй заповнити відповідні анкети та написати заяву про відновлення громадянства. Після повідомлення про розстріл її чоловіка Софію Сказинську викинули з квартири й вона перебувала то в Бачинських, то у Крушельницьких. Жінка звернулася до польських чиновників щодо бодай мінімальної фінансової допомоги. У консульстві вона розмовляла зі співробітником, котрий насправді був розвідником – З.Мілошевським (керував філіальним пунктом розвідки М.13, псевдонім «Олег Островський»). С.Сказинська докладно розповіла З.Мілошевському про обставини від'їзду, перебування у СРСР, арешт та за судження її чоловіка. Пригадала прізвища людей, з якими той зустрічався, і котрі, як говорила, мали «підозрілі контакти» з радянським консульством у Львові. Жінка не вірила у звинувачення, висунуті проти її чоловіка, вважаючи, що це свого роду помста «людей із Польщі». З.Мілошевський видав їй 100 руб., а після розмови підготував для «двуйки» звіт про арешти українських комуністів, котрі, уведений в оману перспективою «щасливого життя» в «більшовицькому раю», покинули Польщу та виїхали до СРСР²³.

Прочитавши у газеті 18 грудня 1934 р. про розстріл чоловіка, С.Сказинська перерізала собі вени. Однак її врятувала Олена Бачинська, котра нагодилилася навдивовижу вчасно. 20 грудня до С.Сказинської у супроводі коменданта будинку прийшли співробітники НКВС та, імовірно, згвалтували її. Принаймні таке враження склалося в З.Мілошевського – жінка говорила, що її «мучили». Її змусили підписати три власних фотографії: «Кращому другові на спомин», «За нове життя – Соня», «На спомин від нещасної Соні». Наступного дня до неї знову прийшов комендант будинку й наказав забиратися з квартири. При цьому на очах у жінки прихопив одяг її страченого чоловіка, дозволивши їй забрати лише дещо з білизни й одну сукню.

²² Див.: *Kuśnierz R. W świecie stalinowskich zbrodni...* – S.26–99. Див. також: *Idem. Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w. / Red. H.Stroński, G.Seroczyński. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.374–403.*

²³ На підставі цього документа 6 лютого 1935 р. «двуйка» підготувала свій рапорт під назвою «Смертні вирoki й арешти українців у зв'язку із замахом на Кірова» (див.: САУ. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.5424. – К.12–23; див. також: РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.177–182; *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Opr. J.J.Bruski. – Warszawa, 2010. – S.647–654.*

Провівши декілька днів у Бачинських та Крушельницьких, С.Сказинська прийшла до польського консульства з проханням видати дозвіл на повернення у Львів, де вона «хотіла б відплатити деяким людям за те, що тут трапилося з нею». У розмові з З.Мілошевським припустила, що її чоловіка заарештували на підставі доносу «людей із Польщі», маючи на увазі так званих «наробівців» – українських радянофілів, згрупованих у минулому навколо газети «Воля народу» (Я.Галан, К.Пелехатий, М.Голінатий, д-р Заєць, брати Іван й Василь Возні)²⁴. За словами Софії, знайомий Сказинських, видавець щомісячного журналу «Культура» С.Рудик, застеріг їх від виїзду до СРСР після почутої розмови між М.Голінатим, Зайцем і Возним, котрі нібито говорили, що там Р.Сказинського «прикінчать» («zostanie wykończony»). Його вдова стверджувала: тієї ночі, коли їхнє помешкання «відвідали» співробітники НКВС, вони заявляли, що про «терористичні наміри» її чоловіка дізналися від «джерела з Польщі». С.Сказинська запитала коменданта будинку, чи не були цим «джерелом» брати Возні? Той дав ствердну відповідь.

Як уже згадувалося, С.Сказинська почала клопотатися про повернення до Польщі. З.Мілошевський підтримав її заявку і звернувся до керівництва 2-го відділу Головного штабу Війська польського вплинути на адміністрацію староства або воеводства, щоб якнайшвидше вирішити цю справу²⁵. Керівник філіального пункту розвідки М.13 наголошував, що це матиме позитивний ефект для польської пропаганди, а саму С.Сказинську можна буде використати для роботи «серед наших українців». Зрештою, вона заявила, що після виїзду з СРСР зможе зробити «велику послугу»²⁶.

Після С.Сказинської консульство II Речіпосполитої відвідала також дружина Т.Крушельницького – Стефанія. Вона теж звернулася по дозвіл на повернення в Польщу. У цій справі дипустанова через МЗС отримала листа від її батька – Францішка Шушкевича (проживав у Львові, на вул. Крашевського, 5), який просив допомогти своїй дочці. Відповідно до звіту консула Ст.Сосницького²⁷, С.Крушельницька, котра нещодавно народила дочку Арету-Марію, бідувала. Дитина з'явилася на світ 31 грудня 1934 р., тобто після смерті свого батька. Із родини Крушельницьких до консульства прибула також Марія. Відвідала установу й О.Бачинська²⁸. До польського представництва через свого адвоката Л.Кримуського звернулася дружина розстріляного Івана Крушельницького – громадянка Польщі Олена з Левицьких Крушельницька (мешкала у Львові

²⁴ Р.Сказинський у розмовах зі своєю дружиною неодноразово згадував, що Я.Галан та інші були «на послугах ДПУ».

²⁵ При отриманні в консульстві II Речіпосполитої репатріаційної візи треба було мати згоду місцевої польської влади.

²⁶ SAW. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.22 (b.p.).

²⁷ Станіслав Сосницький (1896–1962 рр.) – офіцер (підполковник, до 1931 р. працював у військовому відомстві), співробітник МЗС, олімпієць. У 1933 р. призначений консулом у Києві, а з 4 серпня 1934 по 1 листопада 1936 рр. – у Харкові. Після конфлікту зі співробітниками дипломатичної установи, а також через деякі помилки у веденні казино консульства пішов у відставку. Брав участь в Олімпійських іграх у Парижі 1924 р. (біг на 100 м та стрибки в довжину). Воював у Вересневій кампанії 1939 р., інтернований у таборі для військовополонених Вольденберг. Після Другої світової війни був послом у Туреччині. Упродовж багатьох років активіст Польської асоціації легкої атлетики.

²⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.135–138.

на вул. Задвірнянській, 19), благаючи вирвати з СРСР її шестирічну дочку Ларису. Львівський воевода видав дозвіл на приїзд дитини²⁹.

Польське консульство дозволило жінкам заповнити відповідні анкети. Однак візити осіб, на яких висів ярлик «дружин терористів», були для дип-представництва дуже незручними, тим більше, що прохачки свого часу відмовилися від польського громадянства, а в Польщі їхні чоловіки належали до прихильників комунізму. Тому Ст.Сосницький звернувся до начальника східного департаменту МЗС із проханням проінструктувати, як ставитися до С.Сказинської та інших, підкреслюючи при цьому, що гуманістичні принципи вимагають надати допомогу – як щодо повернення, так і в матеріальному плані. Консул запитував також, чи слід йому відправити львівській воеводській адміністрації заяви Стефанії Крушельницької та Софії Сказинської про відновлення громадянства й дозвіл повернутися в Польщу³⁰?

Про позитивне рішення зовнішньополітичного відомства у справі Софії Сказинської та Марії, Стефанії й Лариси Крушельницьких можемо довідатися з рапорту Ст.Сосницького на ім'я посла II Речіпосполитої в Москві Ю.Лукасевича³¹ від 19 червня 1935 р.³² (власне рішення МЗС в архівах віднайти поки що не вдалося). Слід підкреслити, що ідею повернення дружин репресованих комуністів підтримала також східна секція 2-го відділу Головного штабу, погодившись із думкою З.Мілошевського³³.

Однак ще 9 березня 1935 р. С.Сказинську заарештували через «відвідування консульства та інформацію про ситуацію у сім'ї Крушельницьких». Її утримували у харківській в'язниці. Консул Ст.Сосницький так і не зміг отримати дозвіл на побачення й повідомити про позитивне рішення польської влади щодо поновлення її у громадянстві та виїзду з СРСР. У момент арешту С.Сказинська перебувала у квартирі О.Бачинської³⁴. У польських архівах інформації про Софію Сказинську більше немає³⁵. Лариса Крушельницька у своїх мемуарах³⁶ описує її як дуже енергійну людину. Вона часто відвідувала родину Крушельницьких, обурюючись пасивністю супроти радянських репресій: «Чому ви мовчите? Не протестуйте, не ходите до польського посольства?». За словами Л.Крушельницької, С.Сказинська після арешту й засудження поневірялася по радянських тюрмах та на засланні, аж нарешті в 1940 р. їй удалося втекти. Обморожена, у фуфайці пішки пройшла чи не через весь СРСР, таки дісталася своєї рідної домівки у Львові й невдовзі померла³⁷.

²⁹ Там же. – Л.131.

³⁰ Там же. – Л.131 об.

³¹ Юліуш Лукасевич (1892–1951 рр.) працював послом у СРСР від 1 лютого 1933 до 20 червня 1936 рр. Після цього очолював польське дипломатичне представництво в Парижі. По війні в еміграції.

³² РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.56. – Л.139.

³³ САВ. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.63 (b.p.).

³⁴ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.55. – Л.133; Д.56. – Л.139; Д.57. – Л.32.

³⁵ Нічого про її долю не пише й один із провідних фахівців із проблематики комуністичних репресій проти вихідців зі Східної Галичини О.Рубльов (див.: *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004).

³⁶ Замість імені Софія Л.Крушельницька пише Марта Сказинська. 24 грудня 2012 р., під час листування з автором цих рядків, вона уточнила подане у своїй книзі ім'я, стверджуючи, що йшлося дійсно про Софію, хоча, як зазначила, «не виключено, що вдома її кликали Мартою».

³⁷ *Крушельницька Л.* Рубали ліс... (спогади галичанки). – С.91.

У співробітників польського консульства у Харкові не було ніяких сумнівів, що розстріляні й заслані симпатичні комунізму стали жертвами режиму та не вчиняли інкримінованих їм в обвинувальному висновку «контрреволюційних злочинів». На основі бесід із членами сімей репресованих дипломати констатували: «[...] консульство не може знайти справжні причини арешту й засудження на смерть. Усе говорить на користь того, що про підготовку якогось теракту абсолютно не може бути мови»³⁸. З іншої сторони, З.Мілошевський після розмови з Софією Сказинською, аналізуючи можливі причини арешту її чоловіка, писав у рапорті до «двуйки»: «На мітингах, які у зв'язку з убивством Кірова зорганізовано на всіх заводах, постійно повторюється, що в Україні виконано вироки проти людей, які приїхали сюди з Польщі вбивати місцевих комуністів». Це вкладалося у загальне пропагандистське річище, нібито Польща, Німеччина та Японія планують інтервенцію проти «країни Рад»³⁹.

За винятком Ю.Бачинського, ніхто з засуджених не мав польського громадянства, отже в офіційних представників II Речіпосполитої у СРСР не було формальних підстав якимось чином реагувати в їхніх справах. Натомість у випадку з Ю.Бачинським ситуація різнилася. Посол Ю.Лукаsevич особисто вручив представникові народного комісаріату закордонних справ СРСР у Москві дипломатичну ноту, в якій вимагав інформацію про долю заарештованого. У справі Ю.Бачинського, його дочки, сім'ї Крушельницьких неодноразово виступало також польське консульство у Харкові. Незважаючи на зусилля дипломатів, вони так і не отримали від радянських властей жодних відомостей про репресованих. Консул у Харкові Ст.Сосницький дізнався про долю Ю.Бачинського тільки від його дочки Олени, котра 21 червня 1935 р. отримала листа від військового прокурора Українського військового округу, де повідомлялося, що Військова колегія Верховного суду СРСР засудила її батька до 10 років позбавлення волі. Із такою інформацією консул 13 липня пішов на зустріч із представником НКЗС у Харкові Михайловим. Дипломат звернув увагу останнього на неприпустимі дії радянської сторони, яка, «знаючи, що посольство й консульство цікавляться справою Бачинського, вважає за доцільне поінформувати про засудження тільки його дочку, ігноруючи консульство». Ст.Сосницький зажадав пояснити мотиви суворого вироку, повідомити про місце заслання Ю.Бачинського, а також оголосив протест проти «методів арешту, застосованого до громадян Польщі, та судочинства із заборонаю на побачення з заарештованими й надання їм належної юридичної допомоги від консульства». Михайлов, погодившись із твердженням про помилковість поведінки судових органів, пообіцяв негайно звернутися до Києва щодо мотивів вироку⁴⁰. Однак ніякої інформації консул так і не дочекався.

Консул також докладав зусиль у справі успішного виїзду з «більшовицького раю» та повернення до Польщі Олени Бачинської. Радянські власті зволікали з рішенням про видачу їй виїзної візи. В установах весь час говорили, що, наприклад, «немає начальника», а без нього такий документ, мовляв,

³⁸ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.53. – Л.138.

³⁹ САВ. – Oddział II Sztabu Głównego. – Sygn.I.303.4.2022. – Dok.22 (b.p.).

⁴⁰ РГВА. – Ф.308 к. – Оп.19. – Д.57. – Л.31.

зробити ніяк неможливо. 16 березня 1935 р. Ст.Сосницький ще раз зустрівся з Михайловим у справі О.Бачинської. Радянський представник запитав, чи, бува, «не звинувачується вона в якомусь злочині?». Почувши такі слова, польський консул запідозрив, що влада не збирається видавати виїзну візу під приводом обвинувачень у «контрреволюційній діяльності»⁴¹. Утім, ця справа закінчилася успішно. Після наполегливих зусиль дипломатів О.Бачинська 13 липня 1935 р. отримала нарешті документи на виїзд. Згідно з інформацією консульства II Речіпосполитої у Харкові, вона планувала вирушити до Польщі вже 18 липня⁴².

Ст.Сосницький також намагався допомогти дитині – Ларисі Крушельницькій. Як уже згадувалося, польська влада дала позитивну відповідь на прохання дружин репресованих посприяти у справі якнайшвидшого повернення до Львова. Марія Крушельницька довідалася про це рішення від Олени Бачинської, котру поінформував консул Ст.Сосницький. Однак незабаром, як писав він 19 червня 1935 р., М.Крушельницька змінила думку й «вирішила поїхати в будь-яке місце в безпосередній близькості від свого чоловіка та дітей [...]. Таким чином, у теперішній час, через позицію Крушельницької не залишати чоловіка й дітей, справа є неактуальною». Невдовзі М.Крушельницька важко захворіла, потрапила до лікарні. Консул писав послові Ю.Лукасевичу: «У цій ситуації важливою справою стає від'їзд маленької Лариси до Польщі». Він попросив залучити Червоний Хрест, адже, як підкреслював, виїзд дівчинки був можливим винятково через цю організацію. Незалежно від цього над поверненням дитини до Польщі працював також консульський відділ посольства II Речіпосполитої в Москві⁴³. У звіті від 12 липня 1935 р. Ст.Сосницький ще раз просив Ю.Лукасевича актуалізувати справу Лариси перед Червоним Хрестом:

«Беручи до уваги розпорядження місцевих органів влади (йшлося про виселення Крушельницьких із Харкова – *Р.К.*) ситуація маленької Лариси трагічна, вона попросту залишається на вулиці. Прийти з матеріальною допомогою до неї я не можу, тому що місцева влада пильно стежить за кожним контактом родини Крушельницьких із консульством»⁴⁴.

Утім, зусиль дипломатів було недостатньо, щоб вирвати дівчинку з «країни робітників і селян». Як підкреслює у своїх спогадах сама Лариса Крушельницька, сьогодні почесний директор Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника – найбільший вплив на її повернення справили дві жінки: удова польського маршала Ю.Пілсудського – Александра та голова Політичного Червоного Хреста СРСР К.Пешкова. А.Пілсудська контактувала з її матір'ю, Оленою Крушельницькою, і запросила до Варшави. Там порадила зустрітися з К.Пешковою, котра невдовзі, прямуючи до Женеви,

⁴¹ Там же. – Л.133.

⁴² Там же. – Л.32.

⁴³ Там же. – Д.56. – Л.139–139 об.

⁴⁴ Там же. – Д.57. – Л.32.

мала проїжджати через столицю Польщі. О.Крушельницька побачилася з К.Пешковою й та пообіцяла допомогти. Працівники Червоного Хреста розшукали Ларису в Курську, привезли до московської квартири К.Пешкової, де дитина перебувала чотири місяці. Л.Крушельницька у своїх спогадах пише, що К.Пешкова, мабуть, не отримала дозволу на її виїзд із СРСР і перевезла дівчинку через кордон «контрабандою», скориставшись документами Червоного Хреста. Це сталося наприкінці 1936 р. К.Пешкова доставила Ларису до Варшави, де її й забрала мати⁴⁵. Окрім Лариси пережити сталінські репресії пощастило Стефанії Крушельницькій та її дочці, які під час війни перебралися з Курська до Львова. Інші члени родини Крушельницьких загинули в радянських концтаборах.

⁴⁵ Крушельницька Л. Рубали ліс... (спогади галичанки). – С.109–110.

The author analyses unknown facts from life of the persecuted Krushel'nyts'kyi, Skazyns'kyi and Bachyns'kyi families by the communist regime. New and unknown documents from Polish Foreign Office and Military Intelligence discovered both in Moscow and Warsaw are being introduced to the historiography.

Keywords: *Krushel'nyts'kyi, Skazyns'kyi, Bachyns'kyi families, foreign office, military intelligence, Second Polish Republic.*

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко *

ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НІМЕЦЬКИМ РОЗВІДЦІ Й КОНТРРОЗВІДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1941–1944 рр.

Аналізуються спрямовані проти нацистських агресорів основні напрями контррозвідувальної діяльності радянських спецслужб на території України в 1941–1944 рр. Розкриваються зусилля, мета яких полягала в нейтралізації підривних акцій агентури противника, розвідувальної та інформаторської мереж. Висвітлюються методи оперативної роботи з виявлення колабораціоністів у різних прошарках тогочасного українського суспільства, а також протидії опозиційним військово-політичним силам.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, радянські, німецькі та румунські спецслужби, розвідка й контррозвідка, оперативна робота, колабораціонізм.

В історії Другої світової війни нині, здається, уже не залишилося жодного тематичного поля, тією чи іншою мірою не опрацьованого дослідниками. Однак насправді існує кілька напрямів, студіювати які в радянські часи науковці, окрім співробітників органів державної безпеки, не могли внаслідок повної утаємниченості джерел, а також через цензурні перешкоди. До таких належить проблематика, пов'язана з функціонуванням радянських спецслужб у період Другої світової війни. Надзвичайно розгалужена й спеціалізована, їх діяльність у цей складний час заслуговує на глибоке осмислення задля того, аби встановити місце та роль у боротьбі зі справжніми й уявними «ворогами».

Торкаючись стану наукової розробки теми, зазначимо, що дослідники цілком усвідомлюють необхідність підготовки спеціальних студій з історії основних складових контррозвідувальної діяльності, спрямованої на протидію агресорам на теренах України. Ця робота не ведеться, так би мовити, із «чистого аркуша». У радянські часи з'явилися праці Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР, Вищих курсів КДБ СРСР у Києві, закриті збірники документів, що використовувалися переважно для підготовки фахових кадрів у цій сфері. Зрозуміло, що окрім специфічної інформації, котру вони містили, такі публікації були позначені відчутним ідеологічним впливом. Ці та інші обставини (як теоретичного, так і прикладного характеру) диктують необхідність комплексного опрацювання історії діяльності радянських спецслужб у роки Другої світової війни на базі розсекречених документальних масивів, нових концептуальних інтерпретацій, щойно введених до наукового обігу архівних джерел поза кон'юнктурними й політизованими схемами.

В останнє десятиліття з'явилися напрацювання вітчизняних дослідників (В.Бихова, О.Божка, Т.Вронської, О.Іванкова, С.Лясковської, В.Сідака, О.Шевченка, А.Чайковського, авторів цієї статті та інших науковців), де знайшли відображення такі аспекти теми, як розвідувально-підривна діяльність

* Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, полковник запасу

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@ukr.net

спецслужб агресорів в їх зазіханнях на землі України, визначення провідних напрямів контррозвідувальних зусиль радянської сторони, протидія шпигунству, розбудова органів військової контррозвідки й контррозвідувальний захист діючої армії, діяльність контррозвідки НКВС–НКДБ у релігійній сфері тощо¹. Потреба в новітніх дослідженнях з історії контррозвідувальної діяльності воєнної доби на теренах України, на думку авторів, обумовлена, передовсім, необхідністю:

- науково-документальної аргументації вагомості «українського театру» воєнних та спеціальних дій у досягненні перемоги народів СРСР та Об'єднаних Націй над гітлерізмом;
- з'ясування особливостей перебігу основних військово-політичних процесів та вузлових подій Другої світової війни на українських землях;
- поглибленого студіювання ролі спецслужб у протистоянні агресорам, і передовсім внеску розвідувальних та контррозвідувальних органів у забезпечення (захист) діючої армії, сфери державного управління, роботи військово-промислового комплексу, соціальної та етнонаціональної стабільності, інших пріоритетних аспектів життєдіяльності воюючої країни, на підриив яких першочергово спрямовувалися зусилля спецслужб держав-агресорів;
- дослідження історії спецслужб нацистської Німеччини та її сателітів, без чого неможливе розуміння тієї воєнно-політичної й оперативної обстановки в Україні, які обумовлювали специфіку розбудови та службової діяльності контррозвідувальних органів НКВС–НКДБ;
- подальшого вивчення історико-правових та військово-історичних аспектів минулого України радянського періоду, у тому числі специфіки місця та функцій спецслужб у державному устрої, їх організаційно-правового облаштування, форм і методів роботи.

¹ Бихов В. Деякі аспекти діяльності військової контррозвідки в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. – Вип.4. – К., 2000. – С.61–67; Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С.281–315; Веденєєв Д. Звитягу попередників – пам'ятаємо (Історичний нарис про внесок органів державної безпеки України у Перемогу над нацизмом) // Дорогами війни. – К., 2005. – С.5–16; Його ж. Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.279–310; Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави // Державна безпека України. – 2010. – №18/19. – С.146–162; Історія розвідки та контррозвідки в Україні: Курс лекцій / Д.Веденєєв, В.Пилипчук, В.Сідак та ін. – Ч.2. – К., 2010. – 254 с.; Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.104–126; Веденєєв Д. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.) // Нариси воєнно-політичної історії України. – Острог, 2014. – С.318–340; Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів Абверу // Сторінки воєнної історії України. – Вип.5. – К., 2001. – С.113–125; Вронська Т., Ляковська С. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни // Краєзнавство. – 2013. – №3. – С.111–123; Іванков А.В. Агентурные кадры немецко-фашистской разведки и используемые ею формы и методы подрывной деятельности против СССР. – К., 2010. – 84 с.; Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом / Упор. Д.Веденєєв, В.Козенюк, С.Сердюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ (специпуск). – 2000. – №1; Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) / Упор. О.І.Шевченко. – К., 2008. – 504 с.; Чайковський А.С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К., 2013. – 704 с. та ін.

Автори ставили за мету комплексне дослідження нормативної бази роботи, функцій, організаційно-штатної побудови та оперативної діяльності контррозвідувальних підрозділів радянських спецслужб, що діяли на території України, із метою осмислення їх практичного внеску у відсіч нацистським агресорам та протидію розвідувально-підривній діяльності спецслужб противника. При цьому акцент робився на контррозвідувальній протидії спробам спецслужб агресорів заподіяти шкоду радянським збройним силам і тилу, що стало пріоритетним вектором функціонування органів НКВС та НКДБ у роки війни. В основу цієї статті покладено передовсім раніше недоступні широкому колу дослідників інформаційно-аналітичні, нормативно-розпорядчі, оперативні та інші документи органів НКВС–НКДБ із фондів галузевих державних архівів Служби безпеки України та МВС України.

Для розуміння оперативної обстановки та пріоритетних завдань регіональних органів контррозвідки НКВС–НКДБ та військової контррозвідки наркомату оборони СРСР «Смерш» перш за все необхідно розглянути стан і можливості спецслужб нацистської Німеччини та її союзників, які активно діяли на теренах України. Безсумнівно, що радянським контррозвідникам протистояв надзвичайно сильний супротивник, системі розвідки та контррозвідки котрого були властиві такі риси:

- забезпечення максимальної централізації управління розвідкою й підривною діяльністю у широкому розумінні, підпорядкування органів спеціальної діяльності вищому військово-політичному керівництву Райху;
- орієнтація на «тотальність» (багатоманітність за спрямуваннями) розвідувальної роботи, її тісну координованість із геополітичними, зовнішньополітичними та воєнно-стратегічними концепціями Німеччини;
- перетворення розвідувально-підривних механізмів на важливий інструмент «блискавичної війни»;
- прагнення до створення «п'ятої колонії» на території потенційних противників та об'єктів майбутнього вторгнення;
- насадження агентури в управлінських і ділових колах зарубіжних держав, перехоплення важелів політичного управління;
- інспірування й оперативне використання націоналістичних, сепаратистських, антиколоніальних та інших антиурядових рухів, організацій, а також німецької діаспори;
- масштабне дезінформування противника;
- психологічна війна та розклад морально-психологічної стійкості населення й військ противника;
- застосування розвідувально-диверсійних спецпідрозділів, укомплектованих, у тому числі, представниками народів країн, проти яких здійснюється агресія;
- розвиток технічних видів розвідки, використання досягнень науково-технічного прогресу та інноваційних досліджень².

² Див.: *Авдеев Ю.И.* Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.115; *Миркин Н.П.* Некоторые вопросы работы органов

На території України окупанти розгорнули потужну мережу органів спеціального призначення – військової розвідки, абверу (який мав підрозділи власне розвідки, або абвер-1, диверсійно-підривної справи – абвер-2, військової контррозвідки – абвер-3), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної та поліції порядку.

Німці простудіювали досвід повстанства в Україні періоду громадянської війни й перед нападом на СРСР розробили комплекс контрпартизанських заходів. На захопленій території встановлювався жорсткий контррозвідувальний режим, який тримався на карально-терористичній практиці, ліквідовувалися або бралися під контроль члени партії й комсомолу, співробітники НКВС, визначалися особи, які прибули на проживання в адміністративні центри після 1 вересня 1939 р. Антипідпільні операції гітлерівців відзначалися доволі високою результативністю. Спецслужби противника вдало практикували створення псевдопартизанських загонів і підпільних груп-«приманок»³.

Основним оперативними органами німецької армійської розвідки стали так звані абверкоманди (АК), котрі зосереджувалися на розвідувально-підривній роботі в тилу радянських військ і прифронтовій зоні (за номерами від 100 – розвідувальні органи, від 200 – диверсійно-підривні, від 300 – контррозвідувальні). Провідним органом абверу в Україні виступала абверкоманда-102 (АК-102, позивний «Оріон», розформована в липні 1943 р.). Вона забезпечувала розвідувальною інформацією командування групи армій «Б» і підпорядковувалася безпосередньо штабові «Валлі» (створений перед війною у Варшаві для координації діяльності органів абверу на Східному фронті)⁴, дислокувалася у Сталіно, Полтаві, Харкові, Києві. Радянським органам держбезпеки вдалося встановити 69 співробітників та агентів цієї абверкоманди, 8 було заарештовано. Розвідорган мав власні спеціальні навчальні заклади з підготовки агентів-розвідників, радистів для закидання в тил Червоної армії. Агентура вербувалася, переважно, із числа активних колабораціоністів та в таборах військовополонених.

Активністю відзначилися такі розвідувальні та розвідувально-диверсійні органи:

– АК-101, котра діяла в південних і східних областях України, обслуговувала німецькі 11-ту й 1-шу танкову армії (згодом передислокувалася до Румунії). Працювала у взаємодії з гестапо, польовою жандармерією, створила низку окремих розвідорганів, зокрема «Дромедар» (АГ-114; складалася переважно з вірменських націоналістів). На завершальному етапі війни вела роботу проти 3-го та 4-го Українських фронтів. Радянські спецслужби заарештували 33 агентів АК-101;

военной контрразведки по розыску агентов немецко-фашистской разведки в годы войны // Там же. – 1971. – №2. – С.199–200; Барков Л. В дебрях абвера. – Таллин, 1971. – С.8–13; Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – Т.6: Тайная война: Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 2012. – С.331–332; История Второй мировой войны: 1939–1945. – Т.2. – Москва, 1974. – С.126–127, 130.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.375. – Арк.87–88.

⁴ История советских органов государственной безопасности. – Москва, 1980. – С.170.

- АК-103, Сталінська область, обслуговувала 1-шу танкову армію (заарештовано 17 співробітників та агентів цього органу);
- АК-106, обслуговувала 3-тю румунську армію, діяла на півдні України (виявлено 64, заарештовано 6 співробітників та агентів);
- розвідувальний орган «Візель», котрий працював у Чернігові (виявлено й заарештовано 23 співробітників та агентів);
- АК-201 при групі армій «Південь», дислокувалася у Сталіно, Краснодарі, Євпаторії;
- АК-202 при групі армій «Південь», поповнювалася курсантами Полтавської й Запорізької шкіл диверсантів, дислокувалася в Полтаві, Запоріжжі, Кіровограді, Вінниці, Кам'янці-Подільському;
- АК-204 (Харків, Полтава, Кіровоград, Чернівецька область), що спеціалізувалася на диверсійній роботі. Виявлено 12 співробітників та понад 100 агентів, 28 із них затримано;
- військово-морська розвідувальна команда абверу на Чорному морі («Нахріхтенбеобахтер»), яка мала розвідувально-агентурні органи, зафронтову агентуру, диверсійно-терористичну команду, спецшколу, каральний загін «Чорне море», табір військовополонених. При цьому ж органі з літа 1942 р. перебувала італійська розвідувально-диверсійна команда.

Аби уявити масштаби розвідувально-диверсійної роботи противника, значимо, що лише спецшколи абверу на Східному фронті одночасно готували 4175–5765 агентів-розвідників і диверсантів (у середньому на рік 10–15 тис. бійців таємної війни та 4200–4700 спецпропагандистів)⁵.

Для розуміння агентурних можливостей гітлерівських спецслужб згадаймо І.Сірика – колишнього помічника секретаря ЦК КП(б)У М.Бурмистенка (відповідав за організацію партизансько-підпільного руху й загинув при спробі виходу з оточення у вересні 1941 р.). Із грудня 1941 р. І.Сірик добровільно пішов на співробітництво зі спецслужбами Німеччини. Він видав практично всю інформацію про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад деяких обласних партійних підпільних організацій (за формування яких безпосередньо відповідав), партизанських загонів, повідомив про низку шкіл із підготовки розвідувально-диверсійних кадрів та про їхніх курсантів, конспіративні квартири, паролі, документну техніку підпілля тощо⁶. Німці закидали І.Сірика до підпілля й він, удаючи з себе «представника Центру», видавав учасників руху опору, чимало з яких були захоплені та страчені, зокрема члени Київського підпільного комітету КП(б)У на чолі з Т.Шамрилом⁷.

⁵ Див.: Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1952. – 644 с.; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375 – Арк.9–17; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Т. V. – Москва, 1985. – С.215–223; Сечкин Г.П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – Москва, 1976. – С.13–15; Подрывная деятельность военноморской разведки фашистской Германии против Советского Союза накануне и в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1977. – С.172–173.

⁶ Архівно-кримінальну справу І.Сірика див.: ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.52153.

⁷ 11 червня 1945 р. І.Сірика заарештовано, а 4 квітня 1946 р. за вироком військового трибуналу військ НКВС Українського округу розстріляно. При перегляді справи у грудні 1998 р. в

Оскільки Молдавію, частину земель півдня України та Поділля (так звану Трансністрію з центром в Одесі) А.Гітлер передав союзній Румунії, значну активність на українських землях виявляли і спецслужби цієї держави. Провідним армійським розвідувальним органом виступала ССІ («Сервічул-секрет-де-інформаціє»). Розвідувально-диверсійну роботу в тилу Червоної армії організовував «штаб агентури Східного фронту» (умовна назва «Вултурул» – «Орел», у складі аналітичного, агентурно-розвідувального відділів, радіогрупи), зашифрований під військово-будівельну частину. Діяли три філії «Вултурула» – в Одесі, Миколаєві, Сімферополі. Цей самий орган розгортав контррозвідувальну роботу проти радянської розвідки та партизансько-підпільних формувань, вербував агентуру серед військовополонених, колишніх білогвардійців та учасників українських націоналістичних організацій. Тільки в Одеській області заарештували понад 40 співробітників та агентів цього спецоргану. У центральному апараті ССІ існував відділ «Г», котрий займався координацією розвідроботи з відповідними німецькими службами на фронті⁸.

Румунська спецслужба вдавалася й до заходів інформаційно-психологічного протиборства. Зокрема, в Одесі при університеті у травні 1942 р. було створено Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди (до нього приєдналася й група місцевих науково-педагогічних працівників), під егідою якого велася спецпропаганда. Серед завдань інституції проголошувалися «повернення у свідомість людей великих істин – віри, справжньої свободи та інших високих ідеалів людства». Насадженням релігійних розколів та «чисткою» православного духовництва займалася Румунська православна місія⁹.

Розвідувально-підривну роботу на теренах України (передовсім Закарпаття й Галичини, хоча ще до війни агентурні позиції було створено в Києві та Харкові) вів 2-й відділ (розвідка й контррозвідка) генштабу угорської армії. Спецслужба включала «центральні групи» розвідки, контррозвідки, оперативного обліку та обробки інформації (в останній існував 5-й підвідділ, що збирав, аналізував відомості про СРСР). Під егідою начальника угорського генштабу генерал-полковника Г.Верта та керівника абверу адмірала В.Канаріса було налагоджено тісне співробітництво обох спецслужб, які щомісячно здійснювали обмін інформацією щодо СРСР, країн Центральної Європи та Балкан, для чого керівник 2-го відділу генерал-майор І.Уйсаші особисто навідувався до Берліну¹⁰.

Угорські спецслужби, зокрема, спромоглися створити довгострокові оперативні позиції, які радянська контррозвідка ліквідувала принаймні до кінця

реабілітації відмовлено. На допитах І.Сірик стверджував, що до зради його підштовхнула «незгода з лінією партії», яка зародилася 1930 р. на ґрунті внутрішнього протесту проти жорстокої кампанії колективізації, «ліквідації куркульства як класу», форсованої індустріалізації «за рахунок погіршення матеріального доброту трудящих мас».

⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.900–906, 1124–1137.

⁹ Научный архив Института российской истории РАН. – Ф.2. – Разд.VI. – Оп.14. – Д.1. – Л.1–2, 18.

¹⁰ Разведка и контрразведка Генштаба венгерской армии // *Христофоров В.С.* История стра- ны в документах архивов ФСБ России. – Москва, 2013. – С.492–498.

1940-х рр. Так, у лютому 1948 р. управління МДБ УРСР у Закарпатській області викрило нелегальну Мадярську закордонну організацію на чолі з агентом угорської контррозвідки з січня 1944 р. В.Вароді. Останній був звільнений із табору в 1946 р. і створив підпільну групу з метою підготовки диверсій на залізницях, збройного повстання та відторгнення регіону від України¹¹.

На початковому етапі війни, після злиття 20 липня 1941 р. НКВС і НКДБ СРСР в єдиний народний комісаріат внутрішніх справ, контррозвідувальні функції з протидії розвідувальній діяльності спецслужб противника поклалися на 2-ге управління НКВС СРСР, відповідні управління НКВС союзних республік та підрозділи регіональних органів НКВС. Контррозвідники зосередилися на протидії агентурній розвідці та диверсіям спецслужб противника, режимних заходах, контррозвідувальному забезпеченні евакуації промисловості, контррозвідувальному захисті партизансько-підпільних формувань, проникненні в розвідувальні та контррозвідувальні органи противника, їх агентурний апарат та спецшколи, адміністративні й поліцейські формування окупантів. Їм доводилося протидіяти спробам спецслужб противника збирати інформацію про діючу армію, проникати у великі індустріальні центри, проводити диверсії на оборонних підприємствах, комунікаціях, скоювати теракти, поширювати панічні чутки тощо. Зазначимо, що порівняно з 1939 р. кількість агентури, яку спецслужби противника закидали в радянський тил, у 1941 р. зросла в 14, у 1942 р. – 31, у 1943 р. – у 43 рази¹². Крім того, у центральному апараті НКВС УРСР певні контррозвідувальні функції виконували економічний (протидія розвідці противника на об'єктах промисловості, транспорту, у сільському господарстві) та секретно-політичний (робота у соціальних групах, які вважалися нелояльними щодо радянської влади, релігійному середовищі) відділи.

Перший, катастрофічний для радянської сторони, період війни супроводжувався труднощами та прорахунками в контррозвідувальній роботі. Передовсім не вдалося повністю відмобілізувати контррозвідувальний апарат, не вистачало кваліфікованих оперативних працівників та оперативно-технічних засобів, в умовах швидкого відступу та призову до війська руйнувалися зв'язки з агентурою (в УНКВС по Чернігівській області, наприклад, в армію мобілізували до 75% підготовлених для зафронтової роботи негласних помічників).

Незадовільною була координація роботи між територіальними, транспортними органами держбезпеки, військовою контррозвідкою, недостатньо уваги приділялося контррозвідувальному захисту промисловості й транспорту тощо. Радянська контррозвідка (особливо її регіональні органи) слабо орієнтувалася у структурі, формах і методах роботи ворожих спецслужб. Їх кадровий потенціал суттєво послабили передвоєнні репресії, котрі згубно вплинули на визначення пріоритетів контррозвідувальної діяльності, професійний рівень та

¹¹ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.245. – Спр.12. – Арк.74–78.

¹² *Петренко П.Е.* Борьба органов госбезопасности с агентурной разведкой спецслужб фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.56–57.

світогляд оперпрацівників. Власне ефективна система контррозвідувальної протидії агресору, яка використовувала складні, кваліфіковані заходи (оперативні комбінації та ігри, створення агентурних позицій у спецслужбах противника тощо) склалася вже на рубежі 1942–1943 рр.¹³

Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. було відтворено народний комісаріат державної безпеки (НКДБ) та відповідні республіканські наркомати. Спільний наказ керівників НКВС і НКДБ СРСР від 11 травня 1943 р. визначав функції та структуру відтепер окремих відомств. Основними завданнями наркомату держбезпеки визначалися: проведення розвідувальної роботи за кордоном; протидія шпигунській, диверсійній, терористичній діяльності іноземних спецслужб (за винятком цієї роботи у Червоній армії та військах НКВС, де діяли органи «Смерш»); протидія так званім «антирадянським проявам», тобто антидержавним учинкам (за тодішніми уявленнями) у суспільно-політичній та ідейно-культурній сферах; охоро- на керівних кадрів партії та уряду.

Визначалася й типова структура НКДБ союзної республіки, в якій контррозвідувальна робота з протидії іноземним спецслужбам та «антирадянським проявам» у середині країни зосереджувалася у 2-му управлінні з такими функціональними підрозділами (відділеннями):

- 1-ше – контррозвідувальна робота в містах;
- 2-ге – контррозвідувальна робота у сільській місцевості;
- 3-тє – контроль інтелігенції та молоді;
- 4-тє – оперативна робота серед духівництва, «церковників і сектантів»;
- 5-тє – контррозвідувальна робота на визволеній території;
- 6-тє – розшук авторів анонімних «антирадянських документів»;
- 7-ме – оперативне обслуговування консульських та інших іноземних представництв;
- 8-ме – оперативна техніка;
- 9-тє – проведення обшуків, арештів, оперативна установка та візуальне спостереження;
- 10-тє – обліково-інформаційне відділення.

Крім того, 5-ті управління (або відділи) займалися радіоконтррозвідкою, шифрувальною роботою та охороною державної таємниці¹⁴.

Для визначення службових завдань і структури контррозвідувальних підрозділів НКДБ союзних республік та регіональних органів особливе значення (передовсім за умови відновлення органів державного управління на визволе- них територіях) мала директива НКДБ СРСР №7 від 27 травня 1943 р., відпо- відно до якої на 2-гі підрозділи НКДБ–УНКДБ покладалися завдання боротьби зі шпигунською, терористичною, диверсійною, підривною, іншою протиправ- ною діяльністю іноземних розвідок та антидержавних елементів у середині країни (за винятком військових формувань, контррозвідувальний захист яких

¹³ Коровин В.В. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Там же. – С.43–44.

¹⁴ Галузевий державний архів МВС України (далі – ГДА МВСУ). – Ф.45. – Оп.5. – Спр.36. – Арк.36–39 зв.

здійснювали органи «Смерш»). Затверджувався об'єктовий принцип як головний підхід в організації агентурно-оперативної роботи. Запроваджувалося розмежування в повноваженнях оперативного складу:

– старший оперативний склад (від старших оперуповноважених і вище) мав вести агентурні розробки та комбінації, утримувати на зв'язку кваліфіковану агентуру, контролювати роботу периферійних органів контррозвідки;

– на оперативних уповноважених покладалася робота з інформаторами, перевірка даних агентури, попередня розробка сигналів про діяльність агентів іноземних спецслужб та «антидержавних елементів», а також протидія організаторам активних протиправних дій (саботаж, поширення провокаційних чуток тощо);

– помічники оперативних уповноважених мали вести технічну роботу та виконувати доручення старшого оперскладу.

Конкретизувалася організаційно-функціональна структура контррозвідувальних підрозділів (2-х управлінь або відділів) НКДБ союзних республік та УНКДБ, які, окрім власне контррозвідувальних, навантажувалися також функціями «політичної поліції»:

– 1-ше відділення – контррозвідувальна робота у промисловості, містах, серед управлінського апарату та дрібних ремісників; при цьому у складі відділення запроваджувалися групи «А» (боротьба з «антирадянським елементом» серед робітників, інженерно-технічного персоналу, у відомчих установах, науково-дослідних закладах), «Б» (для оперативної роботи серед службовців радянського апарату, промисловості, у профспілках, органах правосуддя та юстиції, банківських установах, торгівельних закладах тощо), «В» (охоплювала «неорганізоване населення» міст, осіб, які працювали індивідуально;

– 2-ге відділення – контррозвідувальна робота у сільській місцевості, у складі груп «А» (контррозвідувальне обслуговування республіканських сільськогосподарських відомств та їх установ, науково-дослідних закладів) та «Б» (для керівництва районними апаратами НКДБ на селі);

– 3-тє відділення – «боротьба з антирадянським елементом» серед інтелігенції та молоді в містах, в якому група «А» займалася науково-технічними й творчими працівниками, сферою культури, освіти та медицини, а група «Б» – студентством, іншою учнівською молоддю;

– 4-тє відділення – оперативна робота в релігійній сфері, що охоплювала як традиційні конфесії (православних, католиків, мусульман, юдеїв), так і протестантські деномінації, язичників, різноманітні теософські й містичні течії тощо;

– 5-тє відділення – спрямовувало оперативну роботу на виявлення та нейтралізацію на визволеній території агентури й емісарів спецслужб противника, де група «А» опікувалася викриттям і ліквідацією німецьких агентів і пособників, що залишилися в тилу, а група «Б» – закинутими в тил розвідувально-диверсійними групами та агентами спецслужб ворога (зазначимо, що лише 1944 р. в Україні було заарештовано 58 закинутих німецьких диверсантів-парашутистів, 352 інших агентів, які мали осісти на визволених територіях, при цьому вилучено 29 радіостанцій)¹⁵;

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.5. – Арк.244.

- 6-те відділення – оперативна техніка, розшук авторів анонімних документів (три групи);
- 7-ме відділення – нагляд за іноземними консульствами та громадянами інших держав;
- 8-ме відділення – візуальне спостереження, оперативна установка, проведення арештів та обшуків (три групи);
- 9-те відділення – обліково-інформаційна робота¹⁶.

Уживалися заходи з упорядкування агентурної роботи. Зокрема, приписувалося створити резидентури в містах із 10–15 інформаторів, а керівництво 5–7 резидентурами покласти на оперуповноважених 1-го відділення. Активізувалася робота вкрай важливого для протидії розвідці противника відділу зовнішнього спостереження й оперативного встановлення 2-го управління НКДБ УРСР. До 1 січня 1945 р. підрозділ мав два відділення «зовнішньої розвідки», відділення агентурного встановлення, оперативної техніки. Левова частка завдань по лінії зовнішнього спостереження й оперативного встановлення йшла від контррозвідки саме щодо протидії німецькому шпигунству¹⁷.

Удосконалювався й оперативний облік, – зародок власне інформаційно-аналітичної роботи (у складі НКВС–НКДБ не існувало окремих аналітичних підрозділів). Наказом НКДБ СРСР №00111 від 24 червня 1943 р. уточнювалися функції 10-го відділу 2-го управління (відповідно, і функції аналогічних підрозділів контррозвідки республіканських НКДБ). На цей відділ покладалося ведення оперативного обліку; підготовка інформаційних документів для керівництва НКДБ, оглядів за підсумками оперативної діяльності; узагальнення досвіду агентурної роботи; вивчення методів роботи іноземних спецслужб; підготовка орієнтувань для місцевих органів НКДБ¹⁸.

Відсутність штатного аналітичного підрозділу все ж давалася взнаки, тому наказом НКДБ УРСР №05 від 11 жовтня 1943 р. при 2-му управлінні створювалася інформаційна група з 7 оперпрацівників. Метою позаштатного підрозділу визначалося забезпечення інформацією НКДБ та союзного Центру про результати оперативно-службової діяльності на звільненій території. Приписувалося аналізувати інформацію, яка надходила з територіальних органів, готувати зведення, довідки, проекти директивних указівок для УНКДБ, допомагати їм у налагодженні інформаційно-аналітичної роботи¹⁹.

Упорядкуванню інформаційних ресурсів контррозвідки сприяло введення в дію «Інструкції про постановку оперативного обліку у 4-х відділах УНКДБ» від 5 лютого 1944 р. Документ визначав основні форми оперативних розробок контррозвідки:

- агентурна справа (активна оперативно-агентурна розробка на групу осіб);
- справа-формуляр (оперативно-агентурна розробка окремої особи);
- літерна справа (розробка певного об'єкта оперативної зацікавленості – розвідувального органу противника, антиурядової організації тощо)²⁰.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.18. – Арк.1–4.

¹⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.295. – Спр.1. – Арк.84–85, 153–154.

¹⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.17. – Арк.33–34.

¹⁹ Там само. – Спр.60. – Арк.11.

²⁰ Там само. – Спр.74. – Арк.58–59.

На момент створення НКДБ УРСР мав у своєму складі 2398 співробітників (з них 1771 оперативник)²¹. Станом на 1 лютого 1945 р. 2-ге (контррозвідувальне) управління НКДБ УРСР включало секретаріат, 8 функціональних відділів, службу «М» (мобілізаційна) та обліково-інформаційне відділення (235 посад). Контррозвідувальну роботу також забезпечували (або реалізовували на працювання контррозвідників) 6-й відділ (зовнішнє спостереження та оперативна установка, 74 посади), відділ «Б» з оперативною радіостанцією №31 (радіоконтррозвідувальна служба, 171 штатна одиниця), відділ «В» (оперативно-технічний, 55 посад), слідча частина та шифрувальний відділ. До березня 1945 р. чисельність співробітників НКДБ УРСР (разом із регіональними органами – 24 обласними управліннями та 792 райапаратами) була доведена до понад 14 тис. осіб (некомплект становив 23%, за оперативним складом – 17%), із них 9033 співробітники перейшли з НКДБ СРСР, 2100 становили колишні службовці НКДБ УРСР, 183 дала військова контррозвідка «Смерш», 3587 осіб прибуло з партизанських формувань, партійно-комсомольського апарату тощо²².

У соціальному розрізі штатні працівники органів НКДБ репрезентували всі прошарки населення. 85,5% оперативного складу становили члени та кандидати у члени ВКП(б), вищу й незавершену вищу освіту мали 11%, середню – 45%. Серед співробітників були представники 30 національностей (65,5% – росіяни, 26,5% українці та ін.)²³.

У міру вигнання з території України гітлерівських окупантів перед радянськими контррозвідувальними підрозділами поставало широке коло завдань. Для координації відповідної роботи у складі 1-го відділу 2-го управління НКВС СРСР було створено спеціальне відділення. Перша значна поразка вермахту та його союзників під Москвою у грудні 1941 р. одразу викликала постановку відповідних контррозвідувальних завдань, які викладалися у вказівках НКВС СРСР №64 від 18 лютого 1942 р. щодо оперативної роботи на визволеній території.

Саме у цей час зросла й кількість 2–3-місячних розвідувально-диверсійних шкіл противника, в яких одночасно навчалося до 1,5 тис. осіб. Упродовж 1942 р. кількість агентури, яку засиляли в радянський тил, зросла у 2,5 рази. У лютому 1942 р. за вказівкою райхсфюрера СС Г.Гімmlера було створено спеціальний орган – «Цепелін» – для масштабної диверсійно-терористичної роботи у СРСР, включаючи глибокі тиллові райони (Поволжя, Казахстан та ін.)²⁴.

Територіальні апарати НКВС зобов'язувалися у ході визволення території негайно спрямовувати туди заздалегідь підготовлені оперативні групи НКВС–УНКВС із метою «виявлення агентури німецьких розвідувальних органів та організації проти них активних контррозвідувальних заходів», пошуку й затримання громадян, які «заплямували себе співробітництвом з окупантами», відновлення зв'язку з власною агентурою після перевірки з огляду на

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2423. – Арк.1–2.

²² Там само. – Арк.2 зв.

²³ Там само. – Арк.3–5.

²⁴ Устинов И.Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны // Труды Высшей школы КГБ при СМ СССР. – 1971. – №2. – С.51.

її можливе перевербування німцями (із залишених НКВС УРСР на окупованій території 12 726 агентів та інформаторів вдалося відновити зв'язок лише з 2631), захоплення документів спеціальних чи адміністративних органів окупантів. Ішлося також про обов'язок щодаки готувати доповідні записки про оперативну та соціальну обстановку в населених пунктах.

7 лютого 1942 р. очільник НКВС УРСР В.Сергієнко затвердив положення про оперативні групи НКВС, на які покладалися ліквідація німецьких розвід-органів та резидентур, очищення місцевості від зрадників, відновлення роботи територіальних органів відомства. Укладалися плани дій опергруп після визволення населених пунктів. Так, планом дій у Харкові приписувалося вжити заходів із розшуку ворожої агентури, численні завдання ставилися й секретно-політичному відділу (отримання агентурних матеріалів про зрадників і пособників ворога, виявлення та арешти членів ОУН, співробітників «Просвіти», хорів і капел, створених за окупаційного режиму, проведення обшуків у церквах, затримання тих «церковників», які вели пронімецьку пропаганду, збір відомостей про злочини тощо)²⁵. Оперативні групи формувалися з наявних співробітників територіальних органів та резерву НКВС–НКДБ, і, як правило, складалися з підгруп з агентурно-оперативної, слідчої роботи, фільтрації підозрілих осіб. Надалі особовий склад опергруп становив основу міських та райвідділів НКВС–НКДБ. Документ визначав широке коло осіб (співробітників ворожих спецслужб та «ставлеників німців»), серед яких негайному арешту підлягали функціонери розвідувальних, каральних, адміністративних органів противника, агентура спеціальних та поліцейських установ, члени місцевого самоврядування, створеного окупантами, зрадники, провокатори, учасники репресивних дій проти цивільного населення, створених німцями націоналістичних і «контрреволюційних» організацій, власники радіостанцій, таємних складів для диверсійної роботи на залишеній території, утримувачі будинків розпусти. Решта підозрілих осіб підлягала «агентурному спостереженню».

Висувався комплекс оперативних заходів, які потрібно було реалізувати після встановлення контролю над визволеною територією:

- перевербування агентури спецслужб противника, утримувачів явочних квартир, провідників, резидентів;
- дезінформування ворога через перевербованих агентів-радистів;
- вербування за лінією фронту через свою агентуру співробітників адміністративних і поліцейських органів, допоміжного персоналу спецслужб противника тощо;
- створення за лінією фронту бази (конспіративних квартир, тайників тощо) для подальшої розвідувальної роботи;
- знищення розвідувальних органів противника силами партизанських загонів і диверсійних груп;
- створення легендованих «антирадянських організацій» для просування через них агентури НКВС до спеціальних органів противника та антирадянських еміграційних організацій²⁶.

²⁵ ГДА МВСУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.22–31.

²⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Т.III. – Москва, 1985. – С.113–121.

Розгорталися контррозвідувальні й розшукові заходи, спрямовані на нейтралізацію наслідків діяльності спецслужб противника на окупованій території. НКВС–НКДБ СРСР на підставі отриманих від територіальних органів та військової контррозвідки агентурно-слідчих матеріалів укладав орієнтування на закинутих або підготовлених до виведення в радянський тил агентів противника (особливе значення при цьому мала інформація негласних джерел НКВС–НКДБ у розвідувально-диверсійних школах ворога). При цьому важливо враховувати, що гітлерівські спецслужби взяли курс на створення масового агентурно-інформаційного апарату, куди під час окупації залучали, зокрема, двірників, соціальних працівників, комунальників тощо, від яких вимагалось скласти списки комуністів, комсомольців, євреїв, співробітників НКВС, радянських активістів, стежити за громадянами²⁷.

Особливе значення надавалося своєчасному захопленню документації спецорганів противника. Тільки у Харкові в лютому 1943 р. контррозвідники заволоділи 784 анкетами поліцейських, 202 підписками агентів гестапо, картотекою поліцейських, документами на 47 членів ОУН, звітами тощо²⁸.

Підвищеної уваги потребували особливо важливі заходи. Указівка НКДБ СРСР №40 від 8 липня 1943 р. спрямовувала на вдосконалення контррозвідувального захисту, протидиверсійного забезпечення заводів та інших установ, які мали оборонне значення, використовували бактеріологічні препарати та отруйні хімічні речовини, проведення ревізії агентурного апарату, набуття негласних «помічників» із кваліфікованих, патріотично налаштованих працівників²⁹. Значні зусилля вживалися щодо контррозвідувального захисту залізничного транспорту, адже агентурно-диверсійні групи противника на станціях Харків і Київ знешкоджувалися або здавалися в полон до лютого 1945 р.³⁰

Активне використання спецслужбами Німеччини та Румунії антикомуністичних організацій, запровадження в них агентурних позицій для розвідувально-підривної роботи після відступу своїх військ, поширення на окуповану територію діяльності підпілля ОУН, білогвардійських, російських націонал-монархічних та інших організацій, наявність ідейно-політичної опозиції, скривджених політикою сталінізму осіб і соціальних прошарків обумовили енергійні зусилля контррозвідки НКВС–НКДБ, спрямовані на розробку та ліквідацію нелегальних антирадянських організацій, а також посилену оперативну увагу до інтелігенції, релігійного середовища, молоді.

Доводилося враховувати й те, що німецькі спецслужби створювали на окупованій території мережу молодіжних воєнізованих організацій, де юнаків (переважно з числа фольксдойче) навчали офіцери СС, а вихованців залучали

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.80. – Арк.28.

²⁸ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – Москва, 1964. – С.344–345.

²⁹ Див.: Васильев В. Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1980. – №87. – С.93–94.

³⁰ Воронин Н.Ф. Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны – Москва, 1967. – С.17.

до розвідувально-диверсійних груп, створювали з них псевдопідпілля для подальшої легалізації й підривної діяльності на окупованій території.

Володіючи методами психологічної війни, окупанти виявляли постраждалих від передвоєнної репресивної політики, надавали їм певні матеріально-побутові привілеї, а потім вербували³¹. Сіялася ворожнеча між різними етнічними групами. Так, на Кримському півострові переваги у сільському господарстві надавалися кримським татарам, у торгівельно-ремісничій сфері – грекам, вірменам, болгарам³².

Із цього погляду показова директива НКДБ УРСР №12 від 25 січня 1945 р. «Про посилення агентурно-оперативної роботи з розробки антирадянського елемента серед молоді та виявлених у 1943–1944 рр. ворожих організацій і груп». У документі наводилися характерні типи організацій, які несли загрозу безпеці воюючої держави. Серед них – нелегальна група Національно-трудового союзу нового покоління, куди молодь залучав резидент румунської розвідки Ю.Пеньковський, а кількох її учасників завербувало бюро інформації (розвідпідрозділ) румунського генштабу та німецька військово-морська розвідка, низка завербованих пройшла навчання в румунській розвідувальній школі в Одесі. У Києві виявили резидентуру (9 осіб), залишену німецькою розвідкою під виглядом «підпільної партійно-комсомольської організації». Проводилися арешти випускників курсів спецпропаганди при німецькому міністерстві східних територій (лише до Дніпропетровська та Харкова спрямували 300 випускників курсів). У Харкові при агрономічній школі викрили молодіжну організацію, створену ОУН(б) та «Просвітою» під проводом професора Дубровського (виїхав з окупантами)³³.

Директива НКДБ УРСР №2534/с від 21 грудня 1944 р. спрямовувала контррозвідників на оперативну розробку членів компартії та комсомолу, серед яких проводили вербувальну роботу органи абверштелле «Україна», СД, зондерштаб «Р», румунська контррозвідка для створення псевдопідпілля, псевдопартизанських загонів³⁴.

Окремим напрямом оперативно-розшукової роботи контррозвідки на визволеній від ворога території стало виявлення організацій, створених принциповими противниками радянського ладу – особами, які належали до забезпечених прошарків населення Російської імперії й перших післяреволюційних років, і розглядалися комуністичною владою як «класові вороги», зазнавали переслідувань та репресій. Наприклад, за справою «Провал» на Донбасі було заарештовано 78 осіб, у тому числі представники «старої» науково-технічної інтелігенції. Останні активно працювали у створеному німцями товаристві «Схід», допомогли окупаційній адміністрації швидко відновити роботу шахт, вивезти зі складів 2,5 млн т вугілля, готували при відступі німців плани виведення з ладу промислових і підземних об'єктів, житлового фонду. За справою «Експорт» органи держбезпеки викрили у Сталінській області групу інженерів, котрі сприяли вивезенню окупантами 60 тис. т металу й 33 тис. т спеціальної легованої сталі.

³¹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.89. – Арк.144–147.

³² Див.: *Иванников И.* Тяжёлые годы истории Крыма: Проблема крымскотатарского коллаборационизма (1941–1945) // Секретные материалы. – 2011. – №23. – С.2–3.

³³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.5. – Арк.236–239.

³⁴ Там само. – Спр.75. – Арк.260–261.

За справою оперативної розробки «Хвиля» (весна 1945 р.) в Києві було викрито члена-кореспондента АН УРСР біолога С. (завідував відділом академічного Інституту зообіології), який під егідою окупантів створив лабораторію з виготовлення сипнотифозної вакцини – знаряддя бактеріологічної війни³⁵.

Під час окупації до своїх господарств повернулося близько 20 тис. «розкуркулених» селян, котрі створили (за визнанням органів НКДБ) значну кількість груп для відновлення своїх майнових прав та співпрацювали з окупантами, мстилися за кривди, заподіяні комуністичним режимом. Наприклад, у Миколаївській області група заможного селянина Б. «Месники» виказала понад 20 партизанів і партійців, а частина її учасників стала агентами гітлерівських каральних органів. Так званий Комітет репресованих і скривджених (десятки колишніх «куркулів») співпрацював з окупантами, допомігши їм схопити та стратити понад 20 громадян. Загалом після вигнання нацистів з України органи держбезпеки ліквідували 125 «антирадянських куркульських груп» (заарештовано 1130 осіб)³⁶.

Відомо, що співробітництво частини радянських громадян з окупантами спричинила репресивна політика комуністичного режиму в 1920–1930-х рр., жорстокі методи розбудови нової соціально-економічної моделі «мобілізаційного» соціалізму того періоду. Навіть історики КДБ СРСР, досліджуючи кримінальні справи осіб цієї категорії, доходили висновку, що майже 80% засуджених за участь в окупаційних карально-репресивних формуваннях радянських громадян перейшли на бік ворога з певних політичних міркувань, через прагнення помститися за утиски в передвоєнному сталінському СРСР. Так, «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на сторону ворога у 44%, «незгода з політичним режимом у СРСР» – у 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» – у 10% (у Західній Україні – чверть усіх випадків), «зневіра в перемозі» – в 11% випадків³⁷.

Усього за період війни контррозвідники знешкодили в Україні 7849 агентів спецслужб противника, з яких 6951 – німецької, 791 – румунської, 20 – угорської розвідок. Із них 2574 агенти були залишені противником перед відступом, а 508 закинуті в радянський тил, 175 завербовані ще в довоєнний період. Відступаючи, агресор залишив на території України понад 200 резидентур із розвідувально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів). Контррозвідники територіальних органів НКВС–НКДБ разом зі «Смерш» виявляли агентуру спецслужб противника, захоплювали їхні документи, ліквідували склади зброї й диверсійної техніки залишеної «п'ятої колонії». За період вигнання окупантів з території України контррозвідники викрили 4822 агенти німецьких, румунських та угорських спецорганів³⁸.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.97.

³⁶ Там само. – Арк.35, 140.

³⁷ Див. докл.: *Веденев Д.* Возмездие без срока давности // Секретные материалы. – 2006. – №18. – С.6–7.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.40; Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. – С.65; *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1971. – №2. – С.72; *Цветков А.И., Петренко П.Е.* Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР. – 1985. – №34. – С.70.

Загалом, за статистичними даними органів держбезпеки, упродовж 1941–1945 рр. було заарештовано 84 677 осіб, у тому числі:

- за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини – 2774, Румунії – 59, Угорщини – 14, Італії – 7, Японії – 10, Туреччини – 4, Ватикану – 2, інших країн – 55 осіб;
- за державну зраду та активне співробітництво з окупантами – 44 838;
- за участь у формуваннях ОУН та УПА (у 1943–1945 рр.) – 11 448;
- за «терористичні наміри» – 142;
- за «антирадянську агітацію і пропаганду» – 2689;
- членів релігійних громад різних конфесій (у 1943–1945 рр.) – 693.

До судів спрямували матеріали на 54 666 осіб, з яких було засуджено до смертної кари 4202 (у тому числі через повішення, за важкі військові злочини – 106), каторжних робіт – 14 288, виправно-трудових таборів на строк 10 років – 503, інші терміни таборів – 21 677, 1112 осіб утекли, померли або загинули під час бомбардувань³⁹.

У міру визволення території України органи держбезпеки приступали до виявлення залишеної на осідання агентури противника й активних колабораціоністів, насамперед тих, хто заплямував себе кров'ю співвітчизників. Чималу роль при їх викритті відіграли оперативні джерела, що діяли на окупованій території. Деякі з них влаштувалися в нацистські військово-адміністративні органи, одержували доступ до зведень про осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами противника. Співробітники НКДБ і «Смерш» затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, чиновників високого рангу – організаторів масового терору проти мирного населення.

До вересня 1945 р. органи держбезпеки в Україні оголосили у всесоюзний розшук за звинуваченням у колабораціонізмі 13 167 осіб, у місцевий оперативний розшук – 1881 агента гітлерівських спецслужб та 3281 пособника окупантів. На той час було заарештовано 1541 агента й 3148 пособників. Зазначимо, що на восьми відкритих судових процесах у СРСР над німецькими військовими злочинцями (грудень 1945 – січень 1946 рр.) засудили 85 осіб (із них 18 генералів), 66 пішли на шибеницю. Зокрема, у Києві група з 15 злочинців дала розгорнуті свідчення про масове винищення радянських людей, насильницьке вигнання мирних громадян на каторжні роботи до Німеччини, про руйнування промислових об'єктів, культурних закладів, пам'яток старовини. Усіх їх засудили й публічно стратили через повішення у столиці УРСР (у тому числі начальника охоронної поліції й жандармерії Києва та області генерал-лейтенант П.Шеєра, командира 213-ї охоронної дивізії генерал-майора Е.Г. фон Чамер унд Остена, коменданта тилового району 6-ї армії генерал-лейтенанта К.Буркгардта)⁴⁰.

Поступове вигнання нацистських окупантів з території України, збільшення кількості полонених, а згодом – розгортання процесів репатріації військовополонених і громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, інших категорій осіб, які поверталися до СРСР, викликали необхідність у контррозвідувальному та оперативно-розшуковому супроводі, так званій «фільтрації», спрямованій передовсім на виявлення кадрових співробітників та агентури спецслужб противника, осіб, які співпрацювали з карально-репресивними

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.36–39, 172–173.

⁴⁰ ГДА МВСУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.5–6.

органами агресорів, скоїли військові злочини, інших правопорушників, зрадників Батьківщини тощо.

31 серпня 1943 р. НКВС СРСР затвердив «Інструкцію про порядок і завдання агентурно-оперативного обслуговування особового складу й цивільного персоналу таборів НКВС СРСР для військовополонених та інтернованих». У цих таборах запроваджувалися оперативні відділення, які мали створювати зі співробітників таборів резидентури по 8–12 інформаторів для розробки табірників і недопущення зловживань адміністрації. Наказ НКВС СРСР №001063 від 28 серпня 1944 р., зокрема, установив штатний розпис приймально-фільтраційних пунктів НКВС, що запроваджувалися при спецтаборах на 2–3 тис. людей. У кожному пункті формувалося оперативно-облікове відділення (7 оперативних співробітників). На ділянці кордону УРСР із Польщею для прийому, перевірки та фільтрації колишніх військовослужбовців і цивільних осіб створювалося 11 таких пунктів. На їх укомплектування органи «Смерш» виділили 200, НКВС СРСР – 60, НКДБ СРСР – 700 оперативних працівників. Інструкція з роботи фільтраційних пунктів визначала, що ті, хто не викликає підозри та не підлягає призову на військову службу, мають направлятися до постійного місця проживання, а військовозобов'язані відряджалися до місцевих військкоматів. Підозрілі особи, що поверталися з полону, спрямовувалися для подальшої перевірки у спецтабори НКВС, а ті, на кого було здобуто достатньо компрометуючих матеріалів, передавалися в розпорядження контррозвідувальних органів⁴¹.

Наказом НКВС СРСР №001464 від 1 грудня 1944 р. було затверджено інструкцію з агентурно-оперативного обліку військовополонених, чим опікувався оперативно-чекістський відділ управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих⁴². До 10 грудня 1945 р. лише в УРСР у ході фільтраційних перевірок було виявлено й заарештовано 3143 особи, щодо яких здобули компрометуючі матеріали⁴³.

Одним із головних напрямів роботи радянських спецслужб став контррозвідувальний захист діючої армії та її тилу. 17 липня 1941 р. 3-тє управління (військова контррозвідка) наркомату оборони СРСР перетворили на особливий відділ (управління особливих відділів) НКВС. Особливі відділи запровадили при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань збройних сил. Розгорнулося переведення роботи органів військової контррозвідки на воєнні рейки. Зокрема, було налагоджено ретельну перевірку особового складу штабів, запасних частин, фронтових збірно-пересильних пунктів, фільтраційних таборів для оточенців.

Водночас, на думку дослідників, і органи військової контррозвідки на початковому етапі війни не уникнули серйозних прорахунків. Зокрема, після низки передвоєнних реорганізацій (їх передачі в лютому 1941 р. безпосередньо до складу військового відомства) основний акцент у діяльності робився на боротьбі з «контрреволюційними проявами», «антирадянськими елементами». Навіть на нараді керівників 3-х підрозділів (військова контррозвідка) народного комісаріату оборони у червні 1941 р. (!) не обговорювалися питання дій

⁴¹ Там само. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.30–33; Оп.5. – Спр.35. – Арк.43–45.

⁴² Там само. – Оп.5. – Спр.39. – Арк.98.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.80. – Арк.167.

контррозвідників у бойових умовах, не було достатньо відомостей про форми й методи роботи гітлерівських спецслужб тощо⁴⁴.

Уявлення про організаційно-функціональну структуру органів військової контррозвідки в діючій армії дає особливий відділ Південно-Західного фронту, що дислокувався у Броварах під Києвом (його начальник Михєєв загинув при виході з оточення у вересні 1941 р.). До складу відділу входили секретаріат, слідча частина, комендатура, інформаційне та шифрувальне відділення, польова в'язниця, батальйон охорони й оперативні відділення: контррозвідувального обслуговування штабу фронту; захисту штабу командуючого авіацією фронту та авіаційних частин; контррозвідувальної роботи по бронетанкових, артилерійських, інженерних і хімічних частинах; контррозвідувального обслуговування тилової системи та медичних закладів; зафронтової роботи; боротьби з дезертирством (за 40 днів оборони Києва було затримано та передано для формування військ до 80 тис. осіб, які самовільно залишили розташування своїх підрозділів). Оперативна робота спиралася на агентуру у військах. Як правило, в оперуповноваженого особливого відділу в полку на зв'язку перебувало 2–3 агенти, до 10 резидентів (старшини рот, помічники командирів взводів, санінструктори тощо), кожен з яких керував 3–5 інформаторами⁴⁵.

В екстремальних умовах стратегічних поразок Червоної армії, стрімкого наступу вермахту, величезних втрат, падіння бойового духу серед військовослужбовців, поширення дезертирства, кримінальних проявів довелося вживати радикальних заходів у вигляді загороджувальних загонів. До них входили представники особливих відділів та підрозділи їх охорони, роти охорони військових комендатур, війська НКВС з охорони тилу. Лише загороджувальні сили Південно-Західного фронту в листопаді – грудні 1941 р. затримали 7168 осіб, серед яких виявилось 212 дезертирів та 14 німецьких агентів, а всього з початку війни до 20 грудня 1941 р. вони затримали 243 німецьких шпигунів і диверсантів⁴⁶.

У спеціальній доповіді нарком внутрішніх справ СРСР Л.Бєрія повідомляв, що до кінця 1941 р. на фронті й у тилкових районах було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві, із них 82 865 заарештували, 555 247 передали військовим частинам, а понад 10 000 стратили перед строем через розстріл або повішення⁴⁷.

Відповідно до постанови уряду СРСР №415-138-сс від 19 квітня 1943 р. зі структури НКВС вилучалися управління особливих відділів (включаючи його морський відділ), а на їх базі утворювалося Головне управління контррозвідки (ГУКР) народного комісаріату оборони (НКО) «Смерш» («Смерть шпигунам»). 21 квітня 1943 р. було затверджено відповідне положення, яким, зокрема, устанавлювалася вертикаль органів військової контррозвідки: управління «Смерш» на фронтах, відділи – в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах, ґарнізонах, укріпрайонах, установах НКО тощо⁴⁸. На «Смерш» покладалися функції:

⁴⁴ Національна академія СБ України. – Фонд відомчих видань. – Од.зб.4781. – С.35.

⁴⁵ Там само. – С.40, 61, 67.

⁴⁶ Там само. – С.79.

⁴⁷ *Гриневиц В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). – К., 2007. – С.294.

⁴⁸ *Христофоров В.С.* История страны в документах архивов ФСБ России. – С.428–429; *Дягтерев К., Колпакиди А.* Непобедимый СМЕРШ и его «волокдавы». – Москва, 2012. – С.143.

- боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною й підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і з'єднаннях Червоної армії;
- виявлення «антирадянських елементів» в армійських частинах і установах;
- боротьба зі зрадництвом і зрадою Батьківщині у частинах та установах армії (перехід на бік противника, приховування шпигунів, сприяння їх роботі);
- викриття дезертирства і самокалічення;
- фільтрація й перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні, оточенні⁴⁹.

Типова структура управління «Смерш» фронту від квітня 1943 р. (338 штатних одиниць) включала:

- 1-й відділ – агентурно-оперативна робота по штабу та управлінським органам фронту;
- 2-й відділ – зафронтובה робота, боротьба з агентами-парашутистами противника, військовополонені, фільтрація;
- 3-й відділ – керівництво роботою інших органів «Смерш» на фронті, протидія розвідці противника, дезертирству;
- 4-й відділ – слідчий, а також відділи кадрів, оперативного обліку тощо⁵⁰.

Розбудовувалася мережа оперативних апаратів військової контррозвідки. Так, управління ГУКР «Смерш» 4-го Українського фронту на 1943 р. включало оперативні апарати: армій – 7, корпусів – 21, дивізій – 68, бригад – 28, усього – 144 контррозвідувальних підрозділи.

Військові контррозвідники 1-го, 2-го, 3-го Українських фронтів лише з травня 1943 до червня 1944 рр. виявили та знешкодили 622 співробітника й агента ворожих спецслужб, перевербували 52 агентів, які прямували в тиллові райони країни, і самі запровадили у середовище противника 289 оперативних джерел. Армійській спецслужбі вдалося ввести своїх людей до спецшколи німецького розвідоргану «Оріон», яка дислокувалася у Харкові та інших містах України. Зокрема, негласний помічник «Гальченко» займався там оформленням документації на агентуру, яку мали виводити в радянський тил. Завдяки саме його інформації органи «Смерш» здобули дані на 24 офіцерів-розвідників, 100 підготовлених і закинутих у радянський тил агентів (23 з них було заарештовано, а кількох схилили до негласного співробітництва)⁵¹.

Радянська контррозвідка вела успішні оперативні ігри з німецькими розвідорганами. Їх суть полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації противника, виведення в радянський тил і захоплення нових розвідгруп. Навесні 1943 р. майже всі оперативні ігри перейшли до компетенції 3-го відділу ГУКР «Смерш» (в окремі періоди війни територіальні органи та військова контррозвідка вели одночасно до 70 оперативних ігор для просування німецькій стороні стратегічної дезінформації). Так, у ході підготовки наступу в районі Корсуня (січень – лютий 1944 р.) через захоплені радіостанції вдалося дезінформувати

⁴⁹ Див. докл.: *Божко О.* Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.). – С.281–315.

⁵⁰ Советская военная контрразведка: Сб. док. – Ч.3. – Москва, 1984. – С.35–37.

⁵¹ Там же. – С.308–311; *Петренко П.Е.* Борьба органов госбезопасности с агентурной разведкой спецслужб фашистской Германии... – С.61.

противника щодо планів 1-го та 2-го Українських фронтів, що допомогло провести операцію з оточення угруповання вермахту. Під час Яссько-Кишинівської наступальної операції органам держбезпеки і «Смерш» вдалося не тільки здобути важливі дані про сили і плани ворога, але й просунути йому дезінформацію, нібито флангові удари – відволікаючі, а основний наступ відбуватиметься «в лоб» на столицю Молдавії. Результатом операції стало оточення притиснутих до Чорного моря 24 дивізій, розгром 18 з них, вихід із гітлерівської коаліції Румунії та оголошення цієї країною війни Німеччині. Відчутну роль подібні заходи відіграли й у період Львівсько-Сандомирської наступальної операції. У грудні 1944 р. контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів. Повівши гру від імені цієї розвідгрупи, радянська сторона до квітня 1945 р. включно просувала німцям дезінформацію. Кваліфіковано вводили абвер в оману підставні («агентурні») радіостанції «Тризуб» (Житомир), «Антенa» (Львів), львівська легендарна група «Шапка-невидимка» (її роботу німецька військова розвідка оцінювала надзвичайно позитивно, так нічого й не запідозривши)⁵².

У ході боїв у Центральній-Східній Європі контррозвідники доклали чимало зусиль до знешкодження агентури противника. Цьому, зокрема, сприяло захоплення співробітниками «Смерш» 3-го Українського фронту у Відні архіву німецького розвідоргану зі списками кадрових службовців та агентів, що вівся з 1938 р. Лише у вересні – листопаді 1944 р. органи «Смерш» Українських фронтів знешкодили на території Румунії, Угорщини, Болгарії та Чехословаччини понад 1100 шпигунів, диверсантів і терористів, підготовлених спецслужбами противника⁵³. До 11 травня 1945 р. у Відні було захоплено 858 співробітників та агентів німецьких спецорганів, списки агентури, звіти гестапо та іншу цінну документацію⁵⁴.

Робота органів військової контррозвідки не була позбавлена численних прорахунків та серйозних правових відхилень, породжених як екстремальними умовами воєнного часу (включаючи масовий прихід некваліфікованих оперативних співробітників), так і традиційним для сталінської доби нехтуванням нормами законності. Про це, зокрема, красномовно свідчать результати перевірки управління особливих відділів НКВС СРСР роботи органів військової контррозвідки народного комісаріату військово-морського флоту та Чорноморського флоту (наказ НКВС СРСР №001271 від 18 червня 1942 р.). Оперативній діяльності цих структур, визнавалося в документі, властиві «занехаяність і серйозні вади в постановці агентурної та слідчої роботи, в окремих випадках злочинно-недбале ставлення до справи». Застосовувалися незаконні методи професійної діяльності, співробітники припускалися аморальних учинків. Практикувалися безпідставні арешти, незаконні методи ведення слідства, унаслідок застосування яких оперпрацівники «отримували вигадані свідчення» про нібито належність громадян до «контрреволюційних організацій і груп»⁵⁵.

⁵² Національна академія СБ України. – Фонд відомчих видань. – Од.зб.2274. – С.69–73; Коровин В.В. Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1980. – С.40.

⁵³ Душин Н. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1985. – №106. – С.13–15.

⁵⁴ Советская военная контрразведка. – Ч.3. – С.511.

⁵⁵ ГДА МВСУ. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.101.

Доцільно торкнутися проблеми фільтраційної роботи контррозвідки, адже у сучасних популярних працях незрідка стверджується про ледве чи не суцільне репресування тих, хто побував у полоні. Між тим, у ході війни (станом на 1 березня 1944 р.) з 312,5 тис. військовослужбовців-полонених, які пройшли перевірку в контррозвідувальних підрозділах, було заарештовано за підсумками фільтрації лише 3,6% (11 283 осіб), 2,6% відправлено до штрафних підрозділів, натомість 71,4% передано військкоматам для призову в армію, решту спрямували на промисловість, у шпиталі тощо⁵⁶.

Слід підкреслити, що крім протидії розвідувально-підривним акціям спецслужб противника органи «Смерш» удавалися до активних контррозвідувальних заходів, зокрема самі розгортали розвідувальну діяльність за лінією фронту. Лише контррозвідники 4-го Українського фронту в 1943–1944 рр. вивели в тил противника 100 агентів. Як наслідок, із червня 1943 до червня 1944 рр. було виявлено 81 агента спецслужб ворога, закинутих в радянський тил чи підготовлених для цього, 67 кадрових співробітників, 34 агентів контррозвідувальних органів, 138 активних колабораціоністів. Деякі з агентів «Смерш» узяли участь у диверсійній роботі, виступили ініціаторами створення партизанських загонів. Поряд із цим було виявлено суттєві прорахунки у зафронтовій роботі по лінії «Смерш»: відсутність належної координації зусиль з органами контррозвідки НКДБ, недостатня підготовленість агентури до тривалого перебування в тилу ворога, незадовільне використання баз партизанського руху⁵⁷.

Співробітники військової контррозвідки нерідко самі брали участь у бойових діях. Із початку війни й до березня 1944 р. загинуло 3725, зникло безвісти 3092 та було поранено 3520 службовців особливих відділів НКВС та «Смерш»⁵⁸.

У роки війни значно зросло значення радіоконтррозвідки та криптографічної служби. У середині 1941 р. в УРСР діяло чотири радіостанції спеціальної служби (при УНКДБ у Київській, Одеській, Харківській і Львівській областях), котрі вели розвідку ефіру з метою пеленгування радіообмінів розвідцентрів противника з агентурою, виявлення дислокації військ потенційного супротивника. Окремі радіопеленгаторні пункти працювали при органах НКДБ у Черкасах, Дніпропетровську, Шепетівці. У перший рік війни на базі цих радіопідрозділів було створено оперативні радіостанції №153 та №97 (при розвідвідділах штабів Південно-Західного й Південного фронтів відповідно). Центральна радіостанція особливого призначення передислокувалася з Києва до Сталінграда, згодом Уфи. Підрозділи радіоконтррозвідки відіграли помітну роль при виявленні місць розташування та пересувань німецьких військ під час оборони Севастополя, Сталінграда, у битві за Кавказ⁵⁹.

Радіоконтррозвідкою займалося 5-те управління НКВС СРСР, штат відповідного підрозділу котрого на 1943 р. збільшився у 4 рази. Наказом НКВС СРСР

⁵⁶ Кокурин А., Петров Н. НКВД–НКГБ–Смерш: структура, функції, кадри: Стаття четверта (1944–1945) // Свободная мысль. – 1997. – №9. – С.96.

⁵⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.547–549.

⁵⁸ Устинов И.Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны. – С.62.

⁵⁹ История войсковых частей специальной службы. – Москва, 1967. – С.102–103.

№002532 від 17 листопада 1942 р. було затверджено «Положення про периферійні органи 5-го управління НКВС СРСР». Відповідно до документа, на 5-ті спецвідділи НКВС союзних республік та УНКВС покладалися функції:

- розвідка ефіру та радіоперехоплення зашифрованих матеріалів військ і спецслужб противника, зарубіжних дипломатичних та інших закладів;
- аналітичне розкриття кодів та шифрів, дешифрування «внутрішнього антирадянського листування»;
- забезпечення шифрувального зв'язку органів НКВС;
- контррозвідувальний захист власних шифрувальних та режимно-таємних органів, агентурне спостереження за збереженням державної таємниці, таємного діловодства в державних установах.

Типова структура 5-х відділів охоплювала відділення (групи): дешифрувальної роботи; шифрувальної справи; охорони державної таємниці; оформлення допуску до держтаємниці. На фронтах мали діяти польові відділи радіоконтррозвідки, 1-ші відділення яких займалися радіоперехопленнями по військах противника, 2-гі вели аналогічну роботу щодо спецслужб ворога, а також стосовно зарубіжних представництв у СРСР. Затверджувалося й положення про окремі радіодивізіони та радіостанції внутрішніх військ НКВС, які мали включати стаціонарний радіоцентр, радіовузол, три пересувних радіоцентри⁶⁰.

Кілька підрозділів радіорозвідки на території України, котрі діяли у складі фронтів Червоної армії, виконували завдання 5-го управління НКВС СРСР. У квітні 1944 р. до Києва з евакуації повернулася й відновила систематичну роботу служба радіорозвідки та контррозвідки, основним завданням якої стало перехоплення каналів радіозв'язку спецслужб противника з агентурою. У Києві та Львові запрацювали потужні радіоцентри з оновленим обладнанням⁶¹.

У роки війни помітно підвищився рівень агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб. Оперативні співробітники спиралися на інформаторський апарат, що охоплював такі категорії, як агенти-вербувальники, агенти-маршрутники, агенти-розвідники, агенти-упізнавачі, агенти-бойовики, агенти-зв'язники, резиденти, утримувачі конспіративних та явочних квартир, а також інформатори («осведомителі», до 90% усіх негласних помічників). Відповідно до директиви НКДБ УРСР №672/6 від 23 листопада 1943 р. формувалася так звана «розшукова агентура», яку вербували з захоплених або тих, хто здався добровільно, агентів спецслужб противника, допоміжного персоналу розвідшкіл, гітлерівських органів розвідки та контррозвідки.

У 1941–1945 рр. через агентурно-інформаторський апарат органів державної безпеки УРСР пройшло понад 100 тис. осіб. Станом на 1 травня 1945 р. в апараті негласного співробітництва республіканського НКДБ перебувало 100 234 особи, у тому числі 4079 агентів-резидентів, 7798 агентів (до цих категорій за тодішніми уявленнями відносилися особи, які брали безпосередню участь в оперативних розробках, операціях, комбінаціях, оперативних іграх та інших активних оперзаходах), 1223 утримувача конспіративних квартир, решту негласного апарату становили інформатори. За період війни

⁶⁰ ГДА МВСУ. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.101.

⁶¹ Див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46.

органи держбезпеки в Україні завели 2432 агентурно-оперативних справи, 14 133 справ-формулярів (для оперативної розробки окремих осіб), 3567 обліково-спостережних справ⁶².

Як визнавав на допиті 28 травня 1945 р. начальник відділу абвер-3 (контррозвідка) генерал-лейтенант Ф. фон Бентівені, «виходячи з досвіду війни, ми вважали радянську контррозвідку надзвичайно сильним і небезпечним противником. За даними, які є в розпорядженні абверу, майже жоден закинутий у тил Червоної армії німецький агент не уникнув контролю з боку радянських органів і в основній своїй масі німецька агентура [...] арештовувалася, а якщо й поверталася, то зазвичай з дезінформаційними матеріалами»⁶³.

У роки Великої Вітчизняної війни (як головної стратегічної складової Другої світової) контррозвідувальна робота виступала провідним за значенням напрямом оперативної діяльності радянських органів державної безпеки. Вона спрямовувалася на протидію розвідувальним, диверсійно-терористичним та іншим небезпечним діям спецслужб країн-агресорів. Головними завданнями контррозвідувальної діяльності ставали захист від агентурної розвідки, спеціальної підривної діяльності противника органів держуправління та вищого керівництва країни, збройних сил (передовсім діючої армії), тилу, партизанського руху, промисловості, транспорту, сфер державної та військової таємниць. Крім того, за умов активного використання противником ідейно-духовної сфери, його намагань дестабілізувати етноконфесійні відносини, використати у своїх інтересах національно-визвольні рухи та ідейно-політичну опозицію, а також з урахуванням особливостей внутрішньої політики сталінізму, контррозвідувальна діяльність поширювалася й на суспільне, культурне, релігійне життя, об'єктом пильної уваги виступали також окремі соціальні групи, насамперед інтелігенція та носії національної самосвідомості. Контррозвідувальну діяльність забезпечували різні засоби й підрозділи органів держбезпеки: візуальне спостереження та оперативна установка, оперативно-технічні, радіо, криптографічні служби, експертні, обліково-інформаційні підрозділи, військова цензура тощо. Досвід зафронтової роботи воєнної доби заслуговує на вивчення в інтересах підготовки співробітників спецслужб сучасної України.

⁶² Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.77–78, 174.

⁶³ Див.: Душин Н. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – С.15.

This article analyzes the main directions of counterintelligence activities of Soviet special services on the territory of Ukraine against the Nazi invaders and occupiers in the period of 1941–1944. The efforts, aimed at neutralization of subversive actions of enemy agents, espionage, intelligence and information network are studied. The methods of operational work, aimed to identify collaborators in different groups of contemporary Ukrainian society and countering opposite political-military forces are disclosed.

Keywords: World War II, Ukraine, Soviet, German and Romanian secret services, intelligence and counterintelligence, operational practices, collaboration.

Л.І.ХАХУЛА *

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ 1991–2014 рр.: ПОЛЬСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Проаналізовано зміни польської суспільно-політичної думки про Україну та українців у період 1991–2014 рр. Особливу увагу приділено відображенню у пресі, в офіційному й політичному дискурсах, а також опитуваннях громадської думки проблем, пов'язаних із розбудовою української державності та запровадженням у громадсько-політичне життя демократичних принципів.

Ключові слова: Польща, Україна, польсько-українські відносини, демократичні процеси, політико-медійний дискурс, громадська думка.

У 2013–2014 рр. українське суспільство піднялося на революційну боротьбу проти свавілля влади, корумпованості держапарату, утисків свободи слова, спроб накинути згори спосіб життя і поведінки. Революція гідності стала свого роду підсумком понад двадцятилітнього переходу країни від тоталітаризму до демократії, визначення свого місця на міжнародній арені і, найголовніше, усвідомлення себе консолідованим громадянським суспільством. Паралельно з Україною у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. шлях реформ пройшли її центральноевропейські сусіди, зокрема й Республіка Польща. Для незалежної України ця держава стала прикладом здійснення політико-адміністративної трансформації, упровадження ринкових правил у соціально-економічне життя, реалізації національно-культурних програм. Своєю чергою, для Польщі українська проблематика залишалася актуальною з огляду на безпосереднє сусідство й непросту спільну історію.

Згадані чинники, а також історична близькість і культурна спорідненість поляків та українців актуалізують проблему сприйняття польським суспільством своїх східних сусідів, ставлять у фокус наукового аналізу питання, пов'язані з польською оцінкою українських державно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст., формуванням загальнопольського дискурсу¹ про Україну та українців у пресі, політичній і громадській думці. Зважаючи на те, що дана проблема не посіла відповідного місця в історичних студіях (серед дослідників, які торкалися питання, слід згадати О.Ігнатову², В.Тютюна³,

* Хахула Любомир Ігорович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ (Львів), центр дослідження українсько-польських відносин
E-mail: l.khakhula@gmail.com

¹ Тут під дискурсом розуміються всі форми формальної та неформальної словесної взаємодії, а також писані тексти всіх різновидів. Докл. див.: Potocka-Hoser A. Analiza dyskursu a badanie stereotypowości pojęć politycznych // Kolokwia Psychologiczne. – Т.1: Stereotypy i uprzedzenia / Pod red. Z.Chlewińskiego, I.Kurcz. – Warszawa, 1992. – S.185–198.

² Ігнатова О. Образ сучасної України в польському тижневику «Політика» // Вісник Львівського університету: Серія «Журналістика». – Л., 2004. – Вип.25. – С.499–504.

³ Тютюн В. Польські міфи та стереотипи про українство (на матеріалах польської преси початку 90-х років ХХ століття) // Пам'ять століть. – 2005. – №6. – С.104–112.

М.Павлюх⁴, Л.Зашкільняка⁵, Я.Заленцького⁶). Актуальною вона залишається й надалі.

Мета цієї розвідки полягає в аналізі закономірностей у ставленні поляків до українців та України у середовищах політиків, мас-медіа й на рівні пересічних громадян у період від проголошення нашою державою незалежності до революційних подій 2013–2014 рр. Особливу увагу приділено оцінці польською суспільно-політичною думкою проблем, пов'язаних із розбудовою української державності та запровадженням демократичних принципів у громадсько-політичне життя.

Після демократичних змін у Польщі та проголошення незалежності України українці й поляки знали один про одного дуже мало, оперуючи переважно старими міфами та негативними стереотипами. Найвний стан речей польський історик В.Бонусяк пояснював такими чинниками: пам'яттю тих людей, які зазнали кривд від своїх сусідів, і, часто несвідомо, прагнули переказати власні негативні відчуття щодо іншого народу своїм родинам, колегам чи середовищу, в якому проживали; низьким рівнем поінформованості обох суспільств про історичний процес та його складність; функціонуванням переважно негативних стереотипів свого сусіда в обох суспільствах; браком знань про досягнення сусіднього народу, його внесок в європейську чи світову науку, культуру, мистецтво⁷.

На початку останнього десятиліття ХХ ст. справою налагодження польсько-українських відносин і творення позитивного образу України займалися польські політики. Для формування власної позиції щодо українського питання політичні й інтелектуальні еліти демократичної Польщі перейняли концепції еміграційної опозиції. Ідеї еміграції доопрацювали опозиціонери всередині ПНР. Їх суть зводилася до того, що незалежність України є запорукою незалежності Польщі⁸. Разом з тим це середовище сформувало усвідомлення факту, що Україна могла існувати як національна держава, а українці достатньо дозріли для створення власної держави. Незадовго після польських демократичних виборів 4 червня 1989 р. ці ідеї пролунали і в Україні.

8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України. Участь у ньому взяли польські діячі «Солідарності» й новообрані послы до Сейму: А.Міхнік, Б.Борусевич, В.Мокрий та ін. А.Міхнік у своєму виступі зазначав: «Нехай прихильною до вас буде доля. Нехай Бог дає вам силу. Хай живе вільна, демократична і справедлива Україна!»⁹. За участь у цьому з'їзді польська преса й телебачення звинуватили А.Міхніка у «зраді народу», а російські – в агресивній антирадянськості.

⁴ Павлюх М. Стереотипи й образи України та українця у сучасній польській журналістиці // Вісник Львівського університету: Серія «Журналістика». – Л., 2007. – Вип.30. – С.253–261.

⁵ *Zaszkilniak L.* Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków // *Przegląd Wschodni*. – Т.ХІ. – Zesz.4 (44). – 2011. – S.807–819.

⁶ *Zalęcki J.* The Polish and their attitudes to Ukraine and the Ukrainians in the period of the «Orange Revolution» – between warmth and prejudice // Соціологічні дослідження. – 2008. – №7. – С.1–9.

⁷ *Bonusiak W.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990–1996 // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej / Pod red. W.Bonusiaka*. – Rzeszów, 1998. – S.331–332.

⁸ *Чушак Х.* Немає вільної Польщі без вільної України. Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). – Л., 2011. – С.190.

⁹ *Michnik A.* Prezydent wolnej Ukrainy w Polsce // *Gazeta Wyborcza*. – 1992. – №117. – 19 maja.

4–5 травня 1990 р. у селищі Яблонна біля Варшави відбулася зустріч депутатів Верховної Ради УРСР із польськими колегами з Громадянського парламентського клубу Сейму. У ході жвавої дискусії й обміну думками українські і польські парламентарі порушували різні питання, а найбільше – пов'язані зі складною історією польсько-українських відносин. Проте кожен представник польської делегації у своєму виступі підтримував прагнення українців до відновлення власної незалежності. Тут ілюстрацією можуть служити слова Є.Туровича: «Ми, поляки, не лише повністю визнаємо право українців на незалежність, але якнайбільше цьому сприяємо»¹⁰.

28 липня 1990 р. Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу, якою привітав проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет¹¹. Наступне рішення, що стосувалося України, Сейм прийняв 31 серпня 1991 р. Документ вітав Акт проголошення незалежності України: «Польща, яка свободу і незалежність власної держави ставить понад усе, повністю розуміє й усвідомлює значення історичного рішення українського парламенту. Прийнятий акт є здійсненням прагнень українського народу, виразом права України самостійно визначати власну внутрішню та зовнішню позиції». Після проведення в Україні референдуму на підтвердження Акта про незалежність, Польща, в особі прем'єра Я.К.Белецького, 2 грудня 1991 р. першою у світі визнала незалежну Україну¹². У нашій країні вбачали «партнера для близьких і всебічних добросусідських відносин»¹³, а польський уряд був «переконаним, що здобуття Україною незалежності матиме позитивний вплив на поглиблення співпраці наших держав для добра обох народів, їх сусідів та цілої Європи»¹⁴. У спеціальному рішенні від 6 грудня Сейм висловлював сподівання, що «повага до права поляків, які живуть в Україні, та українців у Польщі культивувати і розвивати свою національну ідентичність буде містком між обома народами»¹⁵. Український правозахисник М.Маринович, аналізуючи цей історичний факт, зазначав: «Визнання 1991 року незалежної України, що його зробила Польща, безперечно, свідчило: Польща визнала свою довоєнну політику щодо України хибною»¹⁶.

Одним із важливих аспектів польсько-української співпраці цього періоду стало підписання 18 травня 1992 р., під час візиту до Польщі Президента України Л.Кравчука, договору про добросусідство, дружні відносини та

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. – 2346 Unia Wolności. – Sygn.127. – Forum polsko-Ukraińskie. – Teksty wystąpien na spotkaniu delegacji deputowanych Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR członków Ludowego Ruchu Ukrainy na rzecz przebudowy z przedstawicielami Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego, Jablonna 4–5 maja 1990 r. – S.14.

¹¹ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 lipca 1990 r. // Monitor Polski. – 1990. – №30. – Poz.234.

¹² Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 sierpnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy // Ibid. – 1991. – №29. – Poz.205; Polska uznała niepodległą Ukrainę // Gazeta Wyborcza. – 1991. – №281. – 2 grudnia.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy // Monitor Polski. – 1991. – №45. – Poz.316.

¹⁶ *Маринович М.* Польща і Україна після медового місяця // Критика. – 2010. – Травень – червень. – Ч.5/6. – С.28.

співробітництво. Документ, серед іншого, обумовлював права національних меншин на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної ідентичності, принципи догляду за існуючими, а також віднайденими в майбутньому місцями військових і цивільних поховань¹⁷.

Щодо самого польського суспільства, то, як було уже сказано, на початку 1990-х рр. пересічний поляк майже нічого не знав про Україну¹⁸. Важливу місію у справі покращення образу України та українців серед поляків мала виконувати періодична преса. Перша реакція польських друкованих ЗМІ на проголошення Україною незалежності проявилася в різного роду коментарях та безпосередніх репортажах з України. «Gazeta Wyborcza» навела такий коментар: «Століття полонізації, російщення, отуречення, литовських і татарських завоювань, поділів між Польщею й Росією; лише короткий період козацької самостійності, і ще короткий епізод незалежності після революції в Росії; найбільша, поряд із поляками й вірменами, діаспора та велика данина кров'ю, сплачена в період Великого Голоду і в радянських ГУЛАґах – неприхильною була історія до українців, народу без держави, який довго й розпачливо боровся за існування та збереження власної ідентичності». Логічним актом з боку Польщі мало б бути визнання незалежності України, бо це символічний жест тих, «котрі так довго не визнавали українців народом». Статтю завершувало звернення до українців: «Понад рахунками кривд простягаємо сьогодні долону до наших сусідів, до народу, який всупереч надії і т. зв. “реалполітик” здобув незалежність»¹⁹.

Через декілька років після проголошення незалежності України, польські журналісти та публіцисти почали підбивати перші підсумки існування молодій державі. У жовтні 1993 р. кореспондент «Rzeczpospolitej» в Україні писав, що найбільшою зміною, яка сталася після 1 грудня 1991 р., був процес українізації: щоразу більше шкіл переходили на українську мову навчання, на вулицях появлялося дедалі більше написів українською мовою, навіть російськомовні депутати і міністри вивчали українську²⁰. Газети повідомляли, що Україна була «єдиною республікою колишнього СРСР, може, крім Білорусі, де після розпаду імперії не дійшло до жодних боїв. І попри те, що в Україні є більше народів, національностей і етнічних груп, аніж на Кавказі»²¹.

Аналізуючи перші кроки української влади, польська преса констатувала, що після проголошення незалежності Україна зіткнулася з багатьма труднощами: існуванням сильних структур старої влади, відсутністю традицій незалежної держави, складною національною ситуацією, сильною економічною залежністю від Москви²². Потужна армія та ядерний статус України непокоїли багатьох її сусідів, а разом із тим ставали нагодою для політичних

¹⁷ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 roku // Dziennik Ustaw RP. – 1993. – №125. – Poz.573.

¹⁸ Od Redakcji // Więź. – 1991. – № 11/12. – S.5.

¹⁹ Szczęsna J. Ponad rachunkami krzywд // Gazeta Wyborcza. – 1991. – №679. – 9 września.

²⁰ Kościński P. Ukraińskie przesilenie // Rzeczpospolita. – 1993. – №239. – 12 października.

²¹ Łomianowski A. Gorzkie święto // Gazeta Wyborcza. – 1993. – №198. – 25 sierpnia.

²² Kościński P. Ukraina: Pół roku niepodległości // Rzeczpospolita. – 1992. – №116. – 8 maja.

маніпуляцій. У листопаді 1991 р. прем'єр федерального уряду Чехословаччини М.Чалфа на зустрічі зі словаками, що мешкали в Чехії, різко виступав проти поділу федерації на дві держави, аргументуючи це так: «На сході Словаччини розташована Україна, в котрій голос бере націоналізм, яка має 450 тис. озброєних людей і яка хоче розпоряджатися ядерною зброєю. Наївною є думка, що Україна дозволила б, щоби обіч неї якась мала держава розвивалася так, як їй захочеться»²³.

Територіальну загрозу в Україні вбачали і поляки, передусім мешканці Перемишля. Підставами для цього служили великі запаси ядерної зброї і непередбачуваність політики української влади. Посол до Сейму від Перемишльського воєводства Я.Онишкевич, коментуючи такі побоювання, говорив, що загрози для Польщі на східному кордоні існували, але їх не слід було пов'язувати з назвою «Україна». Декларації української влади свідчили про бажання позбутися ядерних запасів, і проголошували їх не лише перед Польщею, але й перед західними державами²⁴. На думку Я.Онишкевича, Україна не тільки не загрозувала Польщі, але й поклала на останню великі сподівання в питанні проєвропейських прагнень. Тому, замість поширювати страхи, полякам рекомендовано використовувати «дійсно великий історичний шанс, щоби поховати давні суперечки і щоб після німецько-французького та польсько-німецького об'єднання відбулося польсько-українське примирення»²⁵.

Україна на початку 1990-х рр. для багатьох поляків залишалася страшним і занедбаним краєм, часто небезпечним для життя. Наприклад, у Перемишлі тих, хто мав намір їхати подорожувати Україною, розцінювали як самогубців, адже Україна – це «бруд і різні зарази, мафія, голод, суцільний хаос». Зважаючи на територіальну близькість Перемишля до кордону, місцеве населення вважало себе «знавцями справи». Журналіст газети «*Życie Przemyskie*» перед тим, як вирушити в подорож Україною, «про всяк випадок зробив собі щеплення від дифтерії, набрав сухого провіанту, ліків і коньяку для дезінфекції»²⁶.

Проблему відносин України з Росією після розпаду СРСР часто сприймали у Польщі в категоріях «сателіт – метрополія». Московський кореспондент «*Rzeczpospolitej*» С.Поповський одну зі своїх статей назвав «Росія розраховує на нового Хмельницького», тим самим, вважаючи, що Росія ніколи не погодиться з втратою Києва, Криму чи Одеси: «Москва вірить, що часи Мазепи і Скоропадського врешті минули, в колисці Русі з'явиться новий гетьман Хмельницький і все повернеться на своє місце – Україна знову назавжди буде з Росією». На думку С.Поповського, не лише Росія як державний апарат, але й пересічні росіяни ніколи не погодяться з відокремленням і незалежністю України: «Більшість російських громадян повторюють як молитву: “Україна повернеться”, і не важливо, запитати про це пересічного Івана Іванова, чи

²³ Gazeta Wyborcza. – 1991. – №277. – 28 listopada.

²⁴ O zagrożeniu granicy wschodniej: Rozmowa z byłym wiceministrem obrony, posłem Januszem Onyszkiewiczem // *Życie Przemyskie*. – 1992. – №10. – 12 marca.

²⁵ «Oficerowie są lojalni wobec państwa»: Rozmowa z ministrem Obrony Narodowej Januszem Onyszkiewiczem // *Ibid.* – №30. – 29 lipca.

²⁶ *Głowacki R. Śladami husarii* // *Ibid.* – 1993. – №11. – 22 grudnia.

реформаторського Ніколая Шмельова, чи, врешті, найпопулярнішого російського сатирика-фейлетоніста Михайла Задорнова»²⁷. Причина для таких переконань була простою: без України немає Росії, немає мови про великодержавну Москву.

Ще одну загрозу від України на початку 1990-х рр. пов'язували з щоразу активнішим українським націоналізмом. Преса часто писала, що найсильніші націоналістичні угруповання в Україні діяли в Галичині, були пов'язані з іменем і діяльністю С.Бандери та прагнули створити національну українську державу²⁸.

Польські організації вбачали загрозу від українців для себе не лише в Польщі, а й поза її межами. На початку 1992 р. Польський репатріаційний комітет та Союз поляків Поділля звернулися до уряду Польщі з вимогою вийти з переговорів про підписання договору з Україною, мотивуючи це тим, що майбутній документ не містив положень, які гарантували б полякам в Україні «належні їм права на автономію в регіонах із переважною більшістю польського населення, що мешкає там уже століттями». Польські організації вважали, що «Україна протиправно займає наші східні терени», і вимагали надання польській національній меншині «хоча б половини тих прав, які мають українці в Польщі»²⁹.

Уже після підписання польсько-українського договору, у грудні 1992 р. Товариство шанувальників Львова й південно-східних кресів у відкритому листі до Л.Валенси висловило своє незадоволення: «У нашій тисячолітній історії Ви є першим політиком, який як глава держави офіційно відрікся від прав польського народу на частину батьківщини і на найвірніше місто без консультацій з народом і всупереч польському державному інтересу. Не йдеться тут про повернення загарбаних силою земель, але про оголошення морального права до володіння ними»³⁰.

До образу Львова як «найвірнішого міста» або «галицького П'ємонту» часто зверталися польські публіцисти. З одного боку, можна натрапити на висловлювання такого плану: «Важко собі уявити сьогоднішню Україну без Галичини, того українського П'ємонту, без якого Україна була б подібною до Білорусії»³¹. Інший образ Львова – це націоналістичне місто, де поляків питають: «Для чого ви сюди приїхали?», а на могилах «орлят» націоналісти пишуть: «Польське лайно»³². «Кресові» ж організації часто не приховували своїх бажань, аби Львів та інші українські міста перебували у складі Польщі. У лютому 1996 р. історик Е.Прус на одній із зустрічей заявив, що він володіє інформацією, за якою М.Горбачов мав намір віддати Львів і Калінінград Польщі: «Росіяни в такий спосіб хотіли захиститися від польських претензій на землі, приєднані до СРСР згідно з пактом Молотова – Ріббентропа». Але радянську пропозицію відкинула група діячів партії «Демократичний союз».

²⁷ Popowski S. Rosja liczy na nowego Chmielnickiego // Rzeczpospolita. – 1994. – №9. – 12 stycznia.

²⁸ P.K. Dwa wyroki śmierci // Ibid. – 1992. – №289. – 9 grudnia.

²⁹ Polacy z Podola: nie podpisywać traktatu // Ibid. – №72. – 25 marca.

³⁰ List otwarty do Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy // Semper Fidelis. – 1992. – №3/4. – S.3.

³¹ Gromadzki G. Kraj na skraju // Gazeta Wyborcza. – 1996. – №197. – 24–25 sierpnia.

³² Harpula W. Tryzub kontra Czerwona Gwiazda // Rzeczpospolita. – 1999. – №125. – 31 maja.

За Е.Прусом: «Мазовецький, Ґеремек, Куронь і Міхнік спеціально поїхали до Москви і “навколішки” просили Горбачова, аби не віддавав Польщі Львова». Сам Е.Прус зазначав, що це йому підтвердив генерал В.Ярузельський, на що останній здивовано відповів, що «пропозиція повернення Львова була б цілковитим скандалом»³³.

Дещо по-іншому Україну та українців на початку 1990-х рр. сприймали пересічні мешканці Польщі. Найбільш репрезентативним джерелом тут є результати соціологічних опитувань на тему ставлення поляків до різних народів. У 1991 р. позитивно до українців ставилося 9% поляків, неприязнь відчувало 38% опитаних³⁴. У загальному рейтингу народів гірші позиції були лише у ромів (циганів) та арабів. Ці дані є наочним підтвердженням результативності політики влади ПНР, спрямованої на дискредитацію українців у польському суспільстві.

Поряд з тим у 1991 р. 60% поляків вважали незалежність України корисною для Польщі. Натомість об'єднання Німеччини тоді лякало більшість поляків. У 1992 р. на питання про те, яких держав слід найбільше побоюватися, Україну назвало 30% опитаних. Соціологи спостерігали таку тенденцію серед респондентів: «Якщо ми когось любимо, то думаємо, що і вони нас люблять»³⁵. Тому більшість поляків уважали, що найбільше їх любили французи, американці, італійці, а найменше – безпосередні сусіди: литовці, німці, росіяни та українці³⁶.

Подібна тенденція у ставленні поляків до українців зберігалася впродовж наступних років. Польсько-українські спроби налагодити дружні й добросусідські відносини, напевно, не мали значного впливу на зміну ставлення поляків до своїх найближчих сусідів. У грудні 1992 р. газета «Rzeczpospolita» опублікувала результати опитування серед поляків на тему: «Які національності можуть шкодити Польщі і полякам?». 72% респондентів такими, що можуть зашкодити назвали німців, 29% уважали, що це українці та євреї, і лише 10% вказали росіян³⁷. Натомість на питання: «Які національності можуть бути корисними для Польщі і поляків?» 77% назвали тих-таки німців, 37% – євреїв. І лише 16% опитаних ствердили, що українці можуть бути корисними³⁸. Станом на середину лютого 1993 р. серед народів, чий приїзд до Польщі, на думку поляків, слід було обмежити, найбільше називали українців (близько 65% опитаних), а також росіян (63%)³⁹.

Найпоследовнішими у власному ставленні до України були польські політики. Тому на середину 1990-х рр. їх проукраїнська риторика практично не змінилася. Посол Сейму Б.Ґеремек писав: «Польща потребує незалежної України принаймні з двох причин. По-перше, повага Росії до української

³³ Wroński P. Jak nie dostaliśmy Lwowa // Gazeta Wyborcza. – 1996. – №68. – 20 marca.

³⁴ Jasińska-Kania A. Zmiany postaw Polaków wobec różnych narodów i państw // Studia nad postawami wobec innych narodów, ras i grup etnicznych. – T.2: Bliscy i Dalecy / Pod red. A.Jasińskiej-Kani. – Warszawa, 1992. – S.223.

³⁵ Francja dobra, Ukraina zła // Gazeta Wyborcza. – 1992. – №161. – 10 lipca.

³⁶ Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania // Україна і Польща – стратегічне партнерство: Історія. Сьогодення. Майбутнє / За заг. ред. Т.І.Зарецької. – Ч.2. – К., 2002. – С.16.

³⁷ Datner-Spiewak H., Krzemiński I. Polacy, Żydzi i inni // Rzeczpospolita. – 1992. – №304. – 29 grudnia.

³⁸ Ibid.

³⁹ Wizowe prawo Kalego // Gazeta Wyborcza. – 1993. – №70. – 24 marca.

незалежності – політично і психологічно надзвичайно важке завдання – є свого роду тестом російських намірів і перевіркою російських неоімперських тенденцій. По-друге, існування незалежної української держави, дружньо та мирно налаштованої і до Польщі, і до Росії, належить до польських інтересів»⁴⁰. Подібну думку висловлював і міністр закордонних справ А.Олеховський: «У відносинах з Україною прагнемо наповнити матеріальним змістом формулу “тісного” партнерства. Творимо умови для дедалі інтенсивнішого розвитку політичної, господарської і суспільно-культурної співпраці, яка сприятиме економічній і демократичній трансформації України»⁴¹.

Для поляків авторитетом у справі польсько-українських відносин залишався З.Бжезинський, на цей період директор Центру стратегічних досліджень у Вашингтоні. Він рішуче підтримував незалежність України, вбачав роль Польщі у становленні молодого України ключовою. Зі стратегічних міркувань Польща могла почувати себе безпечною лише «в умовах існування поруч з нею незалежної України»⁴². Натомість для України підставою збереження незалежності мала бути турбота про активну співпрацю з «найважливішим західним сусідом», тобто з Польщею. З.Бжезинський був переконаний, що «для кожного інтелігентного поляка, як і для кожного інтелігентного українця, само собою має бути зрозумілим, що на сучасному етапі історії зміцнення і розширення польсько-українського об'єднання є не лише моральним, але і політичним наказом»⁴³. Якщо примирення не відбудеться, то з цього скористається Москва, яка мріяла відбудувати власну імперію.

У листопаді 2001 р. було оприлюднено доповідь Інституту громадських справ⁴⁴, яка містила результати соціологічних досліджень, проведених у січні 2001 р. Закономірністю, що впливала з результатів опитування, був той факт, що Україну поляки сприймали так само, як Польщу, у країнах Заходу, тобто як бідну, відсталу, погано організовану й небезпечну державу. З погляду неприхильного ставлення до себе з боку поляків українці продовжували знаходитися на остатньому місці, нижчому, аніж росіяни, білоруси, словаки, угорці чи чехи⁴⁵. Серед приписуваних поляками українцям рис національного характеру були нетолерантність, завзятість, нещадність (12%), гостинність, дружелюбність (3%), безгосподарність (1%), працьовитість (1%) та ін.⁴⁶

Щодо ставлення до українців, то ті респонденти, які відвідували колись Україну, надавали перевагу симпатії українцям перед антипатією. Рівень симпатії до українців залежав і від віку. Певна вікова межа – 40 років. Разом з тим вплив воєнних подій значно відчувався. І, як писала автор рапорту Й.Конечна, публічні польсько-українські дискусії над історією «точилися десь

⁴⁰ Geremek B. Polska i świat – koniec tysiąclecia // Ibid. – 1994. – №105. – 7–8 maja.

⁴¹ Olechowski A. Polska między sąsiedzami // Ibid. – 1994. – №110. – 13 maja.

⁴² Drogowskaz dla Warszawy i Kijowa: Z Zbigniewem Brzezińskim rozmawiał Bohdan Osadczyk // Rzeczpospolita. – 1994. – №17. – 21 stycznia.

⁴³ Fil J. «Jeżeli Polska i Ukraina staną się przeciwnikami, skorzysta na tym jedynie Moskwa»: Rozmowa z profesorem Zbigniewem Brzezińskim // Życie Przemyskie. – 1997. – №37. – 10 września.

⁴⁴ Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek: Raport z badań. – Warszawa, 2001. – 89 s.

⁴⁵ Wojciechowski M. Tak blisko, a tak daleko // Gazeta Wyborcza. – 2001. – №271. – 21 listopada.

⁴⁶ Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek... – S.21.

на маргінесі найважливіших справ, якими жило польське суспільство»⁴⁷. Тому на початку ХХІ ст. значного ефекту від них не відчувалося.

Про ставлення поляків до українців на побутовому рівні неодноразово писала преса. Більшість поляків нав'язувала перші контакти з українцями на базарах, де останні продавали дешеві товари. Це сприяло поглибленню негативного стереотипу України в Польщі. Як писав польський дослідник Я.Заленцький, в останнє десятиліття ХХ ст. уявлення поляків про українців характеризувалися набором рис, які повністю суперечили концепції економічної людини. Поляки вважали українців бідними, марнотратними, позбавленими підприємливості, лінивими. У культурній і традиційній сферах українці виглядали відсталими, неосвіченими, неохайними. А в політичному та соціальному вимірах поляки приписували українцям такі риси, як крайній націоналізм, мстивість та фанатизм⁴⁸.

«Прибульців зі Сходу» польські функціонери часто трактували як людей другої категорії. Переважно не розрізняли, ідеться про росіян, білорусів чи громадян України – стратегічного партнера Польщі. Поляки просто не любили Схід, боялися його, не знали і не хотіли пізнати. Як писав М.Войцеховський: «Усі хто за Бугом, для нас “росіяни” (“Ruscy”) або злі». Журналіст подавав особистий досвід: «Перетинаючи кордон багато разів обдертими автобусами разом із прибульцями зі Сходу, я відчував себе громадянином вищої категорії, бо маю паспорт з орлом. Після пред'явлення документа службовці зверталися до мене словом “пан”. Однак у глибині душі мені було соромно»⁴⁹.

У кінці 2001 р. на питання, яким буде майбутнє України Президент Польщі А.Квасневський відповідав: «Україна мене здивувала. Я непокоївся, що можуть бути проблеми з національною ідентичністю. Але справи виглядають краще, аніж я сподівався. Через десять років після проголошення незалежності, почуття тотожності, власної відмінності є сильним. Але бракує там еліт, людей, котрі б знали як, і намагалися змінювати економіку, громадське життя, щоденні звички. Якщо Європа, Сполучені Штати і Польща будуть послідовно підтримувати Україну і розвивати різні форми співпраці, то суверенний курс України до демократії й економічного розвитку збережеться»⁵⁰.

Для польського президента найважливішим у відносинах з Україною було терпіння. Він неодноразово висловлював думку, що до цієї країни слід підходити терпляче, адже «точка старту для всіх перемін в Україні була значно гіршою, аніж наша. Не можна порівнювати нашу ПНР із сімдесятиліттям радянської України. Поляки завжди були відкритими для світу. У Польщі здібні люди працювали в навчальних закладах, писали книжки, працювали в бізнесі чи політиці. В Україні найталановитіші виїжджали до Москви. В обличчі людських талантів країна втрачала значні життєві сили»⁵¹. Звертаючись до слів

⁴⁷ *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek... – S.28.

⁴⁸ *Zalęcki J.* The Polish and their attitudes to Ukraine and the Ukrainians... – С.3.

⁴⁹ *Wojciechowski M.* Kompleks Wschodu // *Gazeta Wyborcza*. – 2000. – №109. – 11 maja.

⁵⁰ *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski.* Przemowienia. Listy. Wywiady. 2001 rok. Wybór. – Warszawa, 2002. – S.525.

⁵¹ *Kwaśniewski A.* Wywiad dla programu I PR «Polska i Świat»: 1 stycznia 2003 roku // *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski.* Przemowienia. Listy. Wywiady. Styczeń – czerwiec 2003 r. Wybór. – Warszawa, 2003. – S.8.

Папи Римського Івана Павла II, який говорив, що Польща потрібна Європі, а Європа – Польщі, А.Квасневський продовжував вислів: «Україна потрібна Європі й нам, а ми – потрібні Україні, як і Європа»⁵².

Найкраще свою відданість українській справі польська влада змогла довести під час президентської кампанії 2004 р., яка переросла в масові акції протесту. Під час українських виборів у польських виданнях «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita», тижневику «Polityka», а також у деяких консервативних часописах кандидатів у президенти було представлено відповідно до таких схем: В.Ющенко – лідер опозиції, «батько гривні», політик, «відкритий до Заходу»⁵³. Ще на початку 2000-х рр. ліберальна польська преса часто називала В.Ющенка «улюбленцем Заходу», причиною чого були його вільноринкові погляди, а також економістом із значним авторитетом на Заході⁵⁴. Тим часом В.Януковича популярна польська преса представляла як кримінальника, двічі засудженого, який погано розмовляв українською мовою, діяв в інтересах Росії та донецьких олігархів, висловлювався за «стабільність», або «збереження в Україні прогнилої політично-економічної системи»⁵⁵. Схоже представляли і Л.Кучму. Журналісти «Rzeczpospolitej» писали про грубий спосіб, в який влада розправляється з опозицією, а владні інтриги називали «українською кампанією у стилі Борджія»⁵⁶.

Консервативні та праві періодичні видання до опозиції, згуртованої навколо В.Ющенка, ставилися обережно. Передусім до уваги брали їхнє ставлення до ОУН і УПА та до сучасної Польщі. Журналіст консервативно-ліберального тижневику «Najwyższy Czas» писав: «В Україні існує справжня опозиція. Шкода лише, що має вона антипольське, бандерівське обличчя»⁵⁷.

В очах польських оглядачів українські вибори 2004 р. були вибором між «сірістю, вислужництвом, лукавством та вірою і надією». Активність українського суспільства на цих виборах давала надію на заангажованість суспільства в побудову самоврядності. Польський соціолог Я.Новак писав, що перед Україною стоїть багато невирішених завдань: ментальний поділ між сходом і заходом, відсталість українського села і брак духовних підстав для розвитку⁵⁸. І чесні вибори – це лише початок довгої дороги до змін.

Перемога на виборах опозиційного кандидата В.Ющенка вселяла в поляків надію на початок нового етапу у відносинах з Україною. З'являлися коментарі, в яких не піддавалася сумніву можливість України стати членом Євросоюзу впродовж найближчого десятиліття: «Якщо через 10–15 років Україна ввійде в Євросоюз, в чому я не сумніваюся, в підручниках історії появиться речення, що першою інституцією, котра про це згадала, був Європарламент. І що

⁵² Kwaśniewski A. Wywiad dla «Gazety Wyborczej» (fragmenty): 5 lipca 2003 roku // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec – grudzień 2003 r. Wybór. – Warszawa, 2004. – S.20.

⁵³ Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – Rzeszów, 2010. – S.135.

⁵⁴ Wojciechowski M. Stylistyczny błąd Wołkova // Gazeta Wyborcza. – 2000. – №83. – 7 kwietnia.

⁵⁵ Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. – S.135.

⁵⁶ Ibid. – S.134.

⁵⁷ Ibid. – S.136.

⁵⁸ Nowak J. Ukraina: początek drogi // Gazeta Wyborcza. – 2005. – №3. – 5 stycznia.

резолуції не було б без польських євродепутатів, а раніше без багаторічних старань, увінчаних працею А.Квасневського»⁵⁹.

Важливе значення для розуміння ставлення усього польського суспільства до революції мають результати соціологічних опитувань, проведених перед і після згаданих подій. Загальнонаціональне опитування засвідчило, що 52% поляків цікавилися революційними подіями в Україні й активно їх обговорювали. Серед людей із вищою освітою рівень зацікавленості українськими подіями сягав 86%. Більша половина опитаних (54%) підтримувала опозиційного кандидата В.Ющенка, і лише 2% були прихильниками провладного В.Януковича⁶⁰.

Змінилося і загальне ставлення поляків до українців. У 2003 р. українці займали 24 позицію позитивного ставлення у переліку 28 народів, стосовно яких проводили опитування. Через рік, відразу ж після Помаранчевої революції, вони піднялися на 19 позицію у переліку з 32 народів⁶¹. Позитивне ставлення поляків до українців зросло на 10%, а рівень неприязні знизився на 17%. Якщо у жовтні 2003 р. із симпатією до українців ставилося 19% поляків, то у грудні 2004 р. таких було уже 29%. Відносна кількість поляків із неприязним ставленням до українців зменшилася з 51% до 37% відповідно⁶². Порівнявши дані росту симпатії за аналогічний період до литовців (+2%), білорусів (–2%) та росіян (–4%), соціолог Я.Заленцький зробив висновок, що Помаранчева революція «стала трампліном для швидкого росту симпатії поляків до українців»⁶³.

У віковому зрізі у грудні 2004 р. більшу симпатію до українців виявляли молоді поляки. До них позитивно ставилися 40% опитаних у віці 25–34 років і 32% – у віці 18–24. Натомість серед опитаних віком 55–65 років прихильність українцям виявляли лише 28%, а у віці понад 65 років тільки 19%. Ці дані ще раз підтверджують неодноразово повторювану тезу про те, що зміна поколінь є одним із ключових факторів впливу на покращення взаємних образів обох народів. Крім того, старше покоління – це носії пам'яті про складну польсько-українську історію. Серед головних перешкод польсько-українського зближення аж 30% опитаних називали історію, а менше – національний характер, культурні відмінності та ін.⁶⁴

Проте в наступні роки відбулися зміни симпатії поляків до українців – після різкого підйому настав спад, а точніше розчарування неспроможністю українських політичних еліт об'єднатися заради демократизації держави за європейськими стандартами. Тому вже у грудні 2005 р. 50% опитаних виразили неприязнь українцям, а відносне число тих, хто ще рік тому симпатизував східним сусідам, зменшилося з 29% до 23% (див. графік).

⁵⁹ Pawlicki J. Tak dalej, Polsko // Ibid. – №11. – 14 stycznia.

⁶⁰ Zalecki J. The Polish and their attitudes to Ukraine and the Ukrainians... – С.1.

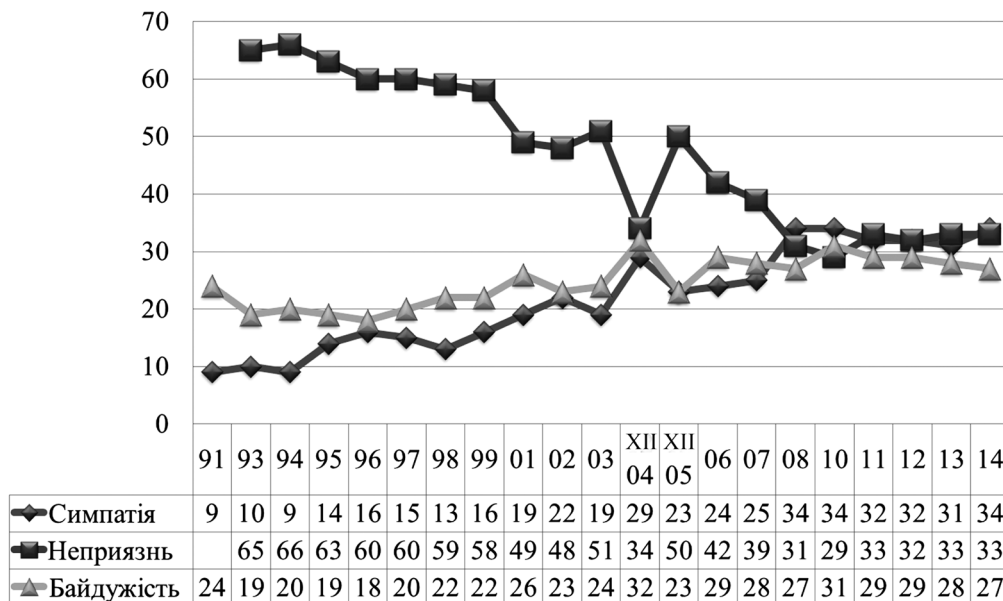
⁶¹ Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na stosunek Polaków do Ukraińców. Komunikat z badań. (CBOS, BS 190/2004) / Oprac. M.Strzeszewski. – Warszawa, 2004. – S.2.

⁶² Ibid.

⁶³ Zalecki J. The Polish and their attitudes to Ukraine and the Ukrainians... – С.5.

⁶⁴ Zaskilniak L. Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków... – S.816.

Зміни у ставленні поляків до українців упродовж 1991–2014 рр.⁶⁵

Окремо слід згадати, що зміни суспільних настроїв поляків щодо українців у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалися на тлі складних історичних дискусій щодо відбудови Польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові (у польській публіцистичній традиції відомого як «Цвинтар орлят»)⁶⁶ та чергових річниць Волинської трагедії 1943 р.⁶⁷ Перебіг цих подій певною мірою впливав на тональність виступів політичних діячів, публікації в пресі та громадську думку.

Тому у 2013 р., під час відзначення 70-річчя подій на Волині, польська суспільна думка розділилася щодо їх оцінки, а також можливості польсько-українського примирення. Якщо представники ліберальних середовищ знаходили слова вибачення і закликали до примирення, то «кресові» організації говорили лише про суто «польську жертву» і «затіяний українцями геноцид»⁶⁸. Натомість для 54% пересічних громадян історія сприймалася такою, що ділить народи, а лише 24% висловили думку, що спільна історична традиція об'єднує

⁶⁵ Див.: Stosunek Polaków do innych narodów: Komunikat z badań (CBOS, NR 20/2014) / Oprac. M. Omyła-Rudzka. – Warszawa, 2014. – S.10.

⁶⁶ Докл. див.: *Khakhula L.* Українсько-польские дискуссии в конце XX – начале XXI века: спора Сментарза Орлят в Лвові // Міędzy wyobrażoną a polityczną wspólnotą / Red. nauk. M. Genyk, J. Kit, W. Kononenko, W. Lesnyak. – Warszawa, 2011. – S.217–235.

⁶⁷ Волинь: дві пам'яті: Збірник статей, опублікованих у «Газеті виборчій» / Пер. з пол. В.Павлів, упор. М.Войцеховський. – К.; Варшава, 2009. – 304 с.; *Калішук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурс. – Л., 2013. – 510 с.

⁶⁸ *Портнов А.* Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К., 2013. – С.147–154.

поляків і українців⁶⁹. У цей же час 63% опитаних вважали, що об'єднання між поляками й українцями є можливим, а 21% – неможливим⁷⁰. Якщо звернутися до попередніх досліджень польської громадської думки, то слід констатувати, що у 2013 р. польське суспільство у своєму прагненні примирення з українцями зробило рішучий крок назад, рівно на одне десятиліття (у 2003 р. також 63% опитаних вважали примирення між обома народами можливим). А вже ще в 2012 р. кількість оптимістів становила 75%, а 2004 р. їх було 81%⁷¹.

Проте події зими 2013–2014 рр. значно зблизили взаємно поляків і українців. Поляки не лише морально підтримали українців, а й взяли активну участь у Революції гідності (студенти, науковці, пенсіонери, громадські діячі). Медійний образ польської присутності на київському Майдані складався з таких епізодів: 30 листопада 2013 р. серед постраждалих від дій «Беркута» був польський журналіст; через декілька днів зі сцени Майдану лідер партії «Закон і справедливість» Я. Качинський вітався з українцями: «Слава Україні!»; поляки допомагали будувати барикади, були волонтерами. У березні 2014 р. журналісти зустріли на барикадах поляка з пов'язкою, схожою на ті, що їх носили вояки Армії крайової під час Варшавського повстання 1944 р. Це виявився хлопець з Ополя на ім'я Давид, член однієї зі сотень самооборони⁷². Додавали наснаги майданівцям численні польські плакати та дитячі малюнки на підтримку протестуючих.

Проте слід зауважити, що серед частини польської інтелектуальної еліти й надалі продовжував існувати страх перед міфічною «дикою силою зі Сходу», яка «під пеленою націоналізму» здатна зруйнувати європейський лад. Польський історик А. Земба під час виступу в дискусії «Україна в огні» у Краківському університеті провів аналогії Майдану із глибоко вкоріненою в українській культурі традицією козацьких віч. Сучасні українські події історик порівняв з описаними Г. Сенкевичем козацькими радами на Січі, які супроводжувалися вигуками: «Ганьба!», «Зрада!» тощо, та впливали на прийняття рішень старшиною. У подіях початку 2014 р. А. Земба бачив не що інше, як анархізацію суспільства: «З кожної української кризи виходить лише один переможець, який стає провідною політичною силою. Ним є націоналісти. Націоналізм, ксенофобія, які йдуть із Західної України в Центр, є загрозою для самої України і регіону (Росії, Європи)»⁷³.

Наприкінці січня 2014 р. газета «Rzeczpospolita» надрукувала коротке інтерв'ю з речником «Правого сектора» А. Тарасенком, в якому той заперечив твердження про геноцид поляків на Волині у 1943 р. та різко виступив за об'єднання українських етнічних земель у складі незалежної держави. На запитання журналіста, чи сучасні кордони України справедливі, А. Тарасенко

⁶⁹ Trudna pamięć: Wołyń 1943: Komunikat z badań (CBOS, BS 93/2013) / Oprac. M. Herrmann. – Warszawa, 2013. – S. 3.

⁷⁰ Ibid. – S. 4.

⁷¹ Ibid.

⁷² Rudnicki J. Pojednanie: Od Wołynia do Majdanu [Електронний ресурс]: <http://www.radiownet.pl/publikacje/pojednanie-od-wołynia-do-majdanu/#/publikacje/pojednanie-od-wołynia-do-majdanu>

⁷³ Głos prof. Andrzeja Zięby w dyskusji „O Ukrainie w ogniu – w Instytucie Historii UJ» [Електронний ресурс]: <https://wkrakowie2014.wordpress.com/tag/dyskusja/>

відповів: «Націоналіст це той, хто прагне об'єднати усі етнічні землі свого народу, на яких українці проживали тисячоліттями. Після війни в результаті операції "Вісла" українців виселили з тих земель і справедливості ради ці землі мали б повернутися до України. Я маю на увазі Перемишль і кільканадцять інших повітів»⁷⁴. Інтерв'ю викликало занепокоєння серед частини поляків і, як зауважив публіцист Л.Ясиня, це на короткий час перервало поширену від листопада 2013 р. тенденцію представляти Україну як громадянське суспільство, здатне на рішучий спротив проти спроб його поневолити. У правих середовищах Польщі пішла реакція, з'явилися заяви про те, що польським політикам слід бути готовими до можливої зміни кордонів у майбутньому, адже «кордони не є даними раз і назавжди»⁷⁵.

Короткий сплеск польського «розчарування Україною» Л.Ясиня пояснив тим, що впродовж 2013 р. польська публіцистика формувала громадську думку про Україну як про націоналістичний та радикальний край, сильно корумпований, неспроможний розібратися з історичними і сучасними проблемами. Самі ж поляки, подаючи українцям приклад у всьому, «не проговорили з українцями складних проблем, які мають всі шанси виринути з новою силою»⁷⁶.

Натомість реакція польської політичної еліти, що представляла Перемишль у Сеймі (посол від «Громадянської платформи» М.Жонса), Європарламенті (посол від «Закоу та справедливості» Т.Поремба), була доволі промовистою: депутати засудили подібні заяви, назвавши їх «нісенітницями якогось ідіота»⁷⁷. Проте ці висловлювання політики не ототожили з протестним рухом і закликали польське суспільство й надалі підтримувати українців.

Широку суспільну підтримку поляками українців демонструють результати соціологічного опитування початку лютого 2014 р. Тоді 65% поляків виразили зацікавлення подіями в Україні. Разом з тим 63% респондентів підтримали протестуючих⁷⁸ (така підтримка була навіть вищою, ніж під час Помаранчевої революції, коли прихильників В.Ющенка підтримало 54% дорослих поляків). 31% не підтримали жодну сторону. Прихильниками В.Януковича проголосили себе 1% респондентів. Можна припустити, що це були симпатичні маргінальних праворадикальних організацій, які ще на початку грудня 2013 р. висунули заклик підтримати В.Януковича («Станьмо на захист Віктора Януковича!»)⁷⁹.

На думку 52% опитаних, Польща разом з іншими членами Європейського Союзу повинна підтримувати «продемократичні та проєвропейські прагнення українців»⁸⁰. 12% уважали, що на Польщі лежить особлива місія в українському

⁷⁴ Bielecki J. Lider banderowców: ludobójstwo na Wołyniu to brednia [Електронний ресурс]: <http://www.rp.pl/artykul/1083009.html>

⁷⁵ Lewkowicz. To co nie najładniejsze // Gazeta Przemyska. – 2014. – №5 (82). – 4–10 lutego.

⁷⁶ Jasinia Ł. Ukraiński nacjonalizm: ostrożnie z definicjami [Електронний ресурс]: http://www.tokfm.pl/blogi/liberte/2014/02/lukasz_jasina_ukrainski_nacjonalizm_ostroznie_z_definicjami/1

⁷⁷ Przemyski pogłos Euromajdanu // Gazeta Przemyska. – 2014. – №5 (82). – 4–10 lutego.

⁷⁸ Stosunek do protestów na Ukrainie: Komunikat z badań (CBOS, NR 21/2014) / Oprac. B.Roguska. – Warszawa, 2014. – S.3.

⁷⁹ Stańmy w obronie Wiktora Janukowicza! [Електронний ресурс]: http://www.kronikanarodowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=720:stamy-w-obronie-wiktora-janukowicza;Polscy_narodowcy_chca_bronic_Janukowycza [Електронний ресурс]: <http://ekurjerwarszawski.pl/miasto/wiadomosci/1964/polscy-narodowcy-chca-bronic-janukowycza.html>

⁸⁰ Stosunek do protestów na Ukrainie... – S.5.

питанні, а 29% опитаних – що Польща повинна зберегти нейтралітет і не втручатися в українські події⁸¹. Опитування 2014 р. зафіксувало й незначне збільшення громадян Польщі з позитивним ставленням до українців (див. табл., а також графік вище).

Ставлення поляків до українців у 2014 р.⁸²

Позиція в переліку народів	Народи	Симпатія (%)	Неприязнь (%)	Байдужість (%)	Вагаються з відповіддю (%)
1	чехи	50	17	27	6
2	італійці	48	15	30	7
3	словаки	47	15	31	7
15	німці	39	30	27	4
21	литовці	34	27	31	8
22	українці	34	33	27	6
23	грузини	31	25	31	13
26	білоруси	29	30	31	10
27	євреї	29	33	28	10
29	китайці	25	36	29	10
30	росіяни	25	42	28	5
34	роми (цигани)	20	55	20	5

Українською відповіддю польським симпатіям стали результати соціологічного опитування, проведеного 14–26 березня 2014 р. в Україні на замовлення Міжнародного республіканського інституту із блоком питань, присвячених ставленню українців до інших народів і країн. Рівно половина респондентів з усієї України задекларувала своє ставлення до Польщі як «тепле», третина (34%) відзначила байдуже ставлення до західного сусіда і 15% – «прохолодне»⁸³. Тоді, коли до Росії прихильно ставилися 31% опитаних, байдуже – 21%, і «прохолодно» – 45%. На це, очевидно, вплинула окупація й анексія суміжною державою Криму. Опитування виявило і регіональні відмінності у ставленні українців до Польщі. Найвищий рівень прихильності проявили мешканці західних областей – 79%, дещо менший – центральних (70%) і низький – на півдні та сході нашої країни (25% і 24% відповідно)⁸⁴.

Отже, упродовж 1991–2014 рр. польський суспільно-політичний дискурс, представлений політичними елітами, ЗМІ та громадською думкою, не завжди

⁸¹ Stosunek do protestów na Ukrainie... – S.5.

⁸² Stosunek Polaków do innych narodów...

⁸³ Public Opinion Survey Residents of Ukraine: March 14–16, 2014. – К., 2014. – P.94.

⁸⁴ Ibid. – P.95–98.

був єдиним в оцінці українських внутрішньополітичної ситуації, державно-політичних реформ, спроб інтеграції з Європою. Польська політична еліта запропонувала суспільству новий погляд на українців та їхню незалежність, заснований на ідеї необхідності утвердження суверенітету України задля стабільності у Центрально-Східній Європі, а також послідовно втілювала його у міжнародній політиці. Широке суспільні кола сприймали українців у більш негативному або й байдужому ключі, часто ставлячи під сумнів можливість польсько-українського примирення. Водночас зацікавленість польської преси Україною та польсько-українськими відносинами, широка полярність інтерпретацій і присутність постійної дискусії про Україну давала надію на позитивні зміни у майбутньому в справі покращення образу українців серед поляків. Українські революції 2004 та 2013–2014 рр. та їх сприйняття польським суспільством засвідчили, що, незважаючи на історичні суперечки і негаразди, такі питання, як протистояння українців спробам відновлення авторитаризму, їх бажання жити за демократичними принципами, а також відкритість більшої частини українського суспільства до нових способів організації політичного й соціально-економічного життя спроможні в найкоротший термін об'єднати і взаємно зблизити обидва сусідніх народи.

The article deals with the changes of Polish public and political opinion about Ukraine and Ukrainians in 1991–2014. Special attention is given to the representation in Polish periodicals, political discourse and public opinion polls problems connected with development of Ukrainian state and establish of democratic principles in public life.

Keywords: *Poland, Ukraine, Polish-Ukrainian relations, democratic transformations, political and media discourse, public opinion.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 913+94 (477.62)

Я.В.ВЕРМЕНИЧ *

ДОНБАС У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ ПОРУБІЖЖЯ: СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ АНАЛІЗ

Крізь призму концептів регіоналізму, рубіжності, теорії погранич аналізуються витоки та прояви збройного конфлікту на сході України, до якого привертано увагу провідних держав світу. Нетиповий, штучно сконструйований регіон розглядається як ареал складного переплетення різноспрямованих впливів, зумовлених наявністю невпорядкованого українсько-російського кордону, як зона підвищеної міграційної рухливості та своєрідного культурно-психологічного нарцисизму.

Ключові слова: Донбас, порубіжжя, збройний конфлікт, кордонознавство.

Неймовірна напруга пристрастей навколо збройного конфлікту на сході нашої країни ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням та оцінкою того, що відбувається просто зараз. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму та архаїки, свободи і безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства та підклимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням у регіоні піддається проблема цінностей в їх співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над підвалинами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняного суспільствознавства було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю». Саме для осмислення цих непростих завдань Інститут історії України НАНУ в 2014 р. започаткував нову серію наукових досліджень – «Студії з регіональної історії» (відповідальний редактор – академік НАН України В.Смолій), яка спрямована на створення наукового підґрунтя для вироблення концептуальних підходів вивчення регіонів України та популяризацію наукових знань із регіональної історії в українському суспільстві.

Відкривається серія колективною двотомною монографією «Схід і Південь України: час, простір, соціум», присвяченою теоретико-методологічному

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ

E-mail: yarover@ukr.net

обґрунтуванню нових просторово-часових підходів до дослідження регіональної специфіки сходу й півдня України. У фокусі аналізу авторів – етно- та соціополітичні проблеми розвитку цих регіонів з акцентом на історичних витоках диспропорцій і асиметрій, глибинних причинах незбігу політичних орієнтацій, особливостях ментальності та історичної пам'яті населення. Нові, територіально-просторові у своїй основі ракурси історичної репрезентації, запропоновані в монографії, відкривають шлях до простеження в майбутньому основних віх національної історії крізь призму особливостей історичної долі окремих регіонів.

Необхідність посиленої дослідницької уваги до проблем регіональної специфіки диктується потребою вироблення наукової концепції оптимальної моделі регіональної структури країни на основі універсалістських цінностей та загальногромадянських підходів. У сучасних умовах найбільш придатним для цього уявляється формат науково-популярних брошур, який дає можливість здійснити велику роботу в напрямі осмислення регіональної строкатості та ідентичності сходу й півдня України та водночас запропонувати широкому загалу в доступній для нього формі власне бачення шляхів оздоровлення ситуації.

Започаткована серія досліджень є унікальним науковим проектом, який спрямований на переосмислення традиційного історичного нарративу вітчизняної історії під кутом зору територіальності та регіональної ідентичності. Зрозуміло, що у фокусі уваги при цьому опиняється природа геополітичних домінувань і центр-периферійних відносин у тому їх вигляді, в якому вони впродовж віків склалися в Російській імперії та СРСР, і їхнім трансформаціям в умовах незалежної України.

Завданням даної статті є введення проблеми Донбасу в популярний у нинішній світовій науці контекст рубіжності, «кордонних стратегій», погранич як осередків своерідної «гібридної» ідентичності. Упродовж останнього двадцятиріччя проблема центр-периферійних відносин у сучасному світі зазнала суттєвих трансформацій. В усякому разі, теорія центр-периферійної полярності С.Роккана, яка довго вважалася мірилом адекватності наукового аналізу домінуючим тенденціям у соціотрансформаційній динаміці, сьогодні вже «не працює». Цілковитої девальвації зазнала умовна схема «першого», «другого» і «третього» світів, а відтак у науковому обігу з'явилися дещо несподівані метафори «периферійність центру» та «центральність периферії». Виявилося, що центри й периферії здатні мінятися місцями, і що універсальних критеріїв «впливовості центрів» узагалі не існує. Наукова регіоналістика вчасно концептуалізувалася у «затребувану» соціумами наукову дисципліну, і саме їй виявилось під силу простежувати непросту взаємодію інтеграційних і відцентрових процесів. Водночас і сама проблема кордонів швидко переросла ті прикладні рамки, з якими її прийнято було пов'язувати. Нова «філософія кордону» сьогодні набуває значення однієї з основних пояснювальних парадигм.

Гіпотезою даного дослідження є спроба подивитися на Донбас як на нетипове, значною мірою штучно створене порубіжжя, своерідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший»,

«лояльний – нелояльний» тощо. Особливість Донбасу полягає в тому, що до українського Центру він завжди був прив'язаний значно меншою мірою, ніж до спочатку адміністративного, а потім і міждержавного північного кордону, а через нього – до Москви. На наш погляд, його історію й сьогодення слід розглядати крізь призму запровадженої І.Валлерштайном категорії «напівпериферія». У дефініціях соціологів це – найбільш динамічна ланка у системі центр-периферійних відносин, із доволі часто невизначеним статусом і підвищеними амбіціями місцевих еліт. Напівпериферія Донбасу була значною мірою імітаційною, створеною Кремлем на території мінімального впливу Києва для розв'язання власних як економічних, так і геополітичних завдань. Формуючи місцеву регіональну ідентичність за власними лекалами, Москва не лише організовувала тут підвладний собі економічний простір за рахунок додаткових фінансових вливань, але й активно пропагувала ідею особності цієї території, в якій економічна спільність важить, мовляв, набагато більше, ніж, приміром, етноконфесійна. Населенню посилено прищеплювалася ідея про те, що висока економічна розвиненість Донбасу робить його не лише особливою («Донбас порожняк не гонить»), але й більш передовою порівняно з іншими спільнотою. Зрештою, Донбас перетворився на таку «напівпериферію», яка водночас підживлювалася московським Центром і ним же маргіналізувалася. Поява сепаратистських настроїв тут мала бути лише справою часу.

Гадаю, що саме зараз, коли великий промисловий регіон занурився у стихію непередбачуваності, інтолерантності, насильства корисно подивитися на проблеми Донбасу крізь призму теорій конфлікту, з одного боку, і концептів регіоналізму, рубіжності, погранич – з іншого. Останній ракурс уявляється продуктивним не лише для дослідження проблеми «свій – чужий» у територіальному вимірі, але й для визначення «точок зіткнення» демократії й авторитаризму, лояльності та протесту, ліберальних і націоналістичних доктрин. У більш розгорнутому вигляді я спробувала це зробити у брошурі «Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір» (Київ, 2015 р.; серія «Студії з регіональної історії»).

Трагедія Донбасу вкотре нагадала нам про те, що кордони – це майже завжди «шрами історії», які мають здатність до роз'ятрення за несприятливих умов. Мінімізація пов'язаних із ними ризиків залежить від того, наскільки оптимальна для даних умов обрана тією чи іншою державою стратегія розвитку, з одного боку, і стратегія безпеки – з іншого.

Оптимістичні очікування, пов'язані з розрахунками на зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних, справджуються далеко не скрізь і не завжди. Радше має йтися, зокрема, і в контексті українсько-російських відносин, про вироблення конкретною країною системи власних «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової «філософії кордону» – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми «постсуверенізації», підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходять усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні

підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання в баченні філософів має бути «не стільки картиною, скільки компасом»¹.

Для України, котра сформувалася як незалежна держава на основі інтегрування кількох виразно окреслених погранич із різними історичними долями, проблема рубіжності подвійно актуальна. Процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності в нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією в розвитку регіонів і неспівмірністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій. Наслідком стали, окрім загострення соціальної відчуженості, втрата територіальної цілісності внаслідок анексії Криму та збройні конфлікти на ґрунті сепаратизму, спровоковані чи ускладнені прямим втручанням у них Російської Федерації. Однак, попри ці виклики й загрози, проблеми кордонів і погранич займають непропорційно мало уваги у вітчизняних наукових дискурсах. І якщо реалії практичної кордонної політики (демаркація, облаштування кордонів, митниць і т.п.) ще потрапляють час від часу в поле зору науковців, то теоретичні аспекти рубіжності практично не розробляються. Донбасу це стосується чи не найбільшою мірою, тому що цей «сконструйований» переважно з економічних і політичних міркувань регіон не підпадає під усталену схему дослідження історичних регіонів.

Крах теоретичної моделі «трьох світів» на фоні ускладнення міждержавних відносин, кризових явищ в економіках майже всіх держав, активізації правого екстремізму й міжнародного тероризму диктують необхідність пошуку нових пояснювальних моделей і відповідно – нової наукової мови. І хоч у світовій науці цей пошук ще далекий від свого завершення, очевидне одне: традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже відходять у минуле. Філософи пропонують специфічний (інтервальний) підхід до вивчення багатовимірності соціумів, соціологи наголошують на необхідності розуміння явищ глокалізації й анклавізації, особливій увазі до розкриття феномена амбівалентності, явищ асиметрії, мережових зв'язків. Новітні варіанти соціологічних теорій базуються на рефлексивній парадигмі й новій культурі інноваційного мислення, яка стимулює підвищений інтерес до процесів становлення соціальних явищ і тому є подвійно цікавою для істориків. Порівняння, зв'язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Пограниччя й кордони: методологічні новації

Глобалізаційні процеси на рубежі тисячоліть змінили ключові модули методології соціогуманітаристики. Відхід від бінарності у системах мислення спричинив істотне переосмислення «державницьких» схем, переважно у напрямі переорієнтації «назовні», у сферу взаємозв'язків і взаємовпливів. «Нова глобальна історія» відмовляється від пріоритету казуальних пояснень

¹ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – №2. – С.7.

на користь контекстуальних. У «перехресних» історіях, значна частина яких фокусується на дослідженні пограничних соціумів, увага концентрується переважно не на подібностях, а на відмінностях. Вихід у сферу міждисциплінарності знаходить свій прояв у комбінації геополітичних, гео економічних, геокультурних, геоінформаційних та інших методологічних підходів.

Що ж до України, то в нас традиційно пограниччя досліджуються за допомогою тернерівської моделі «фронтиру», із включенням степової зони у систему «Великого кордону Європи». В.Брехуненко представляє Український Степ як частину типологічно однорідної смуги Великого кордону від Дністра до Волги та Яіка з власним етапом козакотворення². Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хибує на підживлення міфотворчості – маємо, за оцінкою С.Плохія, «міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке». Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: «Тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії» (К.Браун)³.

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення «цивілізації» з «варварством», у понятті «фронтир» залишиться те, що його понад століття тримає «на плаву» – концепт колонізаційного освоєння погранич. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну «оптику» дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить із постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації та абсолютизації тяглості (континуїтету)⁴. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися в її власних темпоритмах.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, і простір маніпуляцій, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворюється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою прикордонності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, котрий сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, «розриви» соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії «своїх» часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна чи регіональна ідентичність – не головна у системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму.

Із цього погляду формування нового бачення феноменології й етики

² Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козаків // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К., 2006. – С.458–460.

³ «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. – Ч.18. – К., 2011. – С.65–66.

⁴ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.4–24.

пограниччя, вільного від проявів будь-якої зверхності за ознакою «укорінення» чи якоюсь іншою, уявляється цілком назрілим. Фахівці з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України, які щойно видали монографію «Донбас в етнополітичному вимірі», слушно фокусують увагу на тому, що специфічною рисою своєрідного «донбаського регіоналізму» було переважання символів та ідентичностей над реальними інтересами, причому поширення патерналістських традицій формувало характерні трактування «свободи» та «волі» як незалежності від держави⁵. Звідси – залежність суспільних настроїв від домінуючих у соціумі дискурсів, на яку з притаманною йому іронічністю звертає увагу соціальний психолог і публіцист О.Покальчук. Справді, дискурс тут більшою мірою, ніж в інших регіонах, формує потрібне людині почуття співпричетності, віру в політичні й соціальні міфи своєї групи. «Радянська пропагандистська машина перетворила вугілля на містичну проблему, на частину шахтарської демонології... Вугілля як ресурс втілювало в собі енергетику, міфологію радянських часів, підземність і символізувало вміщений у нього потенціал, котрий постійно погрожував вирватись у вигляді полум'я». Будь-яка спроба регулювання, включно з адміністративно-територіальною реформою, за таких умов поглиблює поляризацію за принципом «свій – чужий». Отже, передбачав аналітик ще в 2007 р., колективний самозахист у різноманітних формах стане головним мотивом задля утримання місця у сформованій ієрархії. Результат легко спрогнозувати – вийде, як і раніше, «несправедливо, болісно і безглуздо»⁶.

На тлі інших транскордонних соціумів сформована на Донбасі регіональна спільнота вирізняється, з одного боку, підвищеною вразливістю до визнання/невизнання власних заслуг, а з іншого – відчуттям недостатньої захищеності від «примх долі». Багато хто обирає в такій ситуації стратегію виживання зі зниженою атрибуцією відповідальності. Дезадаптація значних груп населення здатна сприяти активізації тих, хто намагається використати цю ситуацію у своїх особистих, фактично асоціальних, цілях. Ідеться насамперед про криміналітет, наркоділків, торговців «живим товаром», активність яких у пограничних ареалах зазвичай вища, ніж на решті території. Якщо на це накладаються кризові явища, пов'язані з неефективністю дій влади, зростає ризик руйнування зв'язків як по вертикалі (людина – суспільство – влада), так і по горизонталі (в міжгрупових та міжособистісних відносинах). У таких умовах частішають прояви побутової, зокрема молодіжної, злочинності, девіантної поведінки, ксенофобії.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть виразний відбиток міфотворчості. Природно, що її ступінь визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і в будь-яких інших образах) тих реальних характеристик

⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С.96.

⁶ Покальчук О. Як правильно сісти в куток / Не думая о медведе. – К., 2007. – С.43–48.

об'єкта сприйняття, котрі формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (із врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування «жахливих спогадів» у свідомість наступних поколінь.

Проблеми ціннісних розмежувань, які постійно педалюються в Україні, зазвичай представляються як незбіг ідентичностей, зокрема української й російської. Утім, на думку Я.Грицака, проблема тут в іншому – в різних регіонах територіальну ідентичність визначають неоднаковим набором ознак. Насправді лінія розмежувань усередині українського суспільства пролягла не між українською й російською ідентичностями, а між відмінними тлумаченнями української ідентичності різними суспільними стратами⁷.

Тим більш цікаво простежити формування стереотипів в українсько-російських відносинах. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію й полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання котрого забезпечувало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова впродовж усього ХІХ ст. сприймалася як еталон культурності, а українська – ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду – «природна простота малоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М.Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли ХХ ст. привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» в російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії – як тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Зрозуміло, що застосування в конкретному соціальному аналізі цих та інших новітніх теоретико-методологічних підходів може бути плідним лише в тому разі, якщо проблему погранич ввести в більш широкий контекст ставлення до інакшості й самоусвідомлення на цій основі. Територія здатна відігравати не лише роль національного інтегратора – такою ж мірою їй притаманна негативно-обмежувальна функція відділення «своїх» від «чужих». У цьому розумінні кордон – не тільки лінія політичного чи адміністративного розмежування, але й виразний символ-код. Будь-яке його переміщення (і навіть непряма загроза цього) можуть сприйматися як регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету, спричиняти психологічні травми.

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. – К., 2011. – С.171–186.

До сказаного слід додати, що сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам урегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності девальвовано. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню⁸.

На думку професора Іллінойського університету (США) Г.Кисельова, людство переживає момент відступу культури перед новітнім варварством. «Світ людини стагнує, втрачаючи свою основну характеристику – орієнтацію на моральний закон, коли, зокрема, різні сили в ареалах, що відрізняються за рівнем розвитку, мають власне уявлення про духовні цінності й фактично відмовляються від діалогу». У такому разі буття «розріджене», люди живуть «поза свідомістю», паразитуючи на здобутках минулих поколінь або «знесмислюючи» їх. Події рухаються за колом, і черговий виток здатен призвести до повернення власного минулого, не пережитого та з нерозв'язаними проблемами. Досвід не осмислюється, історія немовби «зависає»⁹.

Збройний конфлікт в Україні, до якого привернуто увагу всього світу, розвивається саме за цим алгоритмом. Моральний закон перестав діяти на сході нашої країни, коли сепаратисти в обстоюванні власних цінностей перейшли межі людяності. Сталося те, про що свого часу попереджав М.Бердяєв: «квазі-свідомість» має справді страшну схильність до саморуйнування¹⁰. Руйнівні ілюзії співіснують з утопічними мареннями.

У перші роки незалежності для характеристики українського соціуму часто застосовувався запропонований А.Лейпгартом концепт «багатоскладовості», утілений у формулі «plural society». Ішлося, отже, про плюралізм, який зумовлювався «сегментарними відмінностями». Зовні вони могли пов'язуватися з різними чинниками – мовними, регіональними, релігійними, але по суті йшлося, як точно зауважив А.Лейпгарт, про формування груп інтересів, партій, засобів комунікації «по лініях, які повторюють контури кордонів, що існують усередині суспільства»¹¹.

Термін «плюралізм» у даному разі мало що прояснював, і тому до таких суспільств частіше почали застосовувати визначення «розділеного», «фрагментованого». Нині вже очевидно, що під обидві ці дефініції легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів «лініями розколу» чи «лініями розмежування», наше суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене з виразними лініями протистоянь, аж до збройних.

⁸ Манойло А.В. Урегулирование и разрешение международных конфликтов // Мир и политика (Москва). – 2013. – №10. – С.132.

⁹ Киселёв Г.С. История как бытие // Вопросы философии. – 2014. – №4. – С.11.

¹⁰ Бердяев Н.Л. Философия неравенства: Письма моим недругам по социальной философии. – Париж, 1970. – С.34.

¹¹ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – Москва, 1997. – С.38.

Несподівано для себе Україна потрапила в коло тих країн, які змушені відчувати важливість проблеми кордонів на власному гіркому досвіді. Не приділяючи належну увагу їх практичному облаштуванню й не маючи, по суті, власного кордонознавства, наша держава опинилася в украй скрутному становищі, коли Російська Федерація поставила під удар її територіальну цілісність. Практична відсутність української кордонної інфраструктури дала змогу російській владі анексувати Крим і зумовила неймовірну складність проведення антитерористичної операції у двох східних областях. Але навіть після усвідомлення багатоаспектності й ризикогенності проблеми кордонів Україна не доклала належних зусиль для створення власної «кордонної аналітики».

Як нам уявляється, прийняття основу для такої аналітики може створити концепт лімінальності (від лат. «*limen*» – поріг), зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» непередбачуваних змін. Лімінальність в її просторовому вимірі – це і є перебування у просторі «між» певними полюсами тяжіння з притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

Наблизитися до усвідомлення причин хронічної макроекономічної незбалансованості на вітчизняних теренах здатна допомогти теорія соціокультурної рубіжності й біполярності українського соціуму, зокрема в тому її варіанті, що його активно пропагує вітчизняний теоретик геополітики В.Дергачов. Український етнос сформувався на потрійному порубіжжі – лісу й степу, католицького заходу та православного сходу, слов'янської й ісламської цивілізацій. Соціокультурна рубіжність проявляється в різних етноконфесійних традиціях на заході та сході України, у протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст. Відмінними виявилися історично сформовані традиції міського й сільського самоврядування, кланові пріоритети місцевих еліт. Унаслідок цього стала неможливою консолідація соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій – західноєвропейської чи проросійської.

Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовувані В.Дергачовим, засвідчують, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду й перехід її на становище нової світової периферії¹². Можливо, це надто жорсткий присуд, але навряд чи можливо заперечити висновок автора про «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму. Якоюсь мірою всі вони є наслідком неоднорідності й сегментованості вітчизняного соціокультурного простору – з постійним наростанням кричущого багатства й вражаючої бідності «на полюсах», розгулом корупції,

¹² Дергачёв В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

різноспрямованістю політичних орієнтацій регіональних еліт, кризовим станом політичної культури, соціальним цинізмом тощо. За таких умов однаково небезпечними є й загальна атмосфера соціальної апатії, і наростання агресивності у протестних настроях. Загально визнано, що остання активізується в міру наближення до кордонів.

Ідентитети на пограниччі – особливий, багато у чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина у ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів – міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали «ззовні» вона пропускає через власний фільтр, перекодовуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується в такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту та не прагне змін. Але не виключений і «ефект маргінальності», коли людина опиняється у ситуації дезадаптації, змушена виробляти для себе новий адаптативний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

Загалом можна констатувати: за умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Кримінальна субкультура справляє виразний вплив на ту частину молоді, що не знаходить застосування своїм силам і вже тому спокушається «легкими» способами збагачення. Культ грубої сили та грошей підживлює екстремістські настрої, стимулює девіантні поведінкові реакції. Зазвичай, у таких регіонах значну суспільну підтримку здобувають радикали – як правого, так і лівого толку.

Якщо розглядати під таким кутом зору феномен Донбасу, не можна позбутися враження: система міжгрупових і міжособистісних відносин тут здавна формувалася в контексті перехідності, гетероглосії, взаємодії/зіткнення культурних традицій. У цьому регіоні не було чітких демаркаційних ліній між окремими зонами впливу, але дихотомія «свій/чужий» явно чи неявно була присутня у суспільній свідомості.

Через зіткнення в далекому минулому з кочівницьким світом на генетичному рівні закарбувалося відчуття небезпеки від зустрічі з «чужим» і інстинктивне бажання або відмежуватися від нього, або «помірятися силою». Принципи поступливості, терпимості, толерантності сприймалися здебільшого як «здача позицій», «зрада ідеалам». На такому ґрунті виник багато у чому особливий тип суспільства зі своєрідними уявленнями про справедливість, престиж, патріотизм. У ситуації постійного (хоч далеко не завжди чітко усвідомлюваного) ідентифікаційного вибору людина, як правило, віддавала перевагу силі й таким уявленням про свободу, котрі доволі часто виходили за межі права та моралі. Якщо ж індивід опинявся у ситуації інституціалізованої владою дискримінації, стереотипи ворожості ставали його «другим я», передаючись із покоління в покоління.

Зрозуміло, що у субкультурах пограниччя зовсім не обов'язково домінують негативні конотації. Прищеплювана радянською владою масовій свідомості на Донбасі знаково-символічна система базувалася на ідеях героїзації

шахтарської праці й була життєствердною у своїй основі. Але ті ознаки імітаційної ілюзорності, які вона містила, ставали дедалі більш очевидними в міру розкриття символічного ціннісного каркасу, ґрунтованого на героїзації «володаря надр». А конфліктність, органічно закладена у структуру «добувного» регіону, виходила на поверхню в міру того, як ресурси вичерпувалися, а рівень життя знижувався.

Формування Донбасу як стикового пограниччя

Донбас – регіон, в якому багато що починалося з «нуля». «Дике Поле», спустошене й знелюднене частими татарсько-турецькими нападами, стало ареною зустрічі переселенців із Московії (перша їх хвиля стимулювалася відповідними заходами російського уряду, спрямованими на охорону кордонів) та з охопленої соціальними протестами України (колонізація з цього боку була стихійною). Спільно будували сторожові застави, добували сіль. Саме з видобування кам'яної солі у другій половині XVII ст. почався процес освоєння природних багатств краю. У 1676 р. на соляних озерах виникло перше місто Донбасу – Соляне (Слов'янськ). Солевари в 1702 р. заснували й друге місто – Бахмут. У 1715 р. запрацювали солеварні заводи – Бахмутський і Торський.

Промислові запаси кам'яного вугілля в районі річки Біленької (притока Лугані) виявили місцеві козаки; вони ж навчилися використовувати мінеральне паливо в побуті. Покладами зацікавилися ландрат М.Верейський та комендант Бахмутської фортеці С.Чирков. Наприкінці 1721 р. вони відіслали зразки вугілля й руди у Санкт-Петербург. Направлена на місце експедиція Г.Капустіна засвідчила придатність місцевого вугілля для виплавки чавуну. Однак до кінця століття розміри його видобування були незначними. Тільки заснування Лисичанського заводу в 1795 р. зрушило справу з мертвої точки.

Здобутки цивілізації, однак, надто важко пробивали собі дорогу у краї, позбавленому міст, упорядкованих шляхів, культурних осередків, освітніх закладів. Брак працездатної людності змушував російську владу освоювати по суті «нічийні» землі шляхом залучення переселенців звідусіль – етнічна строкатість території справді не мала прецедентів. Але завезені з далеких і близьких країв колоністи погано адаштувалися до нових умов і, як правило, довго на одному місці не затримувалися. Експеримент з утворенням на землях Запорожжя й Слобожанщини так званих Нової Сербії та Слов'яносербії виявився короткочасним і у загальному підсумку невдалим. По суті аж до кінця XVIII ст. чимала територія сучасного Донбасу була типовим «фронтиром», місцем «зустрічі», далеко не завжди мирної, різних ментальностей, життєвих стилів, поведінкових стереотипів.

Територіальні зрушення кінця XVIII ст. змінили геополітичну ситуацію й на північному узбережжі Чорного моря. О.Стегній та М.Чурилов мають рацію, коли пишуть, що завоювання Росією причорноморських територій революціонізувало політичну та історичну географію України і ґрунтовно змінило відносини України зі Сходом, які до того були однією з детермінант українського буття. Геополітичні зрушення створили передумови для великих міграційних процесів, а вони, своєю

чергою, сформували нову українську територію. Межі українського розселення значно розширилися; терени нового освоєння істотно відрізнялися «від усіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили в минулому»¹³.

Утім, територіальні та демографічні зміни ніяк не позначилися на політичному та адміністративному статусі України. Для світу вона, як і раніше, не існувала. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами й українцями, повністю асимілювати останніх відбивали не тільки пропагандовані урядовими колами Росії теорія «єдності» «трьох гілок російського народу», але й закріплення за новоприєднаними землями назв «Південно-Західний край» та «Новоросія». Українська культура, яка не мала у цих регіонах належної інтелектуальної бази, існувала в умовах постійного тиску ідеологічної й естетичної цензури та русифікаторської нівеляції.

Складне переплетення процесів прискореної урбанізації Донбасу та його культурної маргіналізації – явище, яке, по суті, не має аналогів у світовій історії й заслуговує на поглиблені дослідження саме у ключі сумісності асиміляційної політики центру зі зведенням соціальних і культурних бар'єрів. Засновані 1795 р. Луганський завод та Лисичанський рудник І.Кононов назвав «першими острівцями індустріального суспільства» на українській землі¹⁴. Але він же відзначив їх парадоксальний характер – новітня техніка поєднувалася з архаїчними суспільними відносинами. Виробництво здійснювалося по суті в режимі військової дисципліни і трималося на примусовій праці. Інфраструктура не встигала за розмахом промислового будівництва. Працюючи по 12 годин на добу, люди змушені були решту часу тулитися в бараках та землянках. Три великих рудники – Щербинівський, Нелепівський та Північно-Микитівський, на яких працювали 15 тис. робітників, обслуговував лише один «роз'їзний» лікар. Людей косили сухоти, професійні захворювання. Дитяча смертність досягала 55%. Не дивно, що регіон вирізнявся високими протестними настроями.

Переважно німецькі робітники, що жили в неймовірній тісноті бараків, часто в нелюдських умовах, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади та власності, виявляючи схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, учорашні селяни опинялися у становищі маргіналів, у системі цінностей яких превалювали культ грубої сили й сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денаціоналізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина й не набуваючи навичок міського жителя. Симбіоз залишкової патріархальності та радикальних, зрівняльних настроїв створював вибухову суміш, яку спритно використовували у своїх інтересах як ліворадикали різних мастей, так і праві консерватори – чорносотенці.

Як бачимо, розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто. Типології й класифікаційні параметри в регіоналістиці базуються на виділенні історично сформованих регіонів, які у ході еволюції перетворилися на соціокультурні спільноти. Але ж Донбас не є історичним регіоном,

¹³ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С.29.

¹⁴ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – Луганськ, 2001. – С.113.

територіально він сформувався з частин Слобожанщини, Запорозжя, земель Війська Донського. За оцінкою В.Кубійовича, Донбас виник на економічному фундаменті – як «основна паливна база і найважливіший промисловий район України й усїєї Східної Європи»¹⁵. Авторство назви «Донецький басейн» пов'язують з іменем харків'янина Є.Ковалевського – гірничого інженера, що виконав перше стратиграфічне й геологічне дослідження регіону. Історична доля цього ареалу складалася непросто: тут стикалися різні інтереси, оберталися великі гроші, які порівняно легко примножувалися. Природно, що сюди прибувало чимало авантюристів із кримінальними нахилами, зі своєю «обслугою». Коли промислова база регіону була вже в основному сформована, почалися випробування революціями й війнами, що, природно, не додавало ані стабільності, ані спокою.

Великий прошарок знедолених і мігрантів зумовлював переважаючий вплив лівих течій російського походження – соціалістів-революціонерів, анархістів, соціал-демократів (у меншовицькій та більшовицькій версіях). Із більшовицьким центром у Петрограді останні були, однак, у відносинах «притягання – відштовхування», що стали особливо напруженими після того, як Центральна Рада пред'явила претензії на весь український простір, у тому числі й промисловий Донбас. На якомусь етапі місцевим більшовикам довелося визначатися, і після певних хитань вони таки взяли участь в акті проголошення утворення УСРР (ініціювавши, однак, прийняття окремої резолюції «Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів»). Зрештою Донбас усе ж розділив кордон між РСФРР та УСРР, і цей стан зберігається донині: більша частина Донбасу входить до складу України, менша (в межах колишньої Облaсті Війська Донського) – Російської Федерації.

Оскільки на Донбасі, як уважає В.Рафеєнко, містоутворюючим був не національно-культурний, а економічний (із підприємством – центром спільноти) чинник, людина як особистість тут ніколи нікого особливо не цікавила. Головним і визначальним фактором була її професійна й ділова придатність. «Регіон мав існувати тільки в тих скріпленнях, які і надалі дозволяли в людині бачити не стільки людину, скільки придаток до виробництва. Інструмент, а не особистість. Функція, а не жива душа»¹⁶.

Як значною мірою штучне утворення із закладеним у його фундамент неабияким конфліктогенним потенціалом Донбас був приречений на постійні «з'ясування відносин», тертя, прояви сепаратизму. Гостра невідповідність між його високою питомою вагою у промисловому комплексі СРСР та браком уваги Центру до міської інфраструктури зумовила неймовірну скупченість на порівняно невеликій території заводів, шахт, комунікацій, унаслідок чого міста плавно «перетікали» одне в одне. Промислові викиди, терикони ускладнили економічну ситуацію настільки, що людям стало буквально нічим дихати, «регіон став небезпечним для проживання»¹⁷. Але в міцно прив'язаній до

¹⁵ Енциклопедія українознавства. – Т.2. – Л., 1993. – С.563.

¹⁶ Цит. за: *Свентах А.* «Феодално-промисловий ідіотизм як філософія влади» // *День.* – 2014. – 3–4 жовтня.

¹⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.97.

створення потужного військово-промислового комплексу економіці краю мобілізаційні завдання важили набагато більше, ніж елементарні життєві потреби людей.

Притаманний компартійній системі «індустріальний фетишизм» диктував логіку не просто прискореної, але форсованої індустріалізації, об'єктивних умов для якої не існувало. Довелося запровадити систему централізованого розподілу. Соціальна ієрархія в містах вибудовувалася за принципом доступу до матеріальних благ, що одночасно стимулювало як гострий товарний дефіцит, так і корупцію. Неприродний симбіоз плану й ринку формувалася викривлену, утриманську психологію – людина звикала до цілковитого одержавлення власного життєвого простору, «давальницької системи», загальної зрівнялівки. Конформізм, захочуваний згори, ставав домінантою свідомості й регулятором поведінки. Система впливу на особистість через школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала потужний ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, російщення, переідентифікації на основі сумнівних моральних цінностей.

І все ж слід визнати, що радянській владі таки вдалося створити на Донбасі потужне експериментальне поле, де випробовувалися найсміливіші модернізаційні проекти й зразки «соціальної інженерії». Сформований нею штучний «ореол слави» навколо праці металургів і шахтарів разом із системою нагород, розподілу житла та предметів першої необхідності за «трудовими показниками» створив атмосферу патріотичного пафосу, в якій робітник почувався вершителем не лише власної долі. Лояльність до влади та налаштованість на рекорди тут була вищою, ніж у цілому по країні.

Як констатує І.Кононов, на Донбасі від початку його формування головним елементом етнічної структури стало велике ядерне утворення – українсько-російська домінуюча етнічна коаліція¹⁸. Сучасні етнополітологи застосовують до її характеристики формулу «російсько-українського культурно-історичного дуалізму»¹⁹. Цей феномен виник унаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ у культурі регіону, зламу ендегенного порогу між цими етнічними групами. А проте «етнічна структура Донбасу не має ієрархічного характеру і не є головним стрижнем соціальної структури регіону» – таким стрижнем, на відміну від Галичини, тут завжди були соціально-економічні ієрархії.

Процеси формування своєрідної донбаської регіональної ідентичності з яскраво вираженим світоглядним складником, полемічним щодо української державності, проаналізовано соціологами й філософами, зокрема Г.Коржовим, М.Степиком. Її фундаментом стало утвердження олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. За М.Степиком, який ще 2011 р. побачив реальну загрозу регіонального сепаратизму і навіть громадянського анархізму, жителі Донбасу, як і Криму,

¹⁸ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.17.

¹⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.142.

уважають себе за характером, звичаями, традиціями ближчими до росіян, ніж до своїх співвітчизників у західних областях країни. За таких умов «регіональна самосвідомість легко потрапляє під узурпацію регіональної бізнес-еліти, що призводить до поширення на локальному рівні “олігархічної” політико-економічної моделі та “регіональних” ідентичностей на кшталт донецької»²⁰.

Саме тому специфіку Донбасу неможливо досягнути, не вдаючись до уважного порівняльного аналізу генезису міст, урбанізаційних хвиль, міграційної рухливості, виділення етапів у розвитку міської культури. Потребує глибокої наукової розробки типологія міст на українських теренах, теорія «ядер» міст, логіка містоутворення, еволюція соціокультурної стратифікації міського простору. Пріоритетним науковим завданням має стати простеження «історичного континуїтету» (спадкоємності) в міському розвитку в умовах цивілізаційних змін, переорієнтації напрямів урбанізаційних потоків, складної динаміки доіндустріальних, індустріальних і постіндустріальних форм суспільного життя. Вдячне наукове завдання – дослідження на конкретних прикладах специфічності міської ментальності. Адже саме ритмами міського життя, що змінюються під впливом цивілізаційних зрушень, визначаються соціокультурні цикли, зумовлюється розвиток чи девальвація ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм. Історія міст Донбасу у цьому контексті дає багатий матеріал для роздумів про те, чому на крутих поворотах історії реакція локальної суспільної свідомості може виявитися ірраціональною й недалекоглядною.

Один із найбільш вдумливих аналітиків специфічності Донбасу професор історії Індіанського університету (США) Г.Куромія точно підмітив, що особлива регіональна ідентичність, котра формувалася у цьому порубіжному регіоні, «не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям – українській чи російській». Ситуація на Донбасі, доводив він, «демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класі за рахунок усіх інших ідентичностей». Відмінності між українцями та росіянами тут часто були розпливчастими, нечіткими. Подібності у звичаях і мовна близькість зробили їхні самоідентичності амбівалентними. Корені привабливої сили Донбасу Г.Куромія відшукує в «негативній свободі» окраїнних земель, у «незалежному мисленні вільного степу». Саме тому Донбас упродовж усієї радянської історії залишався економічною та політичною проблемою для Москви. Мешканці краю поводитися як люди межової території – так, ніби це надукраїнська, антиметропольна козацька земля. Як стверджує Г.Куромія: «Донбас був землею, якої усі повинні були боятися»²¹.

У баченні В.Головка базовою світоглядною суперечністю територіальної ідентичності Донеччини стала історично сформована невідповідність між великими можливостями («стєпова вольниця») й жорсткими обмеженнями («галерна праця»). Можливості, які надавав Донбас у період економічного буму останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., порівнювали з можливостями

²⁰ Степи́ко М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С.199–202.

²¹ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С.541–554.

колонізації американського Дикого Заходу. Але романтичні ілюзії у приваблених ними прибульців швидко зникали – експлуатація робітників тут була жорсткою, а праця – небезпечною²². Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, учорашні селяни зустрілися в містах «із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов»²³.

Ще один, не менш гострий конфлікт створювала непослідовність політики українізації. Влада намагалася перетворити її на інструмент «радянської» міст і посилення їх впливу на україномовне село. Натомість досягла протилежного результату – місто стало осередком формування нової міської ідентичності та своєрідної народнокультурної мобілізації з характерним модерністським спрямуванням. «Ця нова ідентичність, – констатує Ю.Лібер, – тепер була зосереджена у містах, відображаючи зміну становища українців у міських центрах від маргінальності до більшості. Врешті-решт утвердження українських еліт у містах ставило під сумнів не тільки монопольну позицію перед тим домінуючою російською мовою, а й російську політичну гегемонію»²⁴.

Попри величезну кількість монографій і статей на теми впливу радянської моделі модернізаційного розвитку на формування регіональної специфічності в Україні, на наш погляд, тут ще існує широке поле для інноваційних підходів, особливо для аналізу пропонованої радянською системою політики районування. Штучний, багато у чому неорганічний характер модернізаційних процесів випливав із жорсткої централізації управлінської вертикалі: регіони розглядалися Центром здебільшого як об'єкт капіталовкладень; про раціональне природокористування й таке ж розміщення продуктивних сил не йшлося. У ході індустріалізації у східних та південних регіонах країни набули розвитку насамперед галузі паливно-енергетичного, енергетичного, металургійного й машинобудівного комплексів, орієнтовані переважно на військово-промислові потреби з явним відставанням інфраструктури галузей, що виробляли споживчі товари. Очевидні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися у формулу «відомчості», змушували правлячу верхівку СРСР час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі місцевих еліт (у радянській термінології це кваліфікувалося як «місництво») створювала загрози, що в уяві Центру були неспівставні з наслідками «відомчості». Тому, ледь зробивши один крок у напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад.

Однозначно можна лише стверджувати, що обрана більшовиками логіка членування простору за «умовно етнічним» (а насправді – ситуативно-волюнтаристським) принципом зробила цей простір нетривким, а «горизонтальні» зв'язки між регіонами – украй слабкими. На відміну від урбанізації інтенсивного, європейсько-цивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація була, за визначенням Ю.Левади, суто

²² Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – К., 2014. – С.106–112.

²³ *Гогохія Н.Т.* Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. XX ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – С.310–326.

²⁴ *Лібер Ю.* Питання національної ідентичності в містах радянської України в 20-х рр. XX ст. [Електронний ресурс]: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/9-LIEBER%20Jurij.htm>

екстенсивною, такою, що забезпечувала лише однобічне, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання. Таке спрямування призводило до виникнення поселень, що іменувалися містами, але були по суті гігантськими робітничими селищами – «без диверсифікації типів зайнятості, без розвинутої комунікативної та культурної інфраструктури»²⁵.

В особливо складному становищі міста Донбасу опинилися в останні роки існування СРСР. Із кінця 1970-х рр., коли основою енергетики в усьому світі стали нафта й газ, у шахтарських регіонах проявилися ознаки гострої кризи. Страйки донбаських гірників, які пройшли одночасно з робітничими виступами в Кузбасі й Воркуті, наблизили розпад СРСР. Але становище шахтарів та їхніх сімей вони не поліпшили. Що ж до загальних проблем галузі, породжених зношеністю обладнання, диспропорціями між складністю праці та її оплатою, нерозв'язаними екологічними проблемами, то вони мали тенденцію до загострення.

Донбас у незалежній Україні: ціна прорахунків

Перехід від планово-розподільчої до ринкової економіки відбувався в Україні болісно та спричинив істотний спад виробництва. На життєдіяльність міст тривалий період загальноекономічної кризи (1991–2000 рр.) позначився гостро негативно. У найскладнішому становищі опинилися ті з них, де основою матеріального виробництва був багатогалузевий машинобудівний комплекс, а більшість підприємств працювала на військові замовлення. Приватизація у промислових галузях відбувалася за складними схемами, унаслідок чого у вигравші виявився непрозорий, а інколи й кримінальний капітал. Швидко «нарощували м'язи» представники фінансово-промислових груп Дніпропетровська й Донецька. Решта міст потерпали через відтік працездатного населення за кордон і до столиці, багато з них потрапили в категорію депресивних територій. Наслідком стали тіньовий адміністративно-територіальний перерозподіл зон політико-економічного впливу та кланово-корпоративне районування країни, що в підсумку витворило складну суміш відомчих, корпоративно-олігархічних та бюрократичних інтересів. Хронічні несплачені заробітної плати, явне і приховане безробіття різко погіршили самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли впевненості у завтрашньому дні.

Уже в 1990-х рр. стало зрозуміло, що Донбас, виробляючи 1/5 усієї промислової продукції, перебуває на межі економічної катастрофи. Щільність викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами сягнула 60 т/км² і була майже у 9 разів більшою, ніж у середньому по Україні²⁶. Понад 100 га землі займали звалища й відвали, але жодного заводу для переробки та знешкодження токсичних відходів збудовано не було.

²⁵ Левада Ю.О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіон: Актуальні та принципові аспекти «регіоналізації» Росії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С.262–263.

²⁶ Донецчина – лідер по забрудненню навколишнього середовища // Сьогодні. – 2000. – 22 грудня.

На початку 1990-х рр. з майже 2-мільйонного шахтарського населення України 90% зосереджувалося на Донбасі. І хоча поєднання індустріальної перенасиченості з недорозвинутою міською інфраструктурою створювало чимало проблем, усе ж саме вугільна галузь утримувала соціальну сферу шахтарських міст. Тому ухвалена в березні 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України програма «Вугілля», яка передбачала закриття нерентабельних шахт, означала неймовірно загострення всіх – економічних, соціальних, екологічних та інших – проблем регіону. Попри розмови про реструктуризацію галузі не вирішувалися ані проблеми працевлаштування гірників, ані утримання об'єктів охорони здоров'я, освіти, комунального господарства.

Форсоване закриття шахт за відсутності централізованого фінансування поставило деякі з них на грань соціальної катастрофи. Коли впродовж трьох місяців (замість трьох років, як передбачалося планом) закрили шахту «Центральна-Ірміно», місто Теплогірськ опинилося на межі виживання. До 2005 р. планувалося закрити 47 шахт. Але у процесі цієї роботи виявилось, що тисячі робітників, котрі втратили роботу, мали зазвичай слабку мотивацію до перенавчання та перекваліфікації. Маргіналізація шахтарів як соціальної групи різко посилилася.

Спроби протидіяти негативним тенденціям робилися шляхом запровадження на понад 10% території країни особливих режимів для економічної діяльності в 11 спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) в 9 регіонах. У такий спосіб вирішено було підтримати насамперед вугільні райони, міста із високою питомою вагою підприємств військово-промислового комплексу, регіони, що постраждали від техногенних та економічних катастроф. Ряд успішних інвестиційних проектів допомогли, бодай на короткий час і деінде, подолати кризові явища на місцевому рівні й розв'язати проблему безробіття. Водночас у новій формі заохочення інвестиційної діяльності з'явилося багато критиків, які наголошували на деструктивному впливі СЕЗ і ТПР на конкурентне середовище, бюджетних втратах, можливостях для зловживань. Із подачі першого уряду Ю.Тимошенко в березні 2005 р. Верховна Рада ухвалила рішення про скасування фіскальних пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ і ТПР. Якоюсь мірою очевидні втрати від такого кроку мав компенсувати закон «Про стимулювання розвитку регіонів» (вересень 2005 р.), який визнав особливу категорію «депресивних регіонів» об'єктом державної підтримки. Однак цей нормативний акт «працює» лише вибірково²⁷.

Луганська область продемонструвала особливо показову картину «розмивання» промислових вузлів і спричинених цим територіально-структурних трансформацій. Ще понад 5 років тому до категорії «затухаючих» фахівці відносили близько 10 моноспеціалізованих міст і селищ, у тому числі Брянку, Красний Луч, Молодогвардійськ, Шахтарське тощо. Г.Підгрушний констатував активізацію процесу втрати кількома населеними пунктами області статусу центрів промисловості, що означало зникнення їх як елементів відповідної

²⁷ Даццишин М. «Економіка провінції»: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С.68–69.

територіальної структури. Водночас відбувалися процеси дифузії та дисперсії промислового виробництва – в області виникло близько 60 дрібних центрів, переважно зусиллями малого та середнього бізнесу²⁸.

За В.Головком, із 2000-х рр. «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен – більше того, бізнесмен від металургії, що пов'язане насамперед із занепадом вугільної галузі. Хоч у металургії виробництво теж скорочувалося, зайнятість тут підтримувалася штучно й у 2000 р. була більшою, ніж за радянських часів. Відтак значення патерналістської системи відносин у регіоні зростало. Але вже з середини 1990-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу, адже виявилися відсунутими на другі ролі «дніпропетровцями». Утім, за принципом пружини, ареал донецької ідентичності розширювався, хоч паралельно відбувалися процеси дистанціювання луганчан від неї. Популярними стали твердження про те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу²⁹.

Сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Сповідувана цими групами версія економічного націоналізму не передбачає, однак, солідаризму між бізнесом і робітниками. Як наголошував І.Кононов, «ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства». Що ж до власного проекту організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш, як ситуаційною реакцією на програв³⁰.

За таких умов, як попереджали соціологи, виявився практично незабезпеченим чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону. Вразливість Донбасу Б.Попов убачав у тому, що його культурна інфраструктура мала яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, у 2006 р. він передбачав, що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально-зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх сферах гуманітарного знання, тобто саме те, що становить зміст постіндустріальної парадигми³¹.

Передбачення соціологів справдилися дуже швидко – на тлі колапсу режиму В.Януковича та стрімкого наростання явищ нестабільності й соціальної деструкції. За таких умов значно підвищуються притаманна суспільним настроям нервозність, соціальний цинізм, негативізм у ставленні до «іншого». Психологи реєструють у таких випадках феномен обмеженої раціональності з примхливим поєднанням пасивності й бунтарства, утопічними мареннями, ностальгічними настроями. Недовіра до інститутів влади різко зростає, політична поведінка населення стає непередбачуваною. Конфлікти легко виходять

²⁸ Підрушній Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. – К., 2009. – С.230.

²⁹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – С.110–120.

³⁰ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина... – С.8.

³¹ Попов Б.В. Соціокультурна гетерогенність України в індустріальному і постіндустріальному вимірах // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – С.134.

поза межі легального поля. Швидко настає стан своєрідної соціальної смуги. Апологія насильства при цьому доводиться до крайньої межі – готовності воювати до знищення «останнього ворога».

Там, де втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю в тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації й так уже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності. Владний цинізм породжує дифузний цинізм населення та навпаки, створюючи на масовому рівні впевненість у тому, що, мовляв, мораль і влада – речі несумісні³².

Як точно підмітив А.Єрмолаєв, на Донбасі ми маємо справу з вираженим соціокультурним конфліктом, в якому є ознаки дифузності. Те, що раніше було в Україні предметом гордості – спокій, толерантність, природний гуманізм – зруйнувалося в лічені дні. За умов такої глибокої кризи нормативності й морально-духовної руйнації єдиного поля різні люди вибудовують для себе різні картини світу, і там, і там з'являються «свої правди», які часто називають антагоністичними. Мільйони людей відчують себе зайвими. Вони не бачать себе у цій моделі держави. Для того, щоб повернутися «на рейки», потрібна інша мова, інший підхід, очі інші, новини інші³³.

Поки мешканці Донбасу внаслідок своєї високої питомої ваги в масиві виборців мали можливість бодай через вибори забезпечувати присутність на верхівці влади «своїх», вони готові були миритися з їхньою корумпованістю й владним цинізмом. Але прихід до влади у лютому 2014 р. правоцентристів і праворадикалів різко змінив політичну ситуацію у країні. Розчарування в діях Партії регіонів, яку на Донбасі вважали «своею», змістило фокус суспільних симпатій поза межі власної країни. Витончена демагогія владних структур Російської Федерації, сполучена з реальним кроком – анексією Криму – зробила свою справу. Дезорієнтовані й деморалізовані люди повірили в можливість повторення кримського сценарію й для Донбасу.

Група американських та європейських аналітиків проаналізувала глибокі причини конфлікту на сході України. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з подіями на Балканах та Близькому Сході. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і наявні, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції³⁴. Але всі ці чинники

³² Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. – К., 2013. – С.141–163.

³³ Денисенко Л. Монологи Ермолаєва: С историей можно играть, но история играет злее // 2000 (Київ). – 2014. – 18–24 июля.

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>

не дали б такого швидкого ефекту, якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності. І ще – якби центральна влада вчасно й адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що у країні існує принаймні 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про «вісім Україн», і що 16,3% опитаних – переважно мешканців сходу й півдня – не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами³⁵. Доволі точно висловився з приводу глибинних причин того, що сталося, посол Японії в Україні Ш.Сумі: «Якби люди на сході країни були на сто відсотків щасливими, вони б ніколи не потрапили під вплив чужоземних елементів. Нагодувати їх, розселити, дати їм роботу – все це дуже важливо для того, щоб вони не стали легкою жертвою для головорізів... Звичайно, охороняти кордони важливо, але водночас треба задовольняти людей, робити їх вільними і щасливими. Ось що повинна гарантувати безпека, орієнтована на людину»³⁶.

Мабуть таки має рацію польська дослідниця регіональної ідентичності Донбасу М.Студенна-Скруква³⁷, коли розглядає місцевий сепаратизм насамперед як критичний стосовно суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, у котрому актуалізовано певну форму бунту російськомовних українців як своєрідну ідею, що символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву. В усякому разі маємо справу з кричущими проявами поведінкового ірраціоналізму, який уже сам по собі потребує пояснень.

Поведінкові стереотипи як віддзеркалення суспільних настроїв

Суспільні настрої – поняття хоч і широко вживане, але доволі розмите й неконкретне. Прийнято вважати, що саме суспільні настрої виступають індикаторами політичної поведінки, але при цьому виноситься «за дужки» наявність пасивної маси, яка, маючи певні свідомісні пріоритети, у спокійний час у поведінковому сенсі нічим себе не виявляє. Коли ж поляризація соціуму різко посилюється, питома вага негативізму у суспільній свідомості зростає. Як правило, він спрямовується проти влади, але у принципі його об'єктом може стати будь-хто й будь-що.

Розбіжність або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям «обмежена раціональність». Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Суспільна свідомість на Донбасі завжди була роздвоєною. Нині амбівалентність її тут сягнула критичних величин: на всілякі «референдуми» й псевдовибори люди поспішають не тому, що хочуть реально впливати на політичний процес у напрямі його вдосконалення, а тому, що лише в такий спосіб вони можуть реально продемонструвати

³⁵ Ковальчук М. Хто ми є (інтерв'ю з Н.Черниш) // День. – 2013. – 21 лютого.

³⁶ Див.: Сірук М. Про японські принципи: Частина 2 // Там само. – 2014. – 2 грудня.

³⁷ Studenna-Skrukwa M. Ukraiński Donbas: Oblicza tożsamości regionalnej. – Poznań, 2014.

власні протестні настрої. Усвідомлення помилковості подібної поведінки зрештою приходить, але, як правило, запізно.

На події Євромайдану Донбас відреагував більш ніж стримано. Опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–18 лютого 2014 р., на піку майданного протесту, показало: на українському сході лише 20% опитаних уважали його причиною обурення корумпованим владним режимом В.Януковича, тоді як 57% пов'язували його з втручанням західного світу, бажанням «втягнути» Україну у сферу свого впливу. Для порівняння: у західному регіоні 80% респондентів покладали провину за ескалацію конфлікту на владу³⁸.

Те, що події на Майдані й пов'язана з цим зміна влади стануть фактором поглиблення поляризації в українському соціумі, точно спрогнозував луганський філософ О.Єременко. У контексті Євромайдану зазнали краху теорії багатовекторності та всі, пов'язані з ними, концепції. Революції мають схильність радикалізуватися. Майдан радикалізувався почасти внаслідок внутрішньої логіки розвитку, почасти через незграбні дії влади. «Правий сектор» та інші праворадикальні організації перехопили ініціативу в помірковано-ліберальних сил. Розв'язувати дразливі питання кулуарно, у тиші кабінетів, уже не виходило. Чи зможе нова еліта дати правильну відповідь на виклик страшенної сили, що його кинули Україні субстанційні сили історії?³⁹

На жаль, на першій фазі протистояння, коли зарадити справі ще міг широкий суспільний діалог, ані влада не поспішала зрозуміти донеччан і луганчан, ані мешканці Донбасу не зробили жодного кроку назустріч новій владі, апріорно оголосивши останню «хунтою». Вигадана в радянські часи «пролетарська слава», констатує колишній луганчанин В.Торба, у період незалежності обернулася для мешканців болючим тягарем і розбилася об потребу виживання. Донбасу над усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася російська пропаганда, апелюючи до притаєних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які в 1990-х рр. реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, хабарництва тощо. Серед тієї частини мешканців регіону, що стала заручницею історичного зламу, знайшлося чимало таких, хто підсвідомо, у стані безглузлого затьмарення схопився за автомат. Те, що відбулося на сході України, констатував ще влітку 2014 р. публіцист, – із миттєвим насиченням регіону зброєю, яка опинилася в руках схильних до розбою прошарків населення, разом зі введеними сюди російськими диверсантами – перетворило Луганщину на поле моторошного соціального експерименту. Вона «стала своєрідним чудовиськом Франкенштейном, зібраним із різних частин населення (місцевого і навезеного), активного і пасивного, проросійського, прорадянського і при цьому патріотичного в самому збоченому розумінні цього слова». Утім, хоч цей народ у більшості своїй сам винуватий у власній нерозбірливості й проросійських настроях, він усе ж залишається українським, «обманутим, зомбованим,

³⁸ Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. О.М.Майбороди. – К., 2013. – С.164.

³⁹ Єременко О. Подієві уроки Майдану // Філософська думка. – 2014. – №3. – С.126–129.

навіюваним, але українським». Донбас хоче чути конкретну розмову, інакше за звичкою підкориться силі, захлинеється в бандитській війні й «беспределе». Донбас може стати гнійником, що заразить усю Україну⁴⁰.

Вимушений переселенець В.Торба не втомлюється повторювати: сьогодні Донбас – «це територія між часом, епохами, світоглядами, баченням майбутнього. Донбас наразі – це чорна діра, де гине все життєдайне»⁴¹. І драма полягає не в конфлікті між «западенцями» і «східняками», а в небажанні плекати науку співіснування один з одним⁴². Центральна влада має усвідомити: залишити регіон у стані тотального страху – значить продовжити нелюдський експеримент над ним та остаточно втратити всяку повагу його мешканців до столиці. І тут має йтися не лише про суто воєнні аспекти розв'язання проблеми сходу, але й про децентралізацію влади, про яку багато говорять, але серйозних практичних кроків у цьому напрямі поки що не помітно. Покинувши Донбас, уважає В.Торба, «ми нажили собі ворога, навіть серед тих, хто міг би бути якщо не другом, то хоча б союзником». Найстрашніше, що діти й підлітки, які уособлюють майбутнє Донбасу, «плекають досвід оточення, його думки і навіювання... У школах учні називають себе “новоросами”, в мобільних телефонах – герби ЛНР. [...] За останні півроку сформовано нове покоління тих, хто ненавидить Україну. Саме ненавидить, сприймає українців – незважаючи на те, що у нас навіть однакові прізвища! – ворогами»⁴³.

Отже, потрібна активна робота на випередження, насамперед як протидія доволі ефективній російській пропаганді. І навряд чи у цій складній роботі можна буде обійтися без своєрідної «самокритики», без визнання владних прорахунків і помилок. Стратегія економічного й політичного прагматизму в Україні має, на наше глибоке переконання, базуватися на тверезому врахуванні регіональної специфічності й порубіжності, культурно-психологічних компонентів регіональної самосвідомості, вразливості психіки громадян, що опинилися в районах бойових дій.

На думку згадуваного вище О.Єременка, сепаратистські настрої «пересічних луганців» – це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності. Невміння подивитися правді в обличчя, страх перед нею, спровоковані комплексом меншовартості й прихованою манією величчя, звучали в безкінечно повторюваних гаслах «Нас ніхто не чує!», «Фашизм не пройде!». Те, що донбасівці в масі своїй не люблять київську владу, є аксіомою, і високий процент тих, хто проголосував за луганську й донецьку «республіки», загалом відповідає дійсності. Але «донбасівські демосфени» далеко не завжди розуміли, за що саме голосують. На такому ґрунті самі собою виростають бур'яни нещастя, дурості, безглузких чуток, розширюючи простір маніпуляцій⁴⁴.

І все ж, якщо говорити про вибір значною частиною мешканців Донбасу зовнішньополітичної орієнтації, навряд чи можна обійтися такими простими поясненнями. Голова луганської «Просвіти» В.Семистяга бачить цілий

⁴⁰ Торба В. Якщо забути про Донбас // День. – 2014. – 19 червня.

⁴¹ Торба В. «Поклик звіра» // Там само. – 24 грудня.

⁴² Торба В. «Ми народилися!» // Там само. – 25 грудня.

⁴³ Торба В. Про роботу на випередження // Там само. – 26 листопада.

⁴⁴ Єременко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // Там само. – 4–5 липня.

комплекс політичних, соціальних, економічних, фінансових, духовних причин ситуації на Донбасі – «складніших, ніж ті, що Путін туди пішов». Основа безпеки – міцний прошарок середнього класу, але його тут створено не було. Доцент чи професор університету з провінції, приїжджаючи в Київ, не може собі дозволити розміститися в готелі. «Чому так багато людей на Донбасі потяглися до Росії? Та ми ж самі у цьому винні... Як ми можемо збудувати свою державу, якщо ми маємо територію, маємо апарат, маємо назву, але ми не створили націю... Криза, яка відбувається на сході України, є світоглядною»⁴⁵.

Поки що й у матеріальному, і в духовному відношенні територія Донбасу перетворюється на сучасне «Дике Поле». Психофізичний стан мешканців регіону, особливо тих, які не мали змоги виїхати з «гарячих точок», упродовж тривалого часу залишатиметься складним. Ховаючись у підвалах і думаючи лише про виживання, ці люди гублять орієнтири, утома від насильства витісняє всі інші почуття. Психозам, що виникають на такому ґрунті, притаманна втрата раціонально-оціночної основи; люди плутають причини й наслідки, не розрізняють доброзичливців і ворогів, нездатні відрізнити цінності від симулякрів.

За оцінкою соціального психолога В.Васютинського, «більшість людей зі сходу вважає, що це Україна напала на Донбас, і жодні аргументи щодо агресії Росії їх не можуть переконати. Вони нібито хотіли федералізації та децентралізації, а українські війська прийшли воювати проти цього». Переконати їх у протилежному можна буде лише тоді, коли децентралізація відбуватиметься за європейськими моделями, не лише на рівні регіонів, а й на рівні громад. Вирішення важливих місцевих питань громадою, а не регіональною владою, «позбавить небезпеки виникнення “удільних князівств”, які відриватимуть Донбас від України»⁴⁶.

На Донбасі існує багато рис та симптомів посттравматичного синдрому: переживши серйозну травму, багато людей втратили не лише спокій, але реальні джерела для існування – роботу, житло. Серйозною проблемою є охорона громадського порядку, адже на початку конфлікту місцева міліція на 90% зайняла зрадницьку позицію. Тому необхідно враховувати можливість партизанських дій, навіть у тих районах, де порядок уже здається встановленим.

Як уважає Є.Головаха, близько 60% населення сходу бачить свій регіон у складі України. «Але є частина, яка погано сприймає нашу державу, тому треба вміти розмовляти не тільки з більшістю, але і з меншістю, якщо влада хоче зберегти єдність країни не тільки на папері або військовими засобами»⁴⁷. Очевидно, що вибір між пріоритетами геополітики чи гуманізму має робитися на користь останнього. Важливо, щоб проблема інакшості, яка є головною в компаративістиці, розглядалася крізь призму культурних незбігів, а не у ключі «свій – чужий», «хто не з нами, той проти нас». І щоб пропонувалися саме такі механізми культурної комунікації, які сприяють вихованню толерантності, націленості на діалог і співпрацю.

⁴⁵ Торба В. «Ми не повинні боятись Путіна» // Там само. – 13 листопада.

⁴⁶ Васютинський В. «Запит на нові політичні обличчя існує в суспільстві ще з 90-х років» // Там само. – 29 жовтня.

⁴⁷ Цит. за: Кривцун Д. Про «посттравматический синдром» // Там само. – 15 липня.

Ніхто не скаже сьогодні, зазначає колишній професор Донецького національного університету І.Тодоров, скільки років має пройти, щоб життя на Донбасі повернулося в нормальне русло. Адже місцеві бойовики рекрутуються переважно з жителів шахтарських містечок, фактично позбавлених засобів існування. «Тепер ці люди мають автомати, в них виросла самооцінка, й повернути їх до минулого життя практично неможливо. Має розпочатися масштабна реструктуризація інфраструктури Донбасу із використанням досвіду Китаю та країн Південної Азії. Щоб дати людям робочі місця із гідною зарплатою, потрібен комплексний підхід центральної влади й бізнес-структур; розрахунок має бути не лише на кошти держави та іноземних інвесторів, але й на власних олігархів. Інакше Донбас може перетворитися на постійне джерело дестабілізації ситуації в країні й інструмент ліквідації нашої держави взагалі»⁴⁸.

Законодавча й виконавча влада, яка взяла у свої руки керівництво державою після виборів 2014 р., чинитиме грамотно, якщо послідовно враховуватиме у своїй політиці об'єктивне зростання регіонального чинника на сході України. Поки що цим зростанням вправно користувалися олігархи і зовнішні сили в особі Російської Федерації, експлуатуючи давній принцип «поділяй і владарюй». Опора на світовий досвід у сфері децентралізації, зокрема італійський та іспанський, може дати чимало для осмислення тих можливостей, які здатна забезпечити послідовно реалізована стратегія децентралізації. Хоч зрозуміло, що ні про яку кальку зарубіжного досвіду мова йти не повинна. Щоб знизити високий градус конфліктності у суспільстві, центральна влада має знайти й реалізувати вкрай необхідні важелі економічного зростання, а також такі етичні норми, які базуватимуться на постулатах справедливості та відповідальності. Лише на цьому шляху вдасться зняти або бодай мінімізувати той «комплекс жертви», котрий склався у значної частини мешканців Донбасу.

Листопадові 2014 р. псевдовибори, проведені бойовиками «ДНР» і «ЛНР», значно ускладнили ситуацію «взаємоневизнання» та змусили владу відмовитися від надання непідконтрольним територіям будь-яких самоврядних функцій (а разом і від виплати пенсій). Наскільки раціональною й ефективною буде така стратегія, покаже час. А поки що, здавалося б, уже подолана архаїка продемонструвала ефект несподіваного повернення. Донбас продовжує спливати кров'ю, констатує публіцист І.Сюндюков у рецензії на нашу працю «Схід і Південь України: час, простір, соціум». На його переконання, за нехтування з боку влади очевидною істиною – розруха в головах призводить до суцільної, у тому числі й світоглядної, ціннісної, ментальної розрухи – українському суспільству доведеться платити високу ціну, і творити заново українську ідентичність на Донбасі буде неймовірно складно. «Жахливий досвід Донбасу вимагає осмислення. Передусім в історичному вимірі», уважає він, і рецензована монографія оцінюється як вдалий перший крок на цьому шляху. Якщо історичне коріння масштабної трагедії не вдасться осмислити, країна буде знов приречена діяти методом проб і помилок, або, ще гірше, методом «гнилих об'єктів» корумпованих еліт⁴⁹.

⁴⁸ Цит. за: Прокопенко М. Про «стокгольмський синдром» Донбасу // День. – 2014. – 29 жовтня.

⁴⁹ Сюндюков І. Донбас: роз'ятрені рани минулого: У чому історичне коріння трагедії на Сході? // Там само. – 14–15 листопада.

Якщо ж говорити про оптимістичний сценарій розвитку подій на Донбасі, то тут пріоритет, безумовно, належить Є.Марчуку. Він вірить у те, що після відновлення інфраструктури Донбасу невідворотно відбуватиметься зміна промислової структури регіону, його модернізація, адже більшість місцевих заводів – технологічно відсталі й енерговитратні, а експорт в основному сировинний. Але відновлення Донбасу має відбуватися не тільки в економічному, інфраструктурному, але й в інформаційно-духовному сенсі, адже він ніколи не був українським. Паралельно з європейською інтеграцією Україні потрібна й внутрішня – регіони повинні добре пізнати, відчутти, побачити один одного. «Вивітрювання зі свідомості фобій, які були нав'язані та дуже майстерно консервовалися на Донбасі, відновлення інфраструктури, модернізація виробництва і внутрішньоукраїнська інтеграція – гарантія процвітання Донбасу»⁵⁰.

Поки конфлікт триває, важко сказати, скільки часу знадобиться для реалізації такого оптимістичного прогнозу. Надто вже страшними здаються величезні втрати, завдані «гібридною» війною генофонду українського народу, екології, промисловій і транспортній інфраструктурам, економіці у цілому. Мабуть, ще дуже довго люди на Донбасі здригатимуться від однієї згадки про те, що довелося пережити. Хочеться все ж сподіватися, що уроки з цієї трагедії будуть якнайшвидше зроблені на користь відмови від продовження насильства. Адже свобода кожного починається там, де на перший план виходить осмислення багатогранності людського буття, варіативність ціннісних життєвих смислів, плюралізм підходів.

Що ж до уроків, які має винести з подій 2014 р. центральна влада та інтелектуальна еліта, то їм, як уважає Л.Якубова, варто зайнятися переосмисленням не лише доктринальних засад державної політики, але й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців дедалі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Далеко не завжди враховуються ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Трансформуючи ідею «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «російського світу», Кремль заклав міну вповільненої дії під будівлю всього сучасного світоустрою. Визнання того факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки, має стимулювати не тільки вироблення Україною власної державної доктрини, але й розробку довгострокових адресних програм, розрахованих на різні порубіжні соціуми, різні етноси, різні суспільні групи⁵¹.

Країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях – з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє в порівнянні з впливом кордону. Вироблення онтології пограниччя вимагає власних виразових засобів і специфічної наукової мови. Ідеться про обґрунтування культури пограниччя – не лише як геокультурного, але як екзистенційного феномена. Орієнтація на культурну

⁵⁰ Цит. за: *Кривцун Д.* Про «посттравматический синдром» // Там само. – 15 липня.

⁵¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – С.297–301.

трансцендентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після випробувань «гібридною» війною. Вітчизняний культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі «визначення відмінностей», як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування «кордону безпеки».

Очевидне одне: пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками в контексті війн, економічної експансії метрополій чи суміжних країн дає небагато. На атмосферу пограниччя впливає все: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи, міфи та ще багато чинників. Особливо небезпечною тут може виявитися недооцінка екзистенційних факторів, суб'єктивного самопочуття «людини на межі». Для її характеристики придатне поняття «пограничні люди» («border people»), уведене в науковий обіг дослідником американо-мексиканського кордону О.Мартінесом⁵². Відповідний напрям досліджень передбачає поглиблене вивчення самопочуття людини, яка перебуває на перетині цивілізаційних, культурних, етнічних чи релігійних кордонів, а також аналіз форм людської діяльності й специфіки колективної та індивідуальної свідомості, сумірної цим обставинам. У фокусі уваги тут те, що П.Бурдье називав «габітусом» – закріплені в менталітеті й архетипах колективного несвідомого цінності та установки, які є результатом відтворення водночас і культурних традицій, норм, і відповідних передсудів, здатних особливо виразно проявлятися в екстремальних обставинах.

Дезорієнтованим, розгубленим, часто позбавленим засобів для існування людям на Донбасі сьогодні над усе потрібна реальна допомога – соціальна й психологічна. Лише вона, помножена на відвертість і щирість у людських відносинах, забезпечить збереження у складі України тієї частини регіону, яка сьогодні практично не підконтрольна центральному урядові.

⁵² *Martínez O. Border People: Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands. – Tucson, 1998.*

Through the lenses of regionalism, boundary line and frontiers theory, author analyses the origins and displays of armed conflict on the East of Ukraine. The lead world countries are draw attention to this. Non-typical, artificial-created region considering as the areal of compound interlacing of many-sided influences. They conditioned by existence of disordered Ukrainian-Russian border as the higher migration zone and some space of cultural-psychological narcissism.

Keywords: Donbas, borderlands, armed conflict, study of borders.

І.М.ЖИЛЕНКОВА *

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано стан наукового вивчення дореволюційними історіографами питань зовнішньої торгівлі кінця XIX – початку XX ст. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їх ставлення до політики Російської імперії у відповідній сфері. Наявну наукову літературу розподілено на тематичні групи. Визначено спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі вказаного періоду. Констатовано залежність позиції авторів від їх соціального статусу й політичних поглядів.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

Трансформація й оновлення існуючого політико-економічного та соціокультурного простору, що постав в умовах занепаду тоталітарних режимів або ідеологій наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., вимагає об'єктивних змін і в теоретичних підходах, формування нових мисленневих образів під час дослідження наукових проблем. У цьому контексті засадничого статусу набуває національно-державницька ідеологія, представники якої, однак, у переважній більшості «по-новому» повторюють і ретранслюють попередню концепцію хибного виокремлення домінуючого фактора в історичному процесі. Урахування цієї специфіки визначає необхідність вивчення економічних проблем минулого України, перш за все, на основі критичного й водночас об'єктивного аналізу теоретичних напрацювань попередників, виявлення новітніх ефективних методологічних засад та підходів, переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу, усунення вад у сучасній ідеалістично-романтичній концепції. Дотримання вказаних першочергових у контексті наукового дослідження історіографічних оцінок проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. забезпечує конструювання якісного та збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Різномплановий і комплексний характер обраної теми визначив доцільність застосування репрезентативної вибірки необхідних для аналізу історіографічних праць. Виходячи з цього, першочергову науково-дослідницьку важливість мають студії, проблемна тематика яких охоплює такі напрями, як економічна політика Російської імперії в умовах формування світового ринку, розвиток сільського господарства України у взаємозв'язку із зовнішньою торгівлею, промисловий і аграрний капітали як чинник зовнішньоекономічної діяльності, вплив громадськості на експортно-імпорتنу політику урядових кіл та ін.

* Жиленкова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та етнополітики інституту української філології та літературної творчості імені А.Малишка Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова (Київ)
E-mail: i.zhilenkova@ukr.net

При цьому комплекс указаних досліджень, що включає праці переважно науковців Російської імперії¹, ми поділили на декілька тематичних підгруп.

Аналізуючи студії дореволюційного періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), насамперед доцільно уточнити, що статус методологічного базису мають праці європейських учених М.Вебера, Р.Гільфердінга, В.Зомбарта, К.Каутського, Ж.Лескюра, Р.Майо-Сміта, Ф.Науманна та ін. Ця група досліджень має переважно теоретичний характер і важлива для розуміння структури тогочасного економічного розвитку, перш за все капіталістичних відносин; закономірностей і специфіки промислових криз, їх впливу на зовнішньоторгову активність; основних економічних учень у рамках обґрунтування доцільності проведення державної політики протекціонізму або фритредерства. Характерно, що дослідження вказаних вище вчених дуже тісно пов'язані з їх політичними поглядами, що обумовлює необхідність об'єктивного аналізу подібного наукового доробку. Так, у 1910 р. австрійський і німецький економіст Р.Гільфердінг опублікував у Відні працю «Фінансовий капітал» (пізніше неодноразово перевидану у СРСР), в якій доводив, що утворений шляхом злиття банківського та промислового фінансовий капітал прагнув підпорядкувати собі державу й використовувати її силу «для того, щоб проводити політику експансії, приєднувати нові колонії». Відтак експорт капіталу з метою послаблення дії економічної кризи всередині країни ставав засобом підпорядкування бідних і відсталих країн капіталістичними державами. У цьому контексті автор наголошував, що фінансовий капітал озброювався національною ідеєю, яка в таких умовах «уже не визнає права кожної нації на політичне самовизначення й незалежність»².

Узагальнену картину про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяють сформулювати фонові праці С.Бехтеєва, М.Бунге, С.Вітте, В.Гурка, В.Косинського, В.Постникова, М.Тугана-Барановського, О.Фінна-Єнотаєвського. Більшість з указаних авторів, будучи державними чиновниками, представляли офіційні погляди на питання зовнішньоторговельної діяльності Російської імперії й відстоювали необхідність яскраво виражених протекціоністських перетворень, які слугували б розвитку промисловості. У відносно обережному вигляді ця теза простежується у працях М.Бунге³, В.Гурка⁴ та особливо яскраво – у С.Вітте⁵. Практичною вадою такої позиції було неврахування значення притоку іноземних інвестицій для економіки та об'єктивна необхідність будь-якого суспільства у високотоварній продукції.

З іншого боку, група фонових праць дозволяє виявити додаткові фактологічні дані щодо окремих аспектів:

¹ Винятком стали фонові та деякі інші студії, перекладені російською мовою – вони мали популярність у тому числі й серед владних кіл, опосередковано впливаючи на формування державної політики у сфері зовнішньої торгівлі.

² *Гільфердінг Р.* Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма – Москва, 1924. – 460 с.

³ *Бунге Н.Х.* Промышленность и её ограничение во внешней торговле // Отечественные записки. – 1857. – Т.115. – №11. – Отд.1. – С.1–28; №12. – Отд.1. – С.589–620.

⁴ *Гурко В.И.* Устой народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды. – Санкт-Петербург, 1902. – 201 с.

⁵ *Витте С.Ю.* По поводу национализма: Национальная экономия и Фридрих Лист. – Санкт-Петербург, 1912. – 75 с.

- становлення протекціоністської митної політики держави та її вплив на собівартість промислових і сільськогосподарських товарів; передумови і закономірність перевиробництва в Російській імперії на початку XX ст. (С.Бехтеев)⁶;
- розвиток продуктивних сил і започаткування стимулюючих заходів із метою підвищення рівня конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського виробництва Російської імперії на зовнішніх ринках (К.Косинський)⁷;
- становище сільського господарства в південноукраїнських губерніях (Таврійська, Херсонська, Катеринославська) та рівень його технічної оснащеності; чинники впливу на врожайність (В.Постников)⁸;
- розвиток фабричного виробництва; значення дрібного й середнього підприємництва для зовнішньої торгівлі та загалом ринкових відносин у Російській імперії, участь в цьому процесі державних інституцій (М.Туган-Барановський)⁹;
- загальний господарський розвиток Російської імперії в 1890–1910 рр. із соціал-демократичної позиції (О.Фінн-Єнотаєвський)¹⁰ та ін.

Необхідно констатувати, що питання вибору оптимальних шляхів розвитку економіки Російської імперії (між принципами фритредерства й державного протекціонізму) як теоретична проблема самостійно в тогочасній науковій думці постала вже наприкінці 1850-х рр., викликавши доволі активне обговорення та дискусії серед широких кіл громадськості, публіцистів, економістів, політичних діячів. Саме ці публікації, незважаючи на їх яскраво виражений тенденційний характер та вплив епохи, заклали дослідницький фундамент для подальших прикладних студій. При цьому їх наукова основа перебувала переважно в орбіті формування нової тарифної політики Росії, яка поряд з іншими заходами (потужна система державних замовлень і закупівель, підтримка розвитку залізничної інфраструктури тощо) повинна була прискорити господарський розвиток, вивівши Російську імперію в ряд потужних світових держав. А ключовим засобом реалізації цього задуму була саме політика протекціонізму, покликана регулювати зовнішньоторгову діяльність шляхом прийняття необхідних митних ставок. Розвиваючись у цьому напрямі, дореволюційні науковці та публіцисти висвітлювали історію зовнішньої торгівлі, процес формування митних тарифів, відповідність експортно-імпоротної діяльності інтересам промислового й аграрного капіталів, пояснювали доцільність або хибність певних заходів не лише в контексті власного економічного бачення, а й політичної позиції.

Слід зауважити, що частина праць дореволюційного періоду (наприклад В.Вітчевського, С.Гулішамбарова, В.Покровського, Я.Полфьорова, К.Скальковського, М.Соболева, О.Чупрова, М.Шаврова, І.Янжула та ін.), яка має

⁶ Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего 45-тилетия и меры к хозяйственному подъёму: В 3 т. – Санкт-Петербург, 1902–1911.

⁷ Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз. – Одесса, 1904. – 43 с.

⁸ Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – Москва, 1891. – XXXII, 392 с.

⁹ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование: В 2 т. – Т.1: Историческое развитие русской фабрики в XIX в. – Санкт-Петербург, 1907. – 562 с.

¹⁰ Финн-Енотаевский А.Ю. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – V, 527 с.

універсальний характер і не відповідає запропонованому нами нижче внутрішньому поділу на тематичні підгрупи, потребує першочергового аналізу.

Порівняльну характеристику розвитку митного законодавства в Російській імперії та Німеччині здійснено в комплексній студії німецького вченого В.Вітчевського¹¹. Аналізуючи відповідні процеси, автор убачав у них вплив утвердження національного економічного курсу, що відповідав тогочасним внутрішнім потребам. Структура викладу матеріалу передбачала спочатку поетапний (залежно від міністра) розгляд фінансової політики Російської імперії, а потім безпосередньо торгової й митної. Висвітлюючи загальні процеси, пов'язані з «поверненням до протекціонізму» та збільшенням митних ставок у 1881–1890 рр., В.Вітчевський акцентував увагу і на значенні цих заходів для прибуткової частини бюджету, загального торговельного балансу. Характерно, що ці питання органічно поєднувалися з розкриттям політики укладання торгових договорів не лише з Німеччиною, а й Китаєм, Іраном та іншими країнами, а в ролі чинників їх підготовки виступили як державні інтереси, так і позиція громадськості¹². Зауважимо, що праця В.Вітчевського – одна з найбільш узагальнюючих та конкретизованих серед усіх дореволюційних видань. Однак водночас, при оцінці об'єктивності окремих теоретичних положень, зокрема, що стосується надмірної критики окремих заходів уряду Російської імперії, загального розгляду держави як «країни обмежених можливостей», слід усе ж зважати на німецьке походження автора¹³.

Високим професіоналізмом та рівнем авторського аналізу вирізняються численні праці економіста С.Гулішамбарова, присвячені різноманітним аспектам розвитку торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., у тому числі й окремими товарами¹⁴. Відповідні знання автора спираються не лише на суто власні теоретичні напрацювання, а й мають надійне джерелознавче підґрунтя. Так, інформацію про розвиток світового ринку, огляд торгівлі по країнах і за різними товарними позиціями С.Гулішамбаров отримав у ході службових відряджень до країн Західної Європи та США.

На окрему увагу заслуговує статистичне дослідження світового господарства й долі в ньому Російської імперії за 1894–1904 рр. Так, використовуючи табличні моделі, С.Гулішамбаров наочно відобразив по роках ріст експортно-імпортного обороту та загальну вартість товару, порівнявши цю інформацію з показниками інших провідних країн (Великобританія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Італія, США). Серед основних висновків, отриманих на основі таких даних, назвемо зниження обсягів російсько-англійської торгівлі на користь, перш за все, росту експорту та імпорту з Німеччини. При цьому

¹¹ *Витчевский В.* Торговая, таможенная и промышленная политика России со времён Петра Великого до наших дней. – Санкт-Петербург, 1909. – VIII, 362 с.

¹² Там же. – С.141–150.

¹³ Там же. – С.350–362.

¹⁴ *Гулишамбаров С.И.* Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. – Санкт-Петербург, 1898. – 244 с.; *Его же.* Международная торговля птицей и птичьими продуктами: Птица (живая и битая), перо, пух, яйца, гуано: ввоз и вывоз, таможенные тарифы. – Санкт-Петербург, 1899. – VIII, 199 с.; *Его же.* Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве и в ряде великих держав в первое десятилетие царствования императора Николая II (1894–1904 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – 96 с.

автор показав позитивну динаміку в товарообігу Російської імперії з більшістю названих вище держав. Винятком була лише Німеччина – станом на 1904 р. її імпорт у незначній мірі переважав російський експорт¹⁵.

Зупиняючись на оглядовій характеристиці найважливіших світових подій економічного та політичного життя кінця XIX – початку XX ст., С.Гулішамбаров підкреслював, що відмова Російської імперії від автономного митного тарифу (однаковий для усіх країн) була пов'язана не з державними інтересами (наповнення бюджету чи стимулювання розвитку національної промисловості), а європейською практикою запровадження конвенційних (знижених) та загальних (підвищених) мит. Як наслідок, перехід до подвійних тарифів, за словами дослідника, зумовив різке ускладнення відносин із Німеччиною. Тож підписання відомого договору 1894 р. зумовлювалося необхідністю стабілізації міждержавних стосунків¹⁶.

Оглядову характеристику торговельних відносин Російської імперії в контексті аналізу її зовнішньої політики здійснив публіцист, громадський і державний діяч К.Скальковський. Будучи секретарем Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, а також членом комісії з розробки митного тарифу 1891 р., він відверто відстоював протекціоністську позицію, навколо якої власне й побудована його праця¹⁷.

На різноплановому джерельному матеріалі базуються студії професора-економіста М.Соболева, де ми зустрічаємо протилежну від поданої С.Гулішамбаровим думку про те, що визначальним завданням російської митної політики було не дотримання принципів протекціонізму, а банальне наповнення бюджету. Подібне критичне бачення багато у чому слід пов'язувати з політичною позицією автора як активного діяча опозиційної до уряду партії кадетів. Розглянувши історію митної політики Російської імперії у другій половині XIX ст., М.Соболев зауважував, що тогочасний курс на покровительство, набувши постійного характеру та охопивши всі галузі промисловості незалежно від ступеня їх розвитку, став митним тягарем для іноземних товарів. Така модель, за його словами, практично унеможливила належне залучення закордонних капіталів в економіку країни:

«Усі теоретичні основи протекціонізму зневажалися найбезсоромнішим чином. Із трьох цілей, що переслідувалися митною політикою Росії в XIX ст., повністю здійснилася тільки одна – фіскалізм. Протекціоністські завдання за своєю постановкою абсолютно не відповідали принципам протекціонізму й мало досягли мети розвитку внутрішньої промисловості. Мета – створити сприятливий торговельний баланс – стала плодом теоретичних помилок і була абсолютно марною. Залишається третє завдання – отримання найвищого доходу шляхом оподаткування іноземних товарів при їх увезенні, що й було блискуче здійснено»¹⁸.

¹⁵ Гулішамбаров С.И. Сравнительная статистика России в мировом хозяйстве... – С.59–63.

¹⁶ Там же. – С.VII–VIII.

¹⁷ Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав. – Санкт-Петербург, 1901. – 704 с.

¹⁸ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX в. – Томск, 1911. – С.VI.

Окремі питання митної та податкової політики Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. розглянуто у численних працях (а також спогадах) економіста, професора Московського університету І.Янжула. В одній зі своїх статей автор, порівнюючи системи фритредерства та протекціонізму, указував, що вони «обидві мають однакове право на існування». На думку дослідника, слід лише чітко визначити ті основні принципи, які буде покладено в основу «раціонально влаштованої митної системи». При цьому держава має керуватися такими правилами:

- рівень митного оподаткування не повинен бути надмірно високим, щоб не доходити до ступеня повної заборони (ембарго) на ввезення іноземних товарів;
- із часом мита слід поступово знижувати (аж до їх повного скасування), оскільки їх захисний характер спрямований на первинне стимулювання розвитку виробництва, а не постійне, відтак досягнення цієї мети об'єктивно зобов'язує державний апарат виконувати це правило;
- митна система повинна мати диференційований характер: для товарів кожної галузі промисловості доцільно встановлювати окремий рівень оподаткування;
- необхідно завжди враховувати інтереси аграрного капіталу та простих робітників;
- при збільшенні розміру будь-якого протекційного мита або при запровадженні нового слід брати до уваги можливий тиск на уряд тих промислових кіл, яких не стосувалися ці зміни з метою посилення державного захисту щодо них (це, очевидно, потягне за собою загальне посилення протекціонізму)¹⁹.

Говорячи про відповідність цих вимог митно-тарифній політиці Російської імперії другої половини XIX ст., І.Янжул різко критикував окремі урядові постанови, що суперечили принципам раціонального оподаткування. Для прикладу, це стосується запровадженого 1885 р. мита розміром 5 коп. золотом із пуду на сільськогосподарські машини та знаряддя, яке не сприяло підвищенню конкурентоспроможності землеробства на зовнішньому зерновому ринку, адже обмежувало можливості використання нової техніки й, відповідно, гальмувало інтенсифікацію виробництва.

Загалом слід указати на збалансованість позиції І.Янжула щодо як теоретичного аналізу доцільності державного протекціонізму та фритредерства, так і власне аналізу тогочасної митної політики Російської імперії. При цьому світовий досвід наштовхував його на думку про те, що обидві системи мають рівні права на існування за певних умов та однаково виправдовуються історією; жодна з них не може претендувати на особливу перевагу, обидві можуть сприяти розвитку промисловості та «народного блага»²⁰. Характерно, що дослідник при цьому акцентував також і на з'ясуванні наслідків запровадження тих чи інших заходів для матеріального становища пересічних робітників, що, на наш погляд, пов'язано з його службою фабричним інспектором.

¹⁹ Янжул И.И. Между делом: Очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной жизни. – Санкт-Петербург, 1904. – С.383–388.

²⁰ Савченко М.М. И.И.Янжул: «У меня очень рано развились вкусы экономиста» // Экономический журнал. – 2003. – №1 (6) [Електронний ресурс]: http://economicarggu.ru/2003_1/savchenko.pdf

У дослідженнях інших авторів, які ми умовно виділили як «універсальні», подано оглядову характеристику зовнішньоторговельної політики Російської імперії (В.Покровський²¹), а також порушено проблеми, пов'язані з торгівлею худобою, м'ясною продукцією та сільськогосподарськими машинами напередодні Першої світової війни (Я.Полфєров²²); залізничним господарством (О.Чупров²³) і комерційним флотом (М.Шавров²⁴), їх впливом на інтенсивність і напрями торговельних шляхів тощо. Так, говорячи про заходи підтримки російського торговельного мореплавства, інженер М.Шавров, будучи безпосередньо знайомим із проблемами розвитку чорноморських портів, зазначав про необхідність не лише посилення державного протекціонізму, а й підвищення загального рівня технічного та промислового розвитку країни²⁵.

Практично решту наявної та опрацьованої літератури дореволюційного періоду, де, серед іншого, подано й оцінки державної політики кінця XIX – початку XX ст. у сфері зовнішньої торгівлі, ми поділили на декілька умовно-орієнтовних тематичних підгруп. Зокрема, це праці, присвячені:

1) історії митної політики Російської імперії (в тому числі й українських губерній у складі цієї держави) в контексті аналізу зовнішньоторговельних відносин, та власне теоретичній розробці митних тарифів і їх дії наприкінці XIX – на початку XX ст. (В.Денисов, М.Довнар-Запольський, І.Канделаки, В.Касперов, К.Лодиженський, Д.Менделєєв, Я.Новиков, М.Соболев, П.Спаський);

2) розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії (залізничної, металургійної) та взаємозв'язку із зовнішньоторговельною діяльністю, впливом іноземного капіталу тощо (М.Авдаков, П.Андреев, Г.Вольтке, І.Глівіц, К.Загорський);

3) фінансовій політиці Російської імперії, її значенню для економічного розвитку та інтенсивності зовнішньої торгівлі (В.Ашик, І.Блюх, М.Герценштейн, К.Лейтес, П.Мигулін);

4) становищу сільського господарства й експорту відповідної продукції, митній політиці Російської імперії у цьому контексті (Ф.Бар, О.Билимович, А.Бориневич, Б.Веселовський, О.Волков, О.Зак, М.Костров, А.Кулижний, О.Левицький, П.Лященко, В.Мезенцов, С.Остапенко, О.Радциг, Г.Сазонов, О.Челінцев).

Головне місце серед робіт першої підгрупи належить напрацюванням російського вченого Д.Менделєєва, який брав безпосередню участь у розробці

²¹ Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1894 г. / Сост. В.И.Покровский. – Санкт-Петербург, 1896. – IV, 77 с.

²² Полфєров Я.Я. Внешняя торговля России скотом и мясными продуктами в связи с пересмотром торгового договора. – Санкт-Петербург, 1914. – [2], 109 с.; *Его же*. Русское промышленное птицеводство в предстоящем пересмотре торговых договоров. – Петроград, 1915. – 66, [5] с.; *Его же*. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. – Петроград, 1914. – [2], 62 с.

²³ Чупров А.И. Железнодорожное хозяйство, его экономические особенности и его отношения к интересам страны. – Москва, 1875. – 352, V с.; *Его же*. Железнодорожное хозяйство. – Т.2: Условия, определяющие движение и сборы на железных дорогах. Валовой доход и его факторы. Количество товарных грузов. – Москва, 1878. – VII, 342 с.

²⁴ Шавров Н.А. О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России. – Москва, 1895. – 427 с.

²⁵ Там же. – С.1.

митного тарифу 1891 р. і комплексно простежив зв'язок між економічним добробутом країни та особливостями її експортно-імпоротної діяльності²⁶. Слід зауважити, що магістральним пунктом розробленої науковцем програми соціально-економічного розвитку Російської імперії був так званий «митний (раціональний) протекціонізм» (крім того, він виділяв і первинний протекціонізм), запровадження якого, поряд зі здійсненням інших заходів, мало створити ґрунтовні передумови для швидкої індустріалізації й забезпечити економічну незалежність. Д.Менделєєв убачав сутність протекціонізму не у спрощеному зростанні мит на ввезені товари та не у забороні на їх увезення, а у створенні сприятливих економічних умов для розвитку промисловості. Власне на основі цього підходу він і дійшов висновку про те, що правильним, «толковим», тарифом слід уважати тільки той, в якому кожен вид і рід товарів обговорено окремо. Д.Менделєєв зазначав:

«Крім первинного протекціонізму, охочого все і вся розвинути у своїй країні, що не допускає до себе іноземні товари, які можуть вироблятися у своїй державі, і крім охоронного протекціонізму існує й [...] розумний протекціонізм, який із повним розрахунком усіх природних умов країни накладає пропорційно високі мита на товари, що мають усі шанси розвитку їх усередині країни»²⁷.

Праці Д.Менделєєва мають не лише суто теоретичне значення, а й практичну важливість, особливо враховуючи його багаторічне співробітництво з міністерством фінансів Російської імперії, надто в період керівництва цим відомством С.Вітте (1892–1903 рр.), якому було притаманне втілення ідеї «виховного протекціонізму» – тимчасового митного захисту молодих галузей національної промисловості. В.Патрухін, котрий працював на початку ХХ ст. під орудою Д.Менделєєва в Головній палаті мір і ваги, згадував, що в той час без відомого вченого не організовувався жоден важливий захід у сфері торгівлі та промисловості, «не кажучи вже про залучення його до участі в більш важливих комісіях, які обговорювали питання, що істотно зачіпали зазначені вище галузі фінансово-економічного життя Росії та її взаємовідносини із закордоном»²⁸.

Поряд із «митною» проблематикою, науковця цікавили й проблеми загального економічного розвитку Російської імперії. Так, розглядаючи сільське господарство як галузь єдиного господарського комплексу, Д.Менделєєв указував на необхідність надання йому допомоги шляхом промислового покровительства, оскільки це не тільки не суперечило інтересам галузі, а, навпаки, сприяло його розвитку²⁹.

²⁶ Менделєєв Д.И Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с её общим таможенным тарифом 1891 г. – Санкт-Петербург, 1892. – 730 с.

²⁷ Там же. – С.46, 54.

²⁸ Див.: Д.И.Менделєєв в воспоминаниях современников. – Москва, 1973. – С.156.

²⁹ Савченко М.М. «Рациональный протекционизм» Д.И.Менделєєва и таможенно-тарифная политика России в конце XIX – начале XX вв. // Экономический журнал. – 2002. – №2 (5) [Електронний ресурс]: http://economicarggu.ru/2002_5/04.shtml

Доволі нестандартний погляд на розвій аграрної торгівлі Російської імперії подав голова Експортної палати В.Денисов³⁰. Зокрема, порівнюючи позицію російської та американської влади щодо землеробів, він зазначав: «[...] усе, що російське, потребує попередньої обробки, сортування. З огляду на підвищену засміченість хліб приречений на найнижчу розцінку». Водночас за американським збіжжям з огляду на втручання держави, котра запровадила власну систему зерноторгівлі з елеваторами, хлібними «сертифікатами», інспекцією тощо, закріпилася репутація добре очищеного, якісного продукту. Тож саме це, як справедливо стверджував В.Денисов, сприяло високому впливу представників американської торгівлі на європейському ринку³¹.

Дослідження вказаного чиновника цікаве й важливе тим, що, серед іншого, автор продемонстрував принципову рішучість та безкомпромісність стосовно розкриття всіх вад в організації як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі. Зокрема, стосовно останньої він відверто констатував наявність таких проблем, як відсутність розуміння у виробників співвідношення попиту та пропозиції – як наслідок, їх відстороненість від реальних цін і висока залежність від торгових посередників. Не можна не погодитися з такою оцінкою, особливо враховуючи прямий вплив означеної ситуації на розвиток економіки, купівельну спроможність виробників щодо технічного оснащення промислових потужностей за рахунок прибутків від збуту.

Належний аналітичний рівень мають і дослідження інших представників першої підгрупи дореволюційної історіографії: М.Довнара-Запольського – про актуальні для початку XX ст. завдання російського експорту та взаємозв'язок відповідних процесів зі світовими тенденціями розвитку торгівлі (з підтвердженням ключових тез статистичними таблицями та діаграмами)³²; І.Канделаки – про вплив комплексу факторів (транспорт, близькість до промислових регіонів, специфіка місцевості) на активність ярмаркової торгівлі та попит на різні групи товарів³³; В.Касперова й В.Покровського – про вплив німецько-російських відносин на експортно-імпорتنний баланс³⁴; К.Лодыженського – про становлення митної політики Росії, зокрема розробку відповідних тарифів другої половини XIX ст. (у цьому процесі автор брав безпосередню участь) у поєднанні з аналізом урядового курсу та внутрішньогосподарської продуктивності³⁵, Я.Новикова – про значення протекціонізму з погляду його критики як «взаємного здирництва, що практично тотожне з

³⁰ Денисов В.И. Современное положение русской торговли (По поводу экономической записки Министерства финансов). – Санкт-Петербург, 1913. – 59 с.

³¹ Цит. за: Лигенко Н.П. Научное наследие Г.Е.Верещагина и пути развития предпринимательской деятельности удмуртской деревни: Конец XIX – начало XX в. // Экономическая история. – 2012. – №1 (16). – С.76–77.

³² Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта. – К., 1912. – 36 с.; *Его же*. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах. – К., 1914. – [6], 46 с.

³³ Канделаки И.В. Роль ярмарок в русской торговле. – Санкт-Петербург, 1914. – 60 с.

³⁴ Касперов В.И., Покровский В.И. К вопросу о влиянии русско-германского договора на наш торговый баланс. – Санкт-Петербург, 1896. – 30 с.

³⁵ Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – Санкт-Петербург, 1886. – 311 с.

конфіскацією [...] економічним рабством, котре зменшує добробут громадян»³⁶; П.Спаського – про загальні питання історії торгівлі та промисловості³⁷ тощо.

Характерно, що праці цієї підгрупи («митно-торговельні»), так само, як і дослідження з історії фінансової політики Російської імперії (третя підгрупа), за невеликими винятками, видавалися під егідою міністерства фінансів або принаймні особами, пов'язаними з цим відомством. Зауважимо, що ця риса аж ніяк не применшує історіографічну цінність відповідних наукових студій, однак визначає їх більш виражений, порівняно з іншими, офіційний характер і доволі високий рівень відповідності поданих тут авторських тверджень тогочасній державній політиці.

Не лише суто історіографічне, а й частково джерелознавче значення має невелика праця другої підгрупи – підприємця та гірничого інженера М.Авдакова³⁸, якого неодноразово обирали вповноваженим з'їздів гірничопромисловців Донбасу з питань залізничних тарифів і митної політики. Навівши ряд статистичних даних, що стосувалися не лише «залізної промисловості», а й кам'яновугільної, він структурно порівняв відповідні виробничі показники з обсягами імпортової продукції та дійшов логічного висновку про необхідність проведення державою більш продуманої митної політики: «Нам доводиться піклуватися не лише про захист гірничої промисловості та захищати її митами від іноземного привозу, але й захищати її від тієї значної переробки іноземного чавуну, на іноземному вугіллі, що, безсумнівно, Росії не вигідно»³⁹. У цьому контексті варто розуміти прямий зв'язок між протекціоністською позицією М.Авдакова та належністю його до промислових кіл Донбасу, тобто намаганням захистити інтереси своєї соціальної групи.

До такої ж вузькоспеціалізованої літератури слід зарахувати й іншу працю цієї підгрупи – історико-економічне дослідження П.Андреева, в якому основну увагу приділено розбудові окремих гілок Південно-Західної залізниці до та після її переходу в державне управління (1880–1904 рр.)⁴⁰. Важливість цієї студії полягає в можливості оцінити вплив приватного капіталу та казенного володіння не лише на активність розвитку залізничної мережі, а й на формування нових торговельних шляхів, інтенсивність і динаміку транспортних перевезень тощо. У цьому плані доволі подібний характер має праця І.Глівіца⁴¹ та оглядові брошури К.Загорського⁴².

³⁶ Новиков Я.А. Протекционизм. – Санкт-Петербург, 1890. – 292 с.

³⁷ История торговли и промышленности в России: В 3-х т. / Под ред. П.Х.Спасского. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1910–1913.

³⁸ Авдаков Н.С. Обзор условий для развития железной промышленности на юге России. – Х., 1885. – 31 с.

³⁹ Там же. – С.3–4.

⁴⁰ Андреев П.Н. Юго-Западные казённые железные дороги: Историческо-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог во время до перехода (1880–1894 гг.) и после перехода в казённое управление (1895–1904 гг.). – К., 1906. – 144 с.

⁴¹ Гливиц И.Б. Железная промышленность России: Экон.-стат. очерк. – Санкт-Петербург, 1911. – Х, 101 с.

⁴² Загорский К.Я. Железнодорожные тарифы в России и Германии в связи с экономической политикой этих стран. – Санкт-Петербург, 1914. – 84 с.; *Его же*. Наша железнодорожная политика. – Санкт-Петербург, 1910. – 82 с.; *Его же*. Теория железнодорожных тарифов: Задачи управления, принципы построения и применения, формы и виды тарифов. – Санкт-Петербург, 1901. – 322 с.

Натомість суттєво ширший контекст (із погляду охоплення всієї промисловості Російської імперії), однак ознайомчий стиль, має невеличка праця Г.Вольтке (вперше видана як стаття у 1901 р. в журналі «Русское экономическое обозрение»), де приділено увагу корпоративно-становому принципу ведення торговельної та підприємницької діяльності в Російській імперії до 1898 р. (тобто до нового положення про державний промисловий податок)⁴³. Дослідник зауважував, що недосконалість тогочасного законодавства не завадила відносно інтенсивному економічному підйому 1890-х рр.

Суто фінансове спрямування властиве для дореволюційних наукових досліджень третьої підгрупи. Так, монографія В.Ашика має «залізничну» тематичну спорідненість із подібними працями авторства вже згадуваних П.Андреева, І.Глівіца та К.Загорського. Дослідник подав не лише дані стосовно історії формування вказаної галузі транспортної інфраструктури, а й опосередковано акцентував увагу на взаємозв'язку між фінансовою прибутковістю окремих залізниць та їх значенням як торговельних магістралей, у тому числі в Україні⁴⁴.

Ряд теоретичних узагальнень та фактологічних даних стосовно залежності інтенсивності експортно-імпоротної діяльності від стану фінансової системи та банківської політики Російської імперії наявні у ґрунтовних працях І.Бліоха⁴⁵ та П.Мигуліна⁴⁶. Така раніше маловивчена проблема, як зловживання у Харківському земельному й торговому банках, знайшла своє належне висвітлення у студії М.Герценштейна⁴⁷.

Особливо різноплановою та кількісною є четверта («сільськогосподарська») підгрупа, що пояснюється надзвичайною актуальністю земельного питання для найбільш численної (селянство) та впливової (дворяни-поміщики) категорій населення Росії. Водночас слід розуміти високу залежність імперського (й особливо суто українського) експорту від аграрної продукції. Зважаючи на це, дореволюційні історики-економісти та агрономи намагалися, поряд із вивченням структури сільськогосподарського вивозу, його залежності від інфраструктурних чинників та кліматичних умов, розробляти власні проекти реформування поземельних відносин, починаючи від зовнішньоторгівельної сфери й завершуючи поліпшенням умов обробітку землі, вирішенням назрілих проблем аграрного перенаселення та інтенсифікації виробництва. Зокрема, у праці Ф.Бара порушувалося питання з'ясування причин занепаду та заборгованості середнього й великого землеволодіння, кризи сільської

⁴³ Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии. – Санкт-Петербург, 1905. – 48 с.

⁴⁴ Ашик В. Финансовые результаты эксплуатации русской железнодорожной сети за последнее трёхлетие (1907; 1908; 1909 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – XII, 564 с.

⁴⁵ Блюх И.С. Финансы России XIX ст.: История – статистика. – Т.1–3. – Санкт-Петербург, 1882.

⁴⁶ Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729–1903). – X., 1904. – VI, 439 с.; *Его же*. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). – X., 1902. – 324 с.; *Его же*. Русский государственный кредит со времени Екатерины II до наших дней, опыт историко-критического обзора. – Т.1–3. – X., 1900–1907.

⁴⁷ Герценштейн М.Я. Харьковский крах: По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках. – Санкт-Петербург, 1903. – 202 с.

громади⁴⁸. Консервативне бачення ситуації в реформуванні аграрного законодавства представлене у студії економіста антимарксистського спрямування А.Билимовича⁴⁹. Аналіз земельного питання та селянського революційного руху в 1902–1906 рр. присутній у розвідці Б.Веселовського⁵⁰.

Цілком очевидно, що вагоме місце у цьому масиві посідають праці, присвячені зерновому експорту Російської імперії. Так, П.Лященко розглянув цей аспект із перспективи торговельних відносин із Німеччиною. У результаті він дійшов логічного висновку про високий рівень залежності російського хлібного вивозу від німецького ринку збуту⁵¹.

Більш детальну увагу слід приділити студії одеського статистика-демографа А.Бориневича⁵². Спеціалізуючись на історії селянського господарства Херсонської губернії, він усебічно висвітлив стан хлібної торгівлі в Одесі з погляду нагальної необхідності розбудови мережі елеваторів. Про високий професіоналізм дослідника та ґрунтовність його праці свідчить те, що для досягнення поставленої мети він опрацював велику кількість джерел економічного, промислового і транспортного характеру, а також використав особисто зібрані відомості про стан хлібної торгівлі. Авторським здобутком А.Бориневича стала демонстрація значення Одеси у загальній хлібній торгівлі Російської імперії, доведення тенденції щодо збільшення підвозу вантажів збіжжя саме до цього порту, акцентування уваги на якості та значущості залізничного, водного й гужового транспорту⁵³. Характерно, що разом із наведеними аспектами проблеми, дослідник висвітлив і роль хлібних магазинів, порядок визначення місткості кожного з них, обіг, час зберігання та міру наповненості. Окремо у своїй праці А.Бориневич охарактеризував безпосередньо Одеський порт, описав рух суден далекого плавання, надав схему докладного розрахунку накладних витрат тощо. Зауважимо, що опис супроводжують статистичні таблиці, схематичні карти та гістограми.

З інших праць на «хлібно-торговельну» тематику виокремимо дослідження О.Волкова⁵⁴, В.Мезенцова⁵⁵, С.Остапенка⁵⁶, Г.Сазонова⁵⁷, О.Челінцева⁵⁸ та ін.

⁴⁸ Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. – Санкт-Петербург, 1903. – 115 с.

⁴⁹ Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. – К., 1907. – 198 с.

⁵⁰ Веселовский Б.В. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – 172 с.

⁵¹ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. – Петроград, 1915. – 293 с.

⁵² Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса, 1890. – 110 с.

⁵³ Ісаєва О.І. Дослідження А.С.Бориневича з питань сільського господарства // Вісник НТУ «ХП». – Вип.48 (1021). – Х., 2013 – С.68.

⁵⁴ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли – Санкт-Петербург, 1910. – [2], IV, 459 с.

⁵⁵ Мезенцов В.И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли: Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе. – Полтава, 1912. – 37 с.

⁵⁶ Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта. – К., 1912. – [2], 25 с.

⁵⁷ Сазонов Г.П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.). – Санкт-Петербург, 1891. – IV, 540 с.

⁵⁸ Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Кн.7. – Х., 1913. – С.49.

Натомість український агроном-публіцист А.Кулижний, убаचाючи в кооперативному русі (активним учасником якого він був) головний спосіб підвищення сільськогосподарського виробництва, порушив таку «нецікаву» для його сучасників проблему, як торгівля яйцями, у тому числі й на експорт⁵⁹. Цікаво, що розробивши власну програму реформування системи продажу аграрної продукції, він пропонував створити спеціалізовані збутові центри (союзи) – «Кустарзбут», «Козерно», «Кояйце», «Пенькосоюз», «Союзкартопля» та інші, укомплектовані фахівцями в даній галузі. Саме такі союзи, на думку А.Кулижного, дозволили б структурувати численні кооперативні організації в єдину систему спеціалізованих об'єднань. Зазначимо, що ці ідеї не залишилися поза увагою громадськості, оскільки отримали подальший розвиток у виступах агронома на Всеросійському з'їзді земських кас (Москва, 1911 р.) і Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту й сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912 р.). Власне у своїх працях А.Кулижний виступив послідовним прихильником створення єдиної організації з кооперативного збуту хліба, побудованої за типом акціонерного товариства⁶⁰. Ці думки він також відстоював у виступах на II з'їзді представників установ дрібного кредиту (Київ, 1913 р.) та інших спеціалізованих форумах. Результатом таких клопотань стало рішення, ухвалене 1916 р. на нараді представників спілок кредитних кооперативів Півдня Росії (Одеса) про створення акціонерного товариства «Південноросійське кооперативне зерно» з метою «організації у широкому масштабі кооперативного експорту зернових продуктів і збуту їх на внутрішніх ринках Росії». У своїй діяльності ця інституція мала керуватися статутом, укладеним саме А.Кулижним, однак події 1917 р. завадили перспективним планам.

Широку «товарну» спеціалізацію мала праця А.Кулижного, присвячена кооперативному збуту продукції сільського господарства, в якій автор детально проаналізував динаміку й обсяги продажу хліба, яєць, деревини, льону, пряди, олії, худоби, тваринної продукції, овочів і фруктів, цукрового буряку⁶¹. Однією з відмінностей цієї студії А.Кулижного від ряду подібних авторства інших дослідників стало акцентування уваги не лише на основних зовнішніх ринках Російської імперії – Німеччина, Великобританія, Австро-Угорщина, Франція, а й на другорядних – Норвегія, Італія.

У цілому, необхідно вказати, що для переважної більшості численних дореволюційних авторів властиво, з огляду на об'єктивні причини, вивчення питань зовнішньої торгівлі з перспективи загальноімперських інтересів і пріоритетів, без виокремлення суто українських губерній. Винятком були «регіональні» дослідження А.Бориневича, локальна специфікація яких обумовлювалася винятковим значенням у структурі експорту тієї чи іншої продукції (наприклад зернових культур) та окремих районів.

⁵⁹ Кулыжный А.Е. Деревенские товарищества по продаже яиц. – Полтава, 1912. – 36 с.; *Его же*. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации: Статьи, заметки, доклады 1900–1918. – Петроград, 1918. – 240 с.; *Его же*. Первый опыт кооперативного экспорта яиц. – Москва, 1914. – 38 с.

⁶⁰ Кулыжный А.Е. Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба. – Петроград, 1918. – 79 с.

⁶¹ Кулыжный А.Е. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства. – Москва, 1918. – 191 с.

Спеціальної уваги, незважаючи на яскраво виражене ідеологічне забарвлення, заслуговують праці В.Ульянова (Леніна), присвячені проблемам економічного розвитку Російської імперії, її митній політиці. У цьому випадку слід, перш за все, указати на особливий вплив оцінок лідера більшовиків на становлення й формування дослідницьких інтересів і теоретичних узагальнень історіографії дальшого радянського періоду. Так, хрестоматійним стало його твердження про те, що «в Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, котрий затримує економічний розвиток країни, що служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише жменьці олігархів-тузів»⁶².

Значно більше уваги питанням експорту та загалом зовнішньоторговельним відносинам Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В.Ульянов (Ленін) приділив у своїй спеціальній монографії⁶³. Так, аналізуючи процес формування торговельного зернового господарства, він чітко вказував на екстенсивний характер сільськогосподарського виробництва на Півдні Росії (перш за все у Херсонській, Таврійській, Катеринославській губерніях) і, водночас, його зростаючу орієнтацію на зовнішній ринок:

«Факт величезного росту землеробського виробництва в описуваному районі пояснюється тим, що степові окраїни були в пореформену епоху колонією центральної, давно заселеної європейської Росії. Велика кількість вільних земель приваблювала сюди величезну масу переселенців, які швидко розширювали посіви. Широкий розвиток торговельних посівів був можливий лише завдяки тісному економічному зв'язку цих колоній, з одного боку, з Центральною Росією, з іншого боку – з європейськими країнами, що ввозили зерно. Розвиток промисловості у Центральній Росії та розвиток торговельного землеробства на околицях стоять у нерозривному зв'язку, створюють взаємно ринок одного для іншого. Промислові губернії отримували з півдня хліб, збуваючи туди продукти своїх фабрик, постачаючи колонії робочими руками, ремісниками»⁶⁴.

Виходячи з цього, прискорений розвиток українських губерній Росії завдачував саме тісному зв'язку з внутрішнім та зовнішнім ринком, що й визначало, на думку автора, капіталістичну модель розвитку.

Загалом, окрім суто ідеологічних, марксистських оцінок теоретичного характеру (наприклад щодо зв'язку між доданою вартістю й об'єктивною необхідністю капіталізму у зовнішньому ринку⁶⁵), праці В.Ульянова (Леніна) насичені статистичними даними щодо обсягів і динаміки експортно-імпоротної діяльності Російської імперії з окремим акцентуванням на південних

⁶² *Ленин В.И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге П.Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе): По поводу книги П.Струве «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России», СПб., 1894 г. // *Его же.* Полное собрание сочинений в 55 т., изд. 5-е. – Т.1. – Москва, 1967. – С.458.

⁶³ *Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // Там же. – Т.3. – Москва, 1971. – 792 с.

⁶⁴ Там же. – С.253.

⁶⁵ *Ленин В.И.* К характеристике экономического романтизма: Сисмонди и наши отечественные сисмондисты // Там же. – Т.2. – Москва, 1967. – С.119–262.

причорноморських регіонах. При цьому доцільно порівнювати теоретичні погляди лідера більшовиків і їх практичне втілення на прикладі СРСР, зокрема що стосується державної монополії на зовнішню торгівлю.

Окремо слід згадати про студії, в яких подано опосередковані відомості щодо торговельних відносин, у тому числі в межах українських губерній, перш за все з європейськими державами, особливості експортно-імпортних відносин у контексті державної політики – І.Гольдштейна⁶⁶, А.Жиро⁶⁷, І.Дуссана⁶⁸, М.Кечеджі-Шаповалова⁶⁹, М.Кострова⁷⁰, М.Крюкова⁷¹, В.Мукосеева⁷², М.Соболева⁷³, Б.Сокольського⁷⁴, В.Федоровського⁷⁵, О.Шора⁷⁶, О.Шульца⁷⁷, Л.Яснопольського⁷⁸ та ін. Деякі із праць цих авторів мають суто публіцистичний, а не науковий характер, однак саме завдяки цьому вони дозволяють оцінити ставлення громадськості до проблем зовнішньоторгівельної діяльності й державної політики у цій сфері, економічних відносин Російської імперії з іншими країнами. При цьому дослідницький інтерес більшості був пов'язаний з основними партнерами: Великобританією, Францією та Німеччиною, які розглядалися залежно від курсу урядової політики – критикувалися у часи ускладнення торговельних відносин та отримували схвальні відгуки безпосередньо після укладання конкретних договорів.

Таким чином, аналіз комплексу праць дореволюційного періоду засвідчує ряд характерних для наукової літератури тієї епохи рис. Перш за все, слід відзначити неабияку тематичну різноманітність та значне кількісне наповнення (особливо порівняно з радянським періодом): у полі зору дослідників кінця XIX – початку XX ст. перебувало безліч питань, пов'язаних із численними аспектами як загалом зовнішньоторгівельної діяльності Російської імперії, так і експортно-імпортними відносинами з сусідніми країнами, специфікою та структурою вивозу окремих сільськогосподарських, промислових товарів.

⁶⁶ Гольдштейн И.М. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну. – Санкт-Петербург, 1903. – 56 с.

⁶⁷ Жиро А. Торговля России с Францией. – Париж, 1915. – 32 с.

⁶⁸ Дуссан И.В. Торговые сношения России с Францией и Германией. – К., 1916. – 62 с.

⁶⁹ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. – Санкт-Петербург, 1911. – 71 с.

⁷⁰ Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. – Москва, 1915. – X, 248 с.

⁷¹ Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие: 1901–1910 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – 99 с.

⁷² Мукосеев В.А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). – Санкт-Петербург, 1912. – 35 с.

⁷³ Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. – Петроград, 1915. – 202 с.

⁷⁴ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). – Санкт-Петербург, 1913. – 20 с.

⁷⁵ Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. – Москва, 1915. – XI, 227 с.

⁷⁶ Шор А.С. Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет. – Санкт-Петербург, 1914. – 67 с.

⁷⁷ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором. – Санкт-Петербург, 1913. – [2], 111, 113, III, VII с.

⁷⁸ Яснопольский Л. Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. – К., 1914. – 10 с.

Примітно, що для переважної більшості авторів був характерним розгляд проблем у загальному масштабі, без виокремлення «українських сюжетів». При цьому спостерігалось домінування прихильного ставлення дослідників до посилення протекціоністських заходів та запровадження додаткових мит для іноземних товарів. Позитивними наслідками таких кроків уряду вбачалися зростання прибуткової частини бюджету й розвиток національної економіки. Подібні погляди поширювалися, перш за все, серед чиновників фінансового та зовнішньополітичного відомств, наукової інтелігенції провідних університетів Російської імперії тощо. Натомість для нечисленної групи істориків-економістів, менше пов'язаних із державним утриманням і залучених до опозиційних суспільно-політичних рухів (від лівоцентристського кадетського до радикального соціал-демократичного) було властивим обґрунтування збитковості та непродуманості такого курсу. У цілому ж дореволюційна література сформуvala доволі потужний теоретичний і фактологічний базис для подальших наукових розробок зі вказаної проблематики не лише радянських дослідників, інтегрованих у систему ідеологічного пояснення всіх явищ і процесів, у тому числі історичного характеру, а й сучасних фахівців.

The state of scientific study of questions about foreign trade of the late 19 century – early 20 century by pre-revolution historiographers is analyzed. The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined. The dependence of authors' position on their social status and political views is established.

Keywords: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

Т.Л.ВІЛКУЛ *

ДЖЕРЕЛА СТАТТІ НОВГОРОДСЬКОГО ПЕРШОГО ЛІТОПИСУ 6428 р. ТА «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» 6449 р. ПРО ПОХІД РУСИ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Похід русі на Константинополь 941 р. відображений у кількох джерелах. Зокрема, у Початковому літописі («Повісті временних літ») під вірним 6449/941 р., і в Новгородському першому літописі молодшої редакції та кількох коміляціях кола «Хронографа по великому ізложенію» – під 6428/920 р. Видатний учений О.Шахматов запропонував пояснення для розбіжностей у датуванні та вписав цей сюжет у створену ним теорію, де обидві хроніки мають спільне ядро, на яке вплинув хронограф. Згідно з його концепцією, «ПВЛ» фактично є не «початковим», а вторинним стосовно до Новгородського літопису. Текстологічний аналіз скомплікований, оскільки в основу всіх повідомлень покладено текст «Хроніки» Георгія Амартола, і версії часом відрізняються одна від одної дрібними деталями. Утім, зіставлення всіх даних дозволяє відновити картину взаємин текстів. Виявляється, що в Новгородському першому літописі проведена контамінація фрагментів «Хронографа по великому ізложенію» та окремих запозичень власне з «ПВЛ», а відтак, новгородський літопис виник пізніше за свої джерела.

Ключові слова: Русь, середньовічні літописи та хроніки, «Повість временних літ», текстологія, історія середніх віків.

Головним джерелом повідомлення Новгородського першого літопису молодшої редакції (далі – НПЛ мл) під 6428/920 р. про похід русі на Константинополь¹ вважають «Хронограф по великому ізложенію» («ХВІ»), що складається переважно із цитат та переказу «Хроніки» Георгія Амартола². Запозичення з «ХВІ», разом з додатковими джерелами та здогадами літописця³ нібито призвели до утворення статті у тому вигляді, як вона дійшла до нас. Паралельними до НПЛ мл є відомості «Повісті временних літ» («ПВЛ»),

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.107–108 (далі посилання на це видання: Новг.Д).

² Видання: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.567 (у новій публікації: *Матвеев В., Щеголева Л.* Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006, – відзначено пагінацію В.Істрина). Далі посилання на сторінки та рядки видання Істрина за схемою: Ам.567, Ам.567.26–31.

³ Аналіз джерел й обґрунтоване припущення про додумування літописцем: *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С.1–9 [*Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.175–184, зокр., с.182]; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908 [*Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 2002. – С.84]; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.30. – 1976. – С. 20.

вміщені під 6449/941 р.⁴, де припускають вплив повного слов'янського перекладу Амартола. Йдеться про один і той самий похід русі, але інформація двох давньоруських зводів відрізняється хронологічно й змістовно, відмінні безпосередні джерела.

Не так багато спільного має загальна композиція літописних зводів. В обох літописах маємо недатовану частину, «Введення» чи «Передмову», за чим починається хронологічний відлік. У «ПВЛ» перша стаття – 6360/852 р., у НПЛ мл – 6362/854 р. У «ПВЛ» фіксується велика кількість річних записів за кінець IX – першу половину X ст. Князі Олег та Ігор виступають переважно як окремі володарі⁵: у «ПВЛ» військові походи й мирна діяльність Олега пов'язані з 6390–6420/882–912 рр., Ігоря – з 6421–6453/913–945 рр. Відповідно, їх правління розведене у часі й князювання Ігоря настає після Олегового. У НПЛ мл просторий запис 6362 р. увібрив події від Кия, Щека та Хорива до Олега, який виконує роль «воеводи» Ігоря. Безпосередньо до нього прилягає стаття 6428 р. про похід русі, продовжена 6429 р. – зборами, та 6430 р. – походом Олега. Специфіку усієї цієї частини НПЛ мл також пояснюють впливом «ХВІ». Натомість «ПВЛ» вважається багатошаровим утворенням: спільні з НПЛ мл фрагменти тексту нібито належать укладачеві Початкового зводу 1093?/1095? р.⁶, додаткові, зроблені рукою автора 1110-х рр. У аналізі хронографічних джерел виходять із того, що на спільний текст літописів вплинув «ХВІ», а у «ПВЛ» використано ще повний переклад Амартола. З цього випливає, що в НПЛ мл картина хронографічних запозичень має бути простою (тільки з «ХВІ»), тоді як у «ПВЛ» уявляється складною – уривки з хронографа ніби «нарошені» цитатами повного перекладу Амартола.

Ті спостереження й уточнення, які автору цієї статті вдалося вивести з порівняння раннього літописання та хронографії, дозволяють стверджувати, що сліди «ХВІ» надійно простежуються з XIV ст., а НПЛ мл не може претендувати на роль зводу, що захвав пам'ятку старшу за «ПВЛ»⁷. Є підстави вважати

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1997. – Стп.44–45 (далі посилаю на Лаврентіївський літопис за схемою: 44–45Л); The *Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*. Ed. by Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol.X]. – P.1. – Cambr., Mass., 2003. – P.251–260.

⁵ За винятком 6587/879, 6390/882 та 6411/903 рр., де Олега зображено опікуном малолітнього Ігоря. Див.: 22–23Л, 29Л.

⁶ У своїх ранніх працях А.А.Шахматов ухилився від датування Початкового зводу, згодом прийняв дату 1093 р.: *Шахматов А.А.* Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // *Известия Отделения русского языка и словестности* (далі – ИОРЯС). – Т.13. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.213–270 [*Шахматов А.А.* История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.380–412, зокр. с.387]; *Шахматов А.А.* Разыскания... – С.21. У деяких сучасних роботах бачимо невизначеність або спроби пізнішого датування (напр., *Михеев С.М.* Кто писал «Повесть временных лет»? – Москва, 2011. – С.214–215: Початковий звід віднесений до 1115 р., «ПВЛ» – 1116 р.).

⁷ *Вілкул Т. Л.* 1) Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – XI. – Cambr., Mass., 2003. – P.5–35; 2) Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – XV. – №2. – Cambr., Mass., 2007. – P.56–116; 3) Походження хронографічних джерел Початкового літопису: Пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // *Український історичний журнал*. – 2014. – №1. – С.200–232; 4) Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской первой летописи младшего извода // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2014. – №2(56). – С.5–14; 5) «В лето 6360. Поча прозывати ся Руская земля...» Початкові статті «Повісті временних літ» та Новгородського літопису // *Князя доба: історія і культура* / Відп. ред. В.Александрович. – Вип.8. – Л., 2014. – С.73–104.

новгородський літопис пізньосередньовічною переробкою «ПВЛ» та певних додаткових текстів, серед яких пам'ятки «родина» «ХВІ»⁸, що неодноразово згадуватимуться нижче. Якщо обмежитись представниками кола «ХВІ» «2-ї» та «3-ї редакцій», що з'явилися до середини XV ст., ідеться про «Троїцький хронограф», повну і коротку хронографічні палей та «Еллінський літописець» 2-ї редакції (далі – «ЕЛ-2»)»⁹.

Давня історія Русі й уся частина Новгородського першого літопису, для якої відсутні записи старшої редакції, залишається форпостом теорії О.О.Шахматова та його послідовників. Згідно з нею, НПЛ мл відображає Початковий звід, а через нього – «ХВІ», тоді як «ПВЛ» створена «пізніше» і має складний набір джерел. Тут пропоную зосередитись на багатому на деталі сюжеті, настільки по-різному (6428 р. та 6449 р.!) датованому літописцями. Необхідно вирішити два простих завдання. Перше – ще раз розглянути паралельні ділянки статті 6428 р. НПЛ мл та хронографічних збірок. Нагальні питання: які додаткові джерела використано в НПЛ мл? Чи можна обмежитися хронографічними текстами зразка «ХВІ» та власне «ПВЛ»? Друге – уточнити склад статті «ПВЛ» 6449 р., зокрема, використання літописцем Амартола. Потрібно з'ясувати, залучав київський літописець хронограф чи повний переклад «Хроніки» Амартола? Ця хроніка, що збереглася як у формі повного давньослов'янського перекладу, так і у складі компіляцій, надає ключові свідчення для з'ясування історії текстів.

Що стосується хронологічних зміщень 6428 р. – 6449 р., про це докладно писав О.О.Шахматов. Дата 6428 р. позначає рік воцаріння Романа I Лакапіна. У повному перекладі «Хроніки» Амартола запис про воцаріння та оповідь про похід русі на Царгород розділяють кілька аркушів, проте у «Хронографі» внаслідок скорочення та компіляції він опинився поряд із походом русі. Оскільки наступні 20 років правління Романа у «Хронограф» не потрапили, число 6428 віднесли до нападу русі¹⁰. Укладач «НПЛ» мл використав хронограф, так що

⁸ Термін «родина» «ХВІ» та визначення «1-ї», «2-ї», «3-ї» редакцій належить О.В.Творогову (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы.* – Ленинград, 1975. – С.46–50 та ін.; *Его же. Хронограф по великому изложению // Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1. – Ленинград, 1987. – С.476–477; *Его же. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский.* – Т.2. – Санкт-Петербург, 2001. – С.152).

⁹ «1-у редакцію» «ХВІ» припускають нині втраченою, склад її відновити неможливо. Її нібито лише частково можна простежити на підставі порівняння хронографічних цитат у літописах. Реальні пам'ятки належать до «2-ї» та «3-ї» редакцій. «Троїцький хронограф» – збірник, вірогідно, XIV ст., складений з біблійних та хронографічних текстів. Оповідь охоплює від творення світу до хрещення Русі Володимиром Святославичем. Включає біблійні книги, фрагменти хронік Амартола та Іоанна Малали, «Александрію» тощо. Це єдиний представник «2-ї редакції» «ХВІ». Хронографічні палей – збірки XV ст., в яких фрагменти «Толкової палей» поєднані з уривками біблійних книг, парабіблійними та хронографічними доповненнями, виклад доведений до смерті імператора Романа 946 р. В «ЕЛ-2» основний виклад від творення світу і до 6454/946 р., у прикінцевих статтях описане взяття Царгорода хрестоносцями 1204 р., згадано «Алексея Дуку Мурцуфла» та ін. Відомі пізніші пам'ятки кола «ХВІ», напр., «Тихонравовський хронограф» XVI ст. Нещодавно Т.В.Анісімова опублікувала компіляцію кінця XVII ст., якій дала найменування «Хронограф особого виду 1691 г.» (див.: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* – Москва, 2009).

¹⁰ *Шахматов А. А. Начальный Киевский...* – С.177 («благодаря сокращению и опущению всего рассказа о событиях 1-х 20 лет Романова царствования из него вытекало, что русь напала на Царьград в тот самый год, когда начал царствовать Роман, т.е. в 6428»). Див. також: *Шахматов А.А. Толковая палей и русская летопись // Статьи по славяноведению.* – Вып.1. – Санкт-Петербург,

дата 6428 р. потрапила в літопис. Щодо статті 6449 р. у «ПВЛ», в описі походу русі використаний повний переклад «Хроніки» Амартола разом із додатковим джерелом, «Житієм Василя Нового»¹¹. Дату 6449/941 р. літописець мав з'ясувати завдяки кільком вказівкам на індікти у записах «Хроніки» і саме вона є вірною¹². В.М.Істрин залишив статтю, де найдетальніше розібрав свідчення про походи на Царгород, яка, шкода, багата не лише на цінні деталі, а й неточності¹³. У наступній науковій літературі найбільш впливовими у вивченні хронографії й дотичних до літописання тем є праці О.В.Творогова. У зв'язку з предметом даної статті велике значення мають праці, присвячені «ПВЛ», «ХВІ» та Початковому літописному зводу. Вчений детально проаналізував текст НПЛ мл під 6428 р., відповідні хронографічні паралелі та «ПВЛ» і запропонував вбачати під 6449 р. не використання повного перекладу Амартола, а сліди «ХВІ»¹⁴. Можна не погоджуватися з певними висновками, однак це фактично останнє на сьогодні детальне порівняння літописних і хронографічних джерел, надалі дослідники, як правило, задовольнялися посиланням на думки попередників як на встановлений факт¹⁵.

Розглянемо ще раз тексти. Сусідні повідомлення 6428 р. про початок царювання Романа і похід русі вписано у «Троїцькому хронографі», хронографічних палеях та НПЛ мл. Інакше тільки в «ЕЛ-2», де цю ділянку тексту піддано переробці: введений повніший текст Амартола, скомпільований з фрагментами літопису, близького до Софійського І та НПЛ мл (див. нижче)¹⁶. Хронологія «ЕЛ-2» підпорядкована літописній, відповідно, увесь сюжет вміщено під 6448 р. Дата залежить в кінцевому підсумку від «ПВЛ», яка датує похід 6449 р.¹⁷ Таким чином, стаття 6428 р. присутня у 3-х пам'ятках «родини» «ХВІ»

1904. – С.199–272 [Шахматов А.А. История русского летописания. – С.275–277]; Шахматов А.А. Разыскания... – С.84.

¹¹ Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – Т.4. – Ленинград, 1940. – С.54–57, 69–72.

¹² Хронологічні обрахування на підставі згадок індіктів у кількох повідомленнях Продовжувача Амартола див.: Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.177; Его же. Повесть временных лет и ее источники... – С.57.

¹³ Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т.21. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1916. – С.215–236. Напр., дослідник невірно визначив додаткові до Амартола фрагменти з «ЕЛ-2» як запозичені із «Житія Василя Нового», а не з літопису (с.222) й зарахував це джерело до ранніх, тоді як воно є одним з найпізніших (див. нижче).

¹⁴ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. – Т.28. – 1974. – С.99–113, зокр. с.109–111; Его же. Повесть временных лет и Начальный свод... – С.3–26.

¹⁵ Див., напр.: Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.56–96; Стефанович П.С. Сказание о призвании варягов или Origo gentis russorum? // Древнейшие государства Восточной Европы 2010. – Москва, 2012. – С.534–538; Милотенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – Санкт-Петербург, 2008. – С.20–21, 51 та ін. Залучають також недавню працю, присвячену «Хроніці» Амартола, де заперечуються певні міркування О.В.Творогова: Анисимова Т.В. Хроника Георгия... – С.35–37, 258–266. Проте дослідниця не розглядає хронографічні компіляції з Амартола та літописні запозичення, у центрі її уваги списки повного перекладу «Хроніки». Якщо у фокус не ставити порівняння хронографів і літописів, загалом про похід русі 6449/941 р. існує величезна література (див., напр.: Кузенков П.В. Из истории начального этапа византийско-русских отношений // Исторический вестник. – Т.1 (148): Начало русской государственности. – Москва, 2012. – С.89–95; Филиппчук О.М. Studia Byzantino-Rossica. Экспансия, война та соціальні зміни. – Чернівці, 2013. – С.131–175).

¹⁶ Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.176.

¹⁷ Це на рік менше, ніж 6449, такий самий хронологічний зсув у Троїцькому літописі та Владимирському літописці: Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца

із нині збережених 4-х й очевидно походить з їх спільного протографа. Разом з тим у текстах наявні варіанти, див. табл.1. Наводжу фрагменти «Троїцького хронографа», «Повної палей» (варіанти з «Короткої палей» відзначені у квадратних дужках), «Хроніки» Амартола та НПЛ мл. Не відображені у компіляціях фрагменти «Хроніки» виділяю пунктиром, вирази, що збігаються в окремих пам'ятках «ХВІ» та НПЛ мл – позначаю курсивом, індивідуальні читання НПЛ мл підкреслюю.

Табл.1

Троїцький фр.275–276, л.392а–с	Повна палея ¹⁸ фр.430–431	Ам.552, 553, 567	НПЛ мл, Новг.І, с.107–108
	а) [Коротка палея: В лѣт 6448 иде Игорьъ на грекъ...]		с) В лѣто 6428 а) <u>Посла князь Игорьъ на грекъ</u> ¹⁹ <u>вои</u>
б) По Костянтинѣ же цѣртва Ромонъ. поставленъ Костянтиномъ црмь. и Николоу патриархомъ.	по Костянти ^и же цѣртва Роман, по ^{ле} по Костянтине ²⁰ црмь и Николоу патриархо ^и .	Ам.552.24-26. Вр̄. 20. и .4 днь септевриа мѣца поутен бр̄. Романъ кесаревъ. са. номъ. а декавриа мѣца въ 17 днь. в. цѣлю праротимъ. в цѣркы. вѣнець. вѣнчан бр̄. Костянтино ^и црмь, и Николоу патриархомъ.	
с) въ лѣт 36428 (л̄с.у.ки!)	в лѣт 6428	Ам.553.1: в лѣт 6428 ир̄. дикта 8 генуариа мѣца въ б.сты бгоявленци днь. вѣн. чаеть цр̄. Феодорю. женюу его цр̄ею.	
д) индикта июня же мѣца. въ 5 днь. придоша роурь на Цръградъ. въ лодияхъ. тысящ 10 иже ис кысва глѣмы ²¹ от рода варяшскаго соушимъ.	инд ²² . июня * мѣца въ 10 днь прилуша ²³ Ру ^с на Костянти ^и гра ^и в лодьяхъ 10000 и* и ске ^и глѣмъ ²⁴ , от ро ^и варяжска соущи ^и .	Ам.567.1-3. 11 Июня же мѣца 18 ²⁵ днь 14 индикъ приплюу Роусь на Костянтинъ гра ^и лодей ²⁶ тысящ 10, иже и скѣди глѣмь, от рода варяжеска соушимъ.	д) русь скыдеи 10 тысящ. И приплыша <u>ко Цесарюграду</u> ²⁷ ,

второго вида // ТОДРЛ. – Т.27. – Ленинград, 1972. – С.371; *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский... – Т.2 – С.175; *Его же.* Древнерусские хронографы... – С.154–159.

¹⁸ Текст – за: *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С.235–236. В.М.Истрин видав фрагмент за списком Синодальний №210, але контамінував свідчення Короткої та Повної палей, уточнення зроблене за: *Шахматов А.А.* Толковая палея... – С.278–279 (фрагмент виданий частково за списками Синодальний №210 та №211); *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С.110 (за: *Погодинський №1435*). Коротка палея відрізняється лише початковим повідомленням 6448 р. (фр.а, залежить від ЕЛ-2, див. нижче), решта її тексту ідентична до Повної палей.

¹⁹ Пор. «ПВЛ» 44Л, 6449 р.: «Иде Игорьъ на грекъ». Про літописні включення див. далі.

²⁰ Синодальний №210 по Костянтинѣ; Синодальний №211 проп. 2 слова;

²¹ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т.42. – Л., 1989. – С.342-343, виправляє: «и скыди оба глаголемы».

²² Синодальний №211 Погодинський №1435 индикту; Синодальний №210 немає.

²³ Синодальний №210 приплыша.

²⁴ Синодальний №210 глѣми.

²⁵ *Истрин В. М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.2: Греческий текст Продолжения Амартола. Исследование. – Пг., 1922. – С.60 (за Ватиканським списком): ἐνβεκάτη. Далі варіанти з грецького Продовжувача Амартола за цим виданням, с.60–61.

²⁶ Ам. у кількох списках: лодиами; метъ плоіов.

²⁷ Пор. 30Л «приде к Цръграду», про похід Олега під 6415 р.

<p>е) много же и велие зло створиша роусь преже да же греческы^м восьм не приближшымся тогда бо съсоудъ весь пожгоша. а их⁷ же имше пльнники. овѣ^х расьсѣахоу. и ины же къ земли прѣсѣахоу. другия же яко стража поставяюще стрѣлами растрѣляхоу. елико же ратичьскомуу чиноу. заламяхоу опакъ связавше роуцѣ. гвозды желѣзны посреди главы вбивахоу имь.</p>	<p>много * и велии зло створиша русь, пре* да* греческы^м воє^м не пришедши^м. тог^а бо Соу^а вси²⁸ пожгоша, а их⁷ * имше пленники, овѣ^х растинахоу, другия * я^к стража поставляхоу²⁹ и стреляхоу стрела³⁰, [Коротка палея: елико же ратному чину изаламяхоу]³¹ опакы роуце связавше, гвозди³² железныя посре^д главы вбивахоу имь, многы * цркви сты^а³² огневи предаша.</p>	<p>567.26-31. много же и велиа зла створиша роу^с прежде да же гре^сскимъ воємъ не приити³³. тогда оубо оузметъ геме^и Соу^а всѣ пожгоша, а их⁷ * емше плѣнники, овѣ^х растинахоу, ины же к земли присѣкахоу³⁴, другия же яко стража поставяюще стрѣлами стрѣляхоу. елико ратному чиноу изымахоу³⁵, опакы роуцѣ связавше, гвоздѣ желѣзны посрѣ^д главы вбивахоу имь, многы * стѣ^х цркви огневи предаша.</p>	<p>е) и многа зла створиша русь: Суд бо весь пожгоша <u>огнемъ</u>; а ихъ же имше плѣнники, овѣхъ растинахоу, иныя же къ землѣ <u>посѣкахоу</u>, другия же поставяюще, // стрѣлами <u>стрѣляхоу</u>; елико же <u>ратнии творятъ</u>³⁶, <u>изломающе</u> опакы роуцѣ и связяюще, гвозды желѣзны посрѣде глав <u>вбивающе</u>; и <u>многыи церкви огневи предаша</u>.</p>
<p>ф) елико ихъ бѣаше в Костянтинѣ градѣ. съ Феофаномъ патрикиемъ. Феофанъ же воя лодениныя нарядивъ преже и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе оутвердивъ тоу си ожидаше. въ лодяхъ на ня хотя ити. искръ столъпа глемаго. Форостражница. в ней же огнь влагаемъ. на просвѣщеніе ноши. се на Оустиньяна сна Доброднаго и Понта стражи дѣя.</p>	<p><u>Романъ</u> * посла на дромо^н, елико * баше в Костянтине гра^д, с Фео^н патр^к рекіе^м. Фео^н * воя иныа лю^д³⁷ оур^чивъ, пре* и оуготовивъ, по^чмъ * и слеза^м себѣ оутвердивъ, роу^с ожидаше в ло^д^яхъ на ня ити, искре³⁸ стѣпа гл^ма Фора стражница, въ ней * и огнь влагае^м на просвѣщение ноши се на оустыи Понта, Добродна Понта³⁹ стражю дѣя,</p>	<p>3-9. <u>посланъ</u> же на ня въ <u>трырѣ</u> рекше ояди, <u>дромоны</u>, елико бяхоу в Костянтини градѣ, патрики Феофанъ, <u>породисевонъ</u> и <u>протовестарици саномъ</u>. воя же <u>лодинныя</u> прежде оурядивъ и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе <u>цѣ</u> оутвердивъ, руси же ожидаше, в лодяхъ на <u>на</u> хотя ити, искръ стѣпа глемаго Форостражница, в ней же и огнь влагаемъ и на просвѣщение <u>в</u> ноши <u>цѣствую</u> ющ^имъ. се на оутри <u>Еуксина</u> Понта, <u>сирѣ</u> Добродна Понта, стражю дѣя.</p>	<p>б) Въ время же то царствующю во градѣ <u>Роману</u>, ф) и абие посла <u>Романъ</u> <u>цесарь</u> патрикия Феофана <u>съ</u> вои на русь,</p>
<p>г) зане чисто тоу развеличанья. за страны нагананье иже изби Ираклии.</p>	<p>зане * ту частое разбоиничьство на страны нагананіе, ихъ * изби Ираклеи.</p>	<p>10-11. зане частое тоу разбоиничьство на <u>страцныа</u>⁴⁰ нагананіе, ихъ * изби Ираклии,</p>	
<p>h) тоу до наитья роусьскимъ лодьямъ. разроуши оустроенымъ имь. прокъ же лодии обратишася. на бѣгъ</p>	<p>тоу до^ж^а полка Роуско^г ло^ч^и⁴¹ раздроши, оустроенымъ <u>огнемъ</u> <u>пож</u>же, прокъ * ло^чи обра^ш^а на бѣгъ</p>	<p>14-16. <u>въ</u> сво^еи дромо^ницѣ <u>придоу</u>въ, <u>плѣкы</u> роусьскимъ⁴² лодиямъ раздроуши и оустроеномъ <u>огне</u>^м <u>мног</u>о <u>с</u>жже, прокъ же лодии обратиш^а на бѣгъ.</p>	<p>h) и огненнымъ строемъ <u>пож</u>же <u>корабля</u>⁴³ рускыя.</p>
<p>и) роусь. и мнози погибоша.</p>	<p>роу^с и мно^г погыбоша.</p>	<p>20, 24. Роусь... многы^х по^гоуби.</p>	<p>ж) <u>И</u> <u>възвратишася</u> русь въ своя. Том же <u>лѣтѣ</u> <u>препочиша</u> и <u>другое</u>. на <u>третье</u> идоша.</p>

²⁸ Синодальный №211 Погодинський №1435 соудъ весь; Синодальный №210 соуды вся.

²⁹ Синодальный №211 Погодинський №1435 поставляюща.

³⁰ Синодальный №211 Погодинський №1435 – стрѣлами растрѣляхоу.

³¹ У Повній палеї вираз відсутній.

³² Синодальный №211 Погодинський №1435 стѣхъ цркви.

³³ прѣ тоуто Ρωμαϊκὸν στρατεῦμα κατελθεῖν.

³⁴ τοὺς δὲ τῆ γῆ προεπατάλευον.

³⁵ (τοῦ ἱερατικοῦ κλήρου) συνελάμβανον.

³⁶ Пор. ПВЛ 30Л, 6415 р.: «а ихъ же имахоу плѣнники . овѣхъ посекахоу ... ина многа [зла] творяхоу роусь грекомъ . елико же ратнии творятъ». Про цю паралель нижче.

³⁷ Погодинський №1435 и люди иныя.

³⁸ Погодинський №1435 искръ.

³⁹ Погодинський №1435 проп..

⁴⁰ πρὸς τοὺς ἐπιξενομένους; слав. мае бути: «на страньяныя».

⁴¹ Погодинський №1435 Синодальный №211 рускымъ лодьямъ.

⁴² (καὶ δὴ πρῶτος τῷ οἰκειῷ δρόμῳ διεπλεύσας) τὴν τε σύνταξιν τῶν Ρωσικῶν (πλοίων διέλυσε).

⁴³ Пор. 29Л «Поиде Олегъ... на корабле».

Текстологічно найсуттєвіші читання Ам.567.26–31 (фр.е), оскільки лише на цій ділянці НПЛ мл відтворює хронографічне джерело більш-менш точно. У «Повній палей» випущено два фрагменти. Перший пор.: «Хроніка» Амартола «ины же к землѣ присѣкивахоу» – Троїцький «и ины же къ земли пресекахоу» – НПЛ мл «инья же къ землѣ посѣкаху» – Повна та Коротка палей проп. Другий: Амартол «елико ратному чиноу изъимахоу» – Троїцький «елико же ратичьскому чиноу. заламляхоу» – «Коротка палей» «елико же ратному чину изаламяху» – НПЛ мл «елико же ратнии творят, изъломаще»⁴⁴. Натомість у «Троїцькому хронографі» відсутнє закінчення фр.е (Ам.567.31) про підданю вогню святих церков (міститься в Амартолі, обох палей та НПЛ мл), а також початок фр.f про те, як «послали дромонь» (Ам.567.3). Крім цього, бачимо лексичні заміни: Троїцький «приблїжшїмься» зам. Амартол «прїити»; «съсоудъ» зам. «Соудъ», «расѣсекахоу» зам. «растинахоу»... Тільки у хронографічних палей та НПЛ мл у фр.f згаданий імператор, «Романъ», хоча в цілому в НПЛ мл тут переказ, а не точна цитата. Дата набїгу русї відрізняється в Ам.567.1 («июня .иї. днѣ», тобто 18), хронографічних палей («...въ .ї. днѣ», 10), «Троїцькому хронографі» («...въ .ѣ. днѣ», 5) та грецькому оригіналі (...ἐνδεκάτη..., 11). Вірогідно, вихідний варіант – «11»⁴⁵ червня. Виходячи з характерних читань цього сюжету, автор НПЛ мл міг використати спільний протограф творів «родини» «ХВІ».

У фр.е НПЛмл «посѣкахоу» та «...елико же ратнии творять» не можна пояснити, виходячи з читань текстів «родини» «ХВІ» чи з повного перекладу «Хроніки» Амартола. Натомість, вирази знаходять паралель у статті 6415/907 р. «ПВЛ». Укладач НПЛ мл упізнав опис безчинств русї, де включення з того ж таки Амартола (Ам.567.28–30). Пор. 30Л: пунктиром виділено відхилення «ПВЛ» від тексту «Хроніки», підкреслено вирази, використані у НПЛ мл: «а их же имахоу плѣнники . овѣхъ посекахоу друугиа же моучахоу . инья же растреляхоу . а друугья в море вметахоу . и ина многа [зла] творяхоу роусь грекомъ . елико же ратнии творять (И повеле Олегъ...)».

У «Хроніці» Амартола, «Короткій палей» та «Троїцькому хронографі» тут інакше: «елико [же] ратному чиноу» (Троїцький «ратичьскому»). Очевидно, в «ХВІ» мав бути тотожний варіант. Далі у «ХВІ» йшло, вірогідно, «изъламляхоу». Пор. в Амартолі вірне «изымахоу», його грецький відповідник *συνελάμβανον*⁴⁶ та «ПВЛ» під 6449 р. «изымахоуть», але Троїцький 6428 р. «заламляхоу», «Коротка палей» «изаламяхоу» й НПЛ мл «изъломаще». «ПВЛ» 6415 р., на жаль, не дає матеріалу для зіставлень, бо вставка з Амартола закінчується парафразом «...ратнии творять». Таким чином, у фр.е в НПЛ мл «изъломаще» взяте з «ХВІ», а «ратнии творять» – із «ПВЛ».

За структурою більша частина НПЛ мл відтворює «ХВІ», де текст Амартола включено з характерним поверненням до початку (Ам.567.1–3, 26–31, 3–9,

⁴⁴ Примітно, що обидва пропуски в «Повній палей» знаходять близькі відповідники у «ПВЛ» під 6449 р. (див. табл.№5), де пропущені вирази «ины же к земли присекивахоу» та «елико ратному чиноу». У «ПВЛ», утім, від останнього виразу залишилося «изымахуть», відповідне «изымахоу» повного перекладу Амартола. Отже, буквально й важко перекладені слов'янським перекладачем Амартола рядки при запозиченнях спрощувалися різними книжниками незалежно один від одного.

⁴⁵ Менш вірогідне «10», така цифра у цьому повідомленні у хронографічних палей та в «Еллінському літописці» обох редакцій.

⁴⁶ Вище (Ам.567.26) перекладачем «Хроніки» Амартола це саме слово перекладене як «емше».

14–16). Дата 6428 р., як відзначав О.О.Шахматов, залежить від сполучення Ам.552–553 та Ам.567⁴⁷. Проте видатний літописознавець виявився неправий у тім, що у статті «ПВЛ» 6415 р. вираз «елико же ратнии творять» належить до Початкового зводу, де запозичено хронограф. Не кажучи вже про те, що жодна хронографічна пам'ятка не інформує про похід 6415/907 р., у колі «ХВІ», повторюся, прочитується варіант «елико же ратномуу чиноу изламляхоу», близький до повного перекладу «Хроніки» Амартола «елико же ратномуу чиноу изымахоу». Тобто, в НПЛ мл контамінація й однією зі складових є текст «ПВЛ» (!).

У статті НПЛ мл 6428 р. вміщені також невеличкі доповнення поза матеріалом «Хроніки» Амартола (фр.а, j). На початку йдеться про князя Ігоря. Часто стверджують, що під 6428 р. у «ХВІ» похід також приписано Ігореві⁴⁸. Очевидно, це не так, бо у двох пам'ятках «ХВІ» різних редакцій («2-ї» та «3-ї», тобто «Троїцькому хронографі» та «Повній палей») імені Ігоря немає. Йдеться лише про похід «русі», спроб «призначити ватажка» та ототожнити його з кимось із давньоруських князів не робиться. Троїцький та «Повна палея» доволі чітко, хоча зі скороченнями, йдуть за «Хронікою» Амартола, де ім'я Ігоря також відсутнє. Таким чином, у вихідному варіанті «ХВІ» йшлося лише про похід «русі». Звідки тоді взялося ім'я князя?

Крім НПЛ мл, доповнення про Ігоря вміщено у «Короткій палей» у фр.а з позначкою року 6448 та в «ЕЛ-2», де вся стаття цілком вміщена під 6448 р. Додатковий фрагмент «Короткої палей»: «В ле^т 6448 иде Игорьъ на Грекы въ 10000 корабль . и бы^т брань и одолѣша грѣцѣ, а инии русь в мори истопоша и отидоша»⁴⁹.

Текст близький до «ЕЛ-2» і залежить від останнього, хоча відповідно характеру пам'ятки, у «Короткій палей» подано лише лапідарну вижимку⁵⁰. За процитованим уривком вписаний близький «Повній палей» фрагмент, а відтак, виклад «Короткої палей» відзначається незграбністю. 6448 р. проставлений раніше ніж 6428, хронологічна невідповідність ніяк не пояснюється⁵¹.

Як утворений початок повідомлення 6448 р. власне в «ЕЛ-2»? Як показали дослідження Б.М.Клосса, О.В.Творогова, М.О.Шибяева та ін., автор «ЕЛ-2» працював з попередньою версією «Елінського літописця», якимось із

⁴⁷ У творах «родины» «ХВІ» для зв'язки уведене дещо неоковирне доповнення «По Костянтинѣ же цѣртова Романъ...», якого НПЛ мл не має. Його містить Троїцький та хронографічні палей. Версія Троїцького ближче до «Хроніки» Амартола: далі аналогічно з повним перекладом Амартола: «поставленъ Костянтиномъ црмъ», що вступає у суперечність з 1-ю фразою. Укладач палей, здається, зауважив протиріччя й замінив її «поставленъ цо Костянтинѣ црмъ» (щоправда, в іншому рукопису взагалі випущено 2 слова, див. фр.б).

⁴⁸ Напр., *Истрин В.М.* Летописные повествования о походах... – С.218; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф... – С.109–111. Учені пишуть про «похід Ігоря», хоча наводять тексти двох пам'яток «ХВІ», де князя не згадано. Натомість О.О.Шахматов уважав, що ім'я Ігоря введене з якоїсь усної легенди. *Шахматов А.А.* Хронология древнейших... – С.7 та ін.

⁴⁹ Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С.260.

⁵⁰ Пор. Летописец Еллинский и Римский. – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.102–103: «Месяца июля въ 10 день, индикта 14. В лето 6448. Иде Игорьъ на грекы... И съступишися обои, и брани бывши зле, и едва одолеша греце, и русь възвратишися къ дружине своеи, и ноце влезше в лоды, и отбегоша... Русь же видяще пламень ходящъ по морю, и вметахуся в море, и тако мнозе истопоша, а инех огнь пожже корабля...».

⁵¹ Утім, невідомо, наскільки чутливими були до подібних неузгоджень пізньосередньовічні книжники. Пор. цифри в заключній частині «ЕЛ-2» за основним списком: 6300, 6300 (!), 6300 6371 6377, 6377, 6286 (!), 6376, 6378, 6414, 6000, 6400, 6420, 6428, 6448 6450, 6451. Див.: Летописец Еллинский... – Т.1. – С. 443, 445, 453, 455, 456, 466, 471, 473, 481, 482, 486, 491, 502, 503.

новгородсько-софійських літописів та НПЛ м.л. О.Г.Бобров уважає, що йдеться про список «ПВЛ» і знов-таки НПЛ м.л.⁵². Найсуттєвіший момент – наявність в «ЕЛ-2» саме двох літописних джерел. Співвідношення текстів показане нижче у таблицях (збіги «ЕЛ-2» і літописів підкреслено, відхилення від Амартола позначено курсивом, власні доповнення «ЕЛ-2» – пунктиром).

Табл.2

«ЕЛ-2», с.502–503	Софійський I ⁵³	Ам.567.1–3 з варіантами з «ЕЛ-1» ⁵⁴
Мѣсяца июля въ 10 день, индикта 14.		567.1 Ююня же мѣца 18 днѣ 14 индикъ /ЕЛ-1: Въ 14 индикта 10 июля мѣсяца въ 10 день 19 индикта/
в лѣто 6448. Иде Игорь на грѣкы	В лѣтѣ 6449. Иде Игорь на греки,	
въ 10000, глѣмѣи скидии и,	и яко послаша болгаре вѣсть ко црю, яко идетъ русь на Цръградъ, лодей 3000, глѣмыи	567.2 лодей тысящъ 10, иже и скѣди глѣмь, /ЕЛ-1 глаголемѣи/
преплуша русь море в лодыях, приидоша на Костянтин град,		567.1-2 приплуу лодей /ЕЛ-1 преплуша в лодяхъ/ роушь на Костянтинъ гра ^а
сущи, от рода варяжска.	от рода варяжска сущимъ, иже приидоша и приплуша ююня въ 10	567.2-3 от рода варяжеска соуцимъ /ЕЛ-1 сущи/
Начаша воевати Грѣчьскую землю и Финическыя страны	и почаша вѣвати Финическия страны.	
по Понту и до Ираклия и до Фелогоньскыя страны, всю Никомидию цѣльнѣ...	И пленевааху по Понту до Ираклия и до Фафлогоньския земля, и всю страны Никомидискую попленше...	

На закінченні оповіді в «ЕЛ-2» запозичений уривок з НПЛ м.л. Цей текст не увійшов у пізні зводи і присутній виключно в новгородському літописі⁵⁵.

Табл.3

«ЕЛ-2», с.503	Софійський I (бл. до «ПВЛ»)	НПЛ м.л. Новг.І с.108
Томъ же лѣтѣ препочиша и другое, пакы бо въ третее лѣто приидоша»	Игорь же пришедѣ, нача воя совокупляти многы	Томъ же лѣтѣ препочиша и другое, на третье идоша

⁵² Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида // ТОДРЛ. – Т. 27. – Ленинград, 1972. – С.370–379; Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению... – С.112; *Его же*. Древнерусские хронографы... – С.154–159; *Его же*. Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.175; Шубаев М.А. Летописные источники Еллинского летописца второго вида Еллинского летописца второго вида // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – Санкт-Петербург, 2004. – С.187–204; Бобров А.Г. К вопросу о времени и месте создания Летописца Еллинского и Римского второй редакции // ТОДРЛ. – Т.56. – Санкт-Петербург, 2004. – С.82–90, зокр., с.86–87.

⁵³ ПСРЛ. – Т.6. – Вып.1: Софийская летопись старшего извода. – Москва, 2000. – Стб.36–37.

⁵⁴ Див. опублікований О.В.Твороговим початок цієї статті за Синадальний №210, арк.402, нижня пагінація. Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.154, прим.137. Пор.: Попов А. Обзор хронографов... – Т.1. – С.91. У разі розбіжності тексту ЕЛ-1 з повним перекладом Хроніки, варіанти в косих дужках (//).

⁵⁵ У той же час, у Софійському I літопису, а також Новгородському IV, Новгородському Карамзинському, Тверському збірнику – оповідь тогочасного закінченню статті «ПВЛ» 6649 р.: «Игорь же пришедѣ, нача воя совокупляти многы». Див.: ПСРЛ. – Т.6. – Вып.1. – Стп.37; Там же. – Т.4: Новгородская Четвертая летопись. – Москва, 2000. – С.29; Там же. – Т.15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – Москва, 2000. – С.49 (так у Тверському збірнику, в Рогожському інакше – лапідарне повідомлення з «Короткої палей» 6448 р., там само, стп.13); Там же. – Т.42: Новгородская Карамзинская летопись. – Санкт-Петербург, 2002. – С.33.

Таким чином, відомості про Ігоря в «ЕЛ-2» та «Короткій палей» (останній – опосередковано через «ЕЛ-2») сходять до двох літописних зводів. Головна частина читань в «ЕЛ-2» близька до Софійського І (?), а деякі вставки тотожні НПЛ мл. Утім, початок запису: «Иде Игорь на грекъ», – що присутній як у «ЕЛ-2», так і в «Короткій палей», у кінцевому підсумку, сходять до «ПВЛ». Що стосується НПЛ мл, тут посилання на князя дещо відрізняється: «Посла князь Игорь на грекы вои». Загалом система згадок Олега та Ігоря в НПЛ мл доволі прикметна, вони діють і разом, і нарізно. Пор. таблицю (підкреслено спільні читання обох літописів):

Табл.4

НПЛ мл, Новг.І, с.107–109	«ПВЛ», ПСРЛ, т.1
6362 р. а) и възрастѣшю же ему, Игорю, и бы ^с у него воевода, именемъ Олегъ...	а) 29Л 6411 Игоревѣ же възрастѣшю . и хожаше по Олзѣ и слоушаше е ^р .
б) Игорь же и Олегъ творящася мимоидууща... творящася... съзваста... и сѣде Игорь княжа в Киевѣ.	б) 22–23Л 6390 поиде Олегъ... придоста къ горамъ къ киевскимъ... нося Игоря дѣтска... идемъ въ греки от Олга и от Игоря княжича... и седе Олегъ княжа въ Киевѣ.
6428. с) Посла князь Игорь на грѣкы вои...	с) 44Л 6449 иде Игорь на греки.
6429 д) Игорь и Олегъ пристроиста...	- -
6430 е) Иде Олегъ на грѣкы... и вѣлзѣз Олегъ, и повелѣ извълепти...	е) 30Л 6415 иде Олегъ на грекы... выиде Олегъ на брегъ и воевати нача... и повелѣ Олегъ воемъ своимъ.
ф) прииде Олегъ къ Киеву и ко Игорю, несѣи злато...	ф) 32Л и приде Олегъ к' Киевоу . несѣя злато...

Таке явище можливе за тієї умови, якщо текст НПЛ мл є композитним, і складається з фрагментів «ХВІ» та літописних, зразка «ПВЛ», разом зі зв'язками та здогадами новгородського книжника⁵⁶. Власне у статті НПЛ мл

⁵⁶ Додумування повідомлень та композитний характер припускав уже О.О.Шахматов (див. прим.2). Якщо прийняти, що вихідною версією слід вважати «ПВЛ», для відновлення загальної картини можливою є така гіпотетична схема. Для книжника, котрий, згідно з поняттями пізньосередньовічного часу, «вирівнював» заплутані взаємини ранньосередньовічних володарів, головним князем ставав Ігор, син глави династії, Рюрика. Виходячи з цього, просилося «переструктурування» стосунків, тобто, саме такий хід, що Олег увлятиметься «воєволою» Ігоря. Щодо реальної історії раннього середньовіччя, у цей час далеко не завжди влада переходила від батька до сина й наступним володарем ставав прямий родич. Тобто, версія «ПВЛ», вірогідно, ближча до реального стану справ. Про те, що Олег радше був князем, див., напр.: *Петрухин В.Я.* Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. Из истории русской культуры. – Т.1: Древняя Русь. – Москва, 2000. – С.142; *Мельникова Е.А.* Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 2005. – Москва, 2008. – С.53. Прихильники шахматовської концепції багато покладають на відхилення «ПВЛ» від одних у двоїну у фр. б – як прояв слідів переробки з оповіді НПЛ мл (про аналогічні і масивніші прояви непослідовності НПЛ мл див. ліву колонку табл. №4, як правило, не згадують). Були спроби виправдати автора «ПВЛ»: у літопису йдеться про Аскольда і Діра, через що виникло неузгодження: *Мельникова Е.А.* Рюрик и возникновение восточнославянской... – С.54–55. Утім, можна запропонувати простіше рішення: саме у статті 6390 р. «ПВЛ» сказано про Олега й Ігоря, і хоча їхні фігури нерівноцінні за сюжетом, хтось із перших копістів чи навіть укладач міг збитися на двоїну власне від згадок двох осіб. Див. аналогічні прояви «непослідовності» у Пролозі та окремих літописних записах XII ст. Так, свята Лукія мала сина «чидолослужителя», котрий її «оклевета» (звинуватив). Мучили її одну, але після мук «зидоста» неупокожена. Тобто, на початку оповіді згадано двох героїв, і хоча вони жодним чином не діють разом, книжник переключився на двоїну. Див.: *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам.* Синаксарь. Сентябрь – февраль. – Т.1 / Изд. подг. Л.В.Прокопенко, В.Желязкова, В.Б.Крысько, О.П.Шевчук, И.М.Ладыженский. – Москва, 2010. – С.846. Цікаві варіанти знаходимо до паралельного тексту Київського зводу та Лаврентійського літопису за XII ст. Напр., у статті 1140 р., де вихідним читанням, судячи з читань у ЛІХ, є «створиша» (мир, Всеволод Ольгович з Андрієм Володимиричем та половцями), в РА формі перероблено на «сотвориста». Див. 308Л під 6647 р., 308І під 66–8 р.

6428 р. маємо текстуальні свідчення сполучення «ХВІ» під 6428 р. та «ПВЛ» 6415 р. (див. вище). Це дає право припускати, що залучено і статтю 6449 р., звідки взятий і перефразований початок: «...Игорь на грекъ»⁵⁷. Украв важливим є те, що основне «тіло» повідомлення НПЛ мл 6428 р. складається з тексту «ХВІ» й саме на нього нашаровані вкраплення з «ПВЛ».

Щодо причин комбінування, тригером у всіх трьох випадках – НПЛ мл, «ЕЛ-2» та «Короткої палей» – послугувало, мабуть те, що укладачі впізнали вставки з Амартола в різних версіях і вважали за потрібне поповнити оповідь про походи русі. Методи компоновки застосовано різноманітні. Неоковирний – скорочення та просте поєднання двох фрагментів навіть без корекції хронології – демонструє «Коротка палея». Складніші кроки спостерігаються в НПЛ мл та «ЕЛ-2». У новгородському літописі хронологія та основа повідомлення запозичені з «ХВІ», однак додано невеличкі уривки з «ПВЛ» 6415 р. та, вірогідно, 6449 р. В «ЕЛ-2» бачимо складне поєднання пластів хронографічного й літописного тексту.

Звернімося тепер до «ПВЛ» 6449 р. Аналіз цієї статті спонукав дослідників одного в цілому шахматовського спрямування зробити прямо протилежні висновки. О.О.Шахматов писав про те, що в «ПВЛ» використаний повний переклад Амартола, але тут він є джерелом додатковим, а головну роль відіграє «Житіє Василя Нового»⁵⁸. О.В.Творогов вважає, що «ПВЛ» відтворює версію «ХВІ»⁵⁹. То яке джерело проявилось під 6449 р.? Розглянемо «ПВЛ», повний переклад Амартола та «Житіє Василя Нового». Див. таблицю: пунктиром позначаю вирази, що не мають між собою паралелей (за необхідності, читання можна порівняти з першою таблицею, де проаналізовано пам'ятки «родини» «ХВІ» та НПЛ мл).

Табл.5

«ПВЛ», 44–45Л	Ам.567–568	«Житіє Василя Нового» ⁶⁰
а) <i>Иде Игорь на греки. яко посладца болгаре вѣсть ко црю. яко идуть</i>		а) 69.35-37-70.1. <i>Отътоль же приде вѣсть цареви отъ тѣхъ. яко оуже идоуть. По нѣколицѣхъ же днехъ приде вѣсть о сихъ и отъ болгарь.</i>
б) <i>русь на Дѣвградѣ. скѣдии ѿ. тысящ.</i>	б) 567.1–2(3). <i>а. Иоуны же мѣца и. днѣ индикъ. приидоу роусь на Костантинѣ гра^а додеи тысящ ѿ. иже и скѣди глемь. от рода варяжеска соущимъ.</i>	
в) <i>иже придоша и приплуша. и процаца воевати Вифаньския страны</i>	в) 19, 20-21. <i>приплуша... и се роусь, хрусъ, посладца въ Виниския⁶¹, яко да пицоу имъ и прочее причесоу.</i>	70.3–4,9–10. <i>оуже тѣмъ явивцемся и, тоу ся имъ прииди жившемъ... выходяще плѣно. раху.</i>

⁵⁷ Власною ідеєю укладача НПЛ мл було те, що Олег є «воеводою» Ігоря. Утім, як бачимо, тут «воеводу» не згадано, ідеться лише про те, що князь «посла вои».

⁵⁸ Див.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С.54–57, 69–72.

⁵⁹ «Текст Амартола представлен в том же объеме, что и в НПЛ мл. и, следовательно, составитель ПВЛ обращался не к полному тексту Хроники Амартола, а соединил рассказ Начального свода, основанный на ХВІ, с извлечениями из Жития Василя Нового. Характерно, что в ПВЛ, как и в НПЛ мл (в отличие от Хроники Амартола), сначала рассказывается о расправе над пленными, а потом о победе Феофана над русским флотом» (Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С.111).

⁶⁰ Фрагмент опубл.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники... – С.69–71 (у табл. вказую стор. та рядки за цим виданням); Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового в русской литературе. – Ч.ІІ: Тексты Жития. – Одесса, 1911. – Ч.ІІ. – С.457–459.

<p>d) и воеваху до Понту до Ираклия⁶², и до Фафлогоньски земли, и всю страну Никомидиискую, поплънившє</p>		<p>d) 10–13. простершемся до Понта Иеракліа и до Пѣфлагоньскія земля и въ всю страну Никомидиискую поплънившє</p>
<p>e) и Судь весь пожьгоша, и ѿ емше овѣхъ растинаху, другия аки странѣ поставлюще. и стрѣляху въ ѿѣзъ, изимахуть опаки рущъ связывахуть, гвозди желъзныи посреди главы въбивахуть имь⁶³, много же стыхъ црквии огнемъ предаша.</p>	<p>e) 28–31. Соу⁶⁴ всѣ пожгоша, а ихъ ѿ емше плънники, овѣ⁶⁵ растинахоу, ины же къ земли, пристѣквахоу, дроугья же яко стража⁶⁴ поставляюще стрѣлами стрѣляхоу, едикъ ратному, чиноу изъимахоу, опако роущъ связывающе, гвозды желъзныи посрѣд⁶⁵ главы въбивахоу имь, много стыхъ црквии огнерицъ предаша.</p>	
<p>f) монастырѣ и села пожьгоша, и имѣнья не мало обою страну възвѣш⁶⁶, потомъ же пришедшемъ во емь от востока. Памъфирь деместикъ, съ .м.ми тысящъ. Фока же патрекии съ макидоны. Федоръ же стратидагъ съ фракѣ, с ними же и сановници боярстии, обидоша русь околѣ.</p>		<p>f) 16–26. монастыря же и села вельможѣ все, огнерици, предаша, имѣнья же не мало обою страну съвозоудиша. Потомъ же пришедшемъ во емь на нихъ отъ востока, Панфирь деместикъ рюискици с четырьми десятиами тьсоушьми, Фока патрикееи с македоняны, Феодоръ же святѣицици стратици съ фракисаици, съ ними же и сановници боярстии, иже рю рюичномоу, Спюгарисъ, и обидоша ихъ окрестѣ</p>
<p>g) свѣщаща</p>		<p>g) 2–30. свѣщаварахоу, отади побѣгнучи.</p>
<p>h) русь изидоша въружившєся на греки, и брани межю ими бывши зѣди, одѣ, одѣлѣща грѣци, русь же възратишася къ дѣружинѣ своєи къ вечеру, на нощъ, влѣзоша в лодью⁶⁵ и отбѣгоша.</p>		<p>h) 70.32–71.1. Дръзкоуеще же роусь изидоша на греки въоружившєся, и брани межю ими бывши, побѣжени, бѣвща роусь и бища ихъ грецы бѣжа, цихъ, дондеже оубо възвратшася до дружины своєи. И вечероу достигну, отади влѣзше в ладіа своа отбѣгоша.</p>
<p>i) Феофанъ же сустрѣте я въ [о] лядехъ со огнемъ, и рущати, нача трубами огнь на лодѣ руския.</p>	<p>i₁) 568.2,4. во емь, лодичи⁶⁶, соущи⁶⁶ въ оляди, свѣщаща⁶⁶ въ своа снिति... Феофано⁶⁶ оустрѣтени быща. + i₂) 567.14–15. роусскимъ лодіамъ раздрощици и, оустрѣномъ огне⁶⁶ многу сжеже.</p>	
<p>j) и быѣ видѣти страшно чюдо, русь же видяци пламянь, вмѣтахуся въ воду морьскую.</p>		<p>j) 71.9–11. и бысть видѣти страшно чюдо, како, брящєся пламене огненато, волею мѣтахоу себе в рощиноу морську.</p>
<p>k) хотяше оубрѣсти.</p>		<p>k) 15–16. в глѣоубиноу морскоую, мянщєе бродю избѣжати.</p>
<p>l) и тако прочици възвратишася въ своєи.</p>		<p>l) 20–21. и тако скончашася отъ нихъ... дондеже доидоуть въ своєи</p>

⁶¹ Грецький текст точніше відображений у «ПВЛ», пор. «Вифаньскія странь» – πρὸς τὰ τῆς Βιθυνίας μέρη. Має бути «Вифиньскія странь».

⁶² так РАІХ; Л Арьклѣя.

⁶³ Л ихъ.

⁶⁴ сколоуѣ.

⁶⁵ РА лодѣи.

<p>m) тѣм же пришедшимъ въ землю свою и повѣдаху каждо своимъ о бывшемъ. и о ляднѣмъ огни. якоже молонья ре^а. иже на нбѣхъ грѣци имуть оу себе. и се пушающа же жадаху насъ. сего ради не одолѣхомъ имъ.</p>		<p>m) 25–31. тѣмъ же пришедшимъ в землю свою, повѣдахоуть каждо своимъ о бывшемъ и о ляднѣмъ огни: яко мольнѣа, рече, иже на небесѣхъ, грѣци имоуть оу себе, сію допоушающе жадахоуть насъ, и сего ради не одолѣхомъ имъ.</p>
<p>n) Игорь же . пришелъ . нача свѣкупяти воѣ многи.</p>		

Як бачимо, фр. a d e i₁-i₂ взято з Амартола; b c f g h j k l m – із «Житія Василя Нового»; n – зв'язка літописця. До речі, останній живописний уривок (фр. m) із «Житія Василя Нового», написаний нібито від імені «русі», часом зараховується вченими за запис легенди («устних рассказов») про похід русі. Це заплутує текстологію, нарощуючи на різних версіях ще неіснуючі насправді «легендарні свідчення»⁶⁶. Важливішим однак є інше. О.В.Творогов не залучав для порівняння джерел «ПВЛ» закінчення оповіді «Хроніки» Амартола (фр. i₁-i₂). Вчений обмежився тією частиною, що нині опублікована на с. 567 видання Істріна, внаслідок чого припустив, що укладач «ПВЛ» використав спочатку Ам.567.1–3, далі перейшов до Ам.567.26–31, а згодом зробив характерний стрибок назад до Ам.567.3, як це бачимо в «ХВІ». Насправді, у «ПВЛ» компілювання йшло майже весь час за викладом «Хроніки»: Ам.567.1–3 (скорочення), Ам.567.19–21 (скорочення й переказ), Ам.567.28–31 (точне копіювання), Ам.568.2,4-5 + Ам.567.14–15 (скорочення й переказ). Насамкінець, справді, виклад повертається, та це обумовлено фігурою Феофана. Подібні ампліфікації, пов'язані з іменем того чи іншого персонажа, не є чимось надзвичайним у компіляціях. Натомість прийом, застосований у текстах «родини» «ХВІ», набагато рідкісніший⁶⁷. Коливання у манері цитації Амартола у «ПВЛ» тотожні тому, як її автор користується «Житієм Василя Нового» – бачимо точне копіювання, переказ, вибірку. Таким чином, правий виявляється засновник концепції Початкового зводу: «ПВЛ» у повідомленні 6449 р. залежить від повного перекладу Амартола, а не від хронографу. Це означає, що «ПВЛ» у повідомленні 6449 р. *не* залежить від НПЛ мл 6428 р.

До речі, усе сказане дозволяє переоцінити ще один аргумент, до якого традиційно звертаються прихильники концепції Шахматова – аргумент «відсутності вставок із «Житія Василя Нового» в НПЛ мл». Уважають, що оскільки

⁶⁶ Див., напр.: «Византийским текстом, как более авторитетным, было заменено восходящее к устной традиции повествование, в котором руководителем похода назывался Игорь и от которого сохранилось лишь описание греческого огня: «Тем же пришедшим в землю свою, поведяху каждо своим о бывшим и о ляднем огни. «Яко же молонья, – рече – иже на небесех, Грѣци имоуть... Этот фрагмент устных рассказов участников похода, о чем прямо говорится в тексте, видимо, не читался в Начальном своде, поскольку он не представлен в Новгородской первой летописи» (Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности... – С.68, виділення курсивом мое). Як бачимо, у фр. m буквально й точно запозичення із «Житія Василя Нового», автор якого удався до риторичного прийому – прямої мови. Узагалі, з «промовами» від першої особи треба бути вкрай обережними, адже вони можуть виявитися цілком книжного походження.

⁶⁷ Звичайно, до цього теж можна підшукати раціональні підстави. Такий хід може бути обумовлений кількома причинами. Напр., тим, що укладач намагався вкласти виклад у традиційну схему військових описів: прийшли – вчинили плундрування – сталася битва й нападники отримали відплату за скоєне. Або ж автор пропустив важливу частину оповіді й повернувся до випущеного.

в НПЛ мл не простежується жодних слідів залучення «Житія» – значить, її текст відбиває початкову стадію, адже літописець не міг послідовно вилучити вставки із «Житія». Однак детальний аналіз статті 6428 р. показує, що основне тіло тексту НПЛ мл взято з «ХВІ», а додатки з «ПВЛ» є розрізненими вкрапленнями. Відтак, аргумент відсутності впливу «Житія Василя Нового» у НПЛ мл нерелевантний. Ідеться про заміну однієї композиції іншою – що ніяк не може свідчити на користь того, яка з них початкова. Натомість *контамінація* в НПЛ мл двох джерел, «ХВІ» та «ПВЛ» – справді, доводить вторинність новгородського літопису.

На закінчення дозволю собі невеличкий відступ. Розглянемо ще один цікавий текст про походи Олега та Ігоря – прикінцеві приписки старшого списку «Троїцького хронографа», зроблені після завершення головного його джерела, «Хроніки» Амартола⁶⁸. Перша оповідає про похід князя Олега, друга торкається хрещення Русі Володимиром Святославичем⁶⁹. О.О.Шахматов уважав, що дві згадки руських подій мають вказувати на те, що укладач не був знайомий з «ПВЛ» і попередніми записами, а спирався на дуже давній літопис. Відтак, він побачив тут «першу редакцію Початкового зводу» і заснував на прикінцевих записах обсягом менше аркуша цілу низку «спільних протографів «Еллінського літописця» та «Початкових зводів», які нібито не дійшли до нас⁷⁰.

Детальний розгляд приписок Троїцького хронографа заперечує такі сміливі гіпотези, натомість виявляє інше – безпосередню залежність від «ПВЛ». Приписки виписані за однією схемою: «придоша на Царьградъ / ...на святое крещение» «съ княземъ своимъ Ольгомъ / ...Володимеромъ». Друга надто коротка, повідомлення лише в загальних рисах відображає зміст літописної(?) статті. Натомість у першій вгадується текст зразка «ПВЛ», запозичений з різних місць літопису – статей 6415/907 р. та 6452/944 р.⁷¹ Пор. нижче (шрифт bold позначає зближення Троїцького з «ПВЛ», курсив – вирази наближені до НПЛмл, пунктир у Троїцькому – індивідувальні читання).⁷²

Табл.6

1) «Троїцький хронограф», арк.392с-d	«ПВЛ»	НПЛ мл
и придоца до семь роусь на Цръградъ. со княземъ своимъ Ольгомъ в лодьяхъ. множьствоу мнози и покрыца море константице ⁷² .	29.19–20,26.27–30.1Л 6415/907. иде Олегъ на грекы... поя же множество... поиде Олегъ на коне ^x и на корабле ^x ... прииде къ Црюграчу +45.16,19–20,22–23Л 6452/944. Игорь... поиде на греки въ лодья ^x и на конихъ... покрыли суть море корабли	Новг.І с.107. 6428. посла князь Игорь на гръкы вон русь с.108. 6429. пристроиста воя мнози с.108. 6430. иде Олегъ на гръкы и прииде Цесарюграду.

⁶⁸ Продовжувач Амартола закінчується заточенням та смертю імператора Романа, остання точна дата – 6454/946 р. На цьому завершуються також хронографічні палеті.

⁶⁹ Див.: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.274, це фр.278–279. Троїцький №728, арк.392с-d.

⁷⁰ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.180–183.

⁷¹ Крім того, на початок оповіді Троїцького, вірогідно, вплинула форма повідомлення ранішого 6428 р. («придоша роурь /тобто – роусь/ на Цръградъ . въ лодьяхъ»), див. табл.1.

⁷² Можливо, зіпсоване, з «корабли» (?): «покрыли соуть море корабли». Вірогідність цього припущення збільшується, враховуючи кілька помилкових читань у повідомленнях про русь. Власне в найменуванні «русъ» – у цьому фрагменті «сусь», під 6428 – «рурь», «туси» зам. «русии».

вои же вѣставица лодѣя на колеса. вѣздѣша пароусы. вѣтроу сѣущю вѣдѣюу. посоухоу взимахоуся лодѣя.	30.10–13Л повелѣ Олегъ воємъ своимъ. колеса издѣлати. и воставляти на колеса корабля. и бывшю покосноу вѣтроу. вѣспя пароусы съ поля. и идяше къ гра ^у .	повелѣ Олегъ воємъ своимъ колеса издѣлати и вѣставити корабля на колеса. и бывшю покосну вѣтру, и вѣспяша прѣ, и с поля идоша къ граду.
оци же затвориша врата граднѣя. вѣслаца. дары многи. злато и паволоки. мира просяци. сѣущъ же створица миръ. отстоупица вѣ своѣси.	30.1–2Л греци замкоша Соу ^а . а гра ^а затвориша 45.25,28Л посла к Игорю... такоже и къ печенѣгомъ посла. паволоки и злато много 30.23-26Л почаша греци мира просит ^т ... Олегъ же мало отстоупи от гра ^а . нача миръ творити	и греци замкоша Судъ, а град затвориша. самъ же взя злато и паволоки, и возложи дань, юже дають и доселѣ княземъ рускымъ

2) Троїцький №728⁷³: по малѣ же лѣтъ придоша на стое крѣщеніе . съ княземъ своимъ Володимеромъ . бы^т же по строю бѣию . слѣпоу быти князю ихъ Володимероу в Коурсоуни . яко възложи роу на нь епѣпъ . въ стѣи коупѣли . и абиє прозрѣ . и отголъ пріяты земля Роусьская стое крѣщеніе . въ лѣ^т 6496 от створенія мироу аминь .

Як бачимо, текст «Троїцького хронографа» ближчий до «ПВЛ»⁷⁴, з НПЛ мл його еднає лише слово «князь» та ще два дрібних різночитання, які могли бути зроблені незалежно. Тим паче, що починаються обидві приписки, як уже зазначалося, симетрично: «придоша со княземъ своимъ Олгомъ / ...съ княземъ своимъ Володимеромъ». В цілому, тут у хронографі перекомпоновка й переказ, оповідь такого характеру могла бути створеною за пригадуванням. Книжника, вочевидь, настільки цікавили походи русі, що він залучив не одне, а два повідомлення, і сконтамінував уривки літописних статей. Як і автор НПЛ мл, укладач Троїцького зіставив інформацію про Олега та Ігоря, проте ідеєю «Олега-воеводи Ігоря» не користувався. Творячи «попурі» із засвоєних читань, він прийняв протилежне НПЛ мл рішення: приписати все Олегові.

На підставі хронологічної недоречності (6415/907 р. вписаний після 946 р., смерті імператора Романа⁷⁵) О.О.Шахматов вивів використання у «Троїцькому хронографі» літописного зводу, давнішого за Початковий звід – без хронологічної сітки⁷⁶. Що виглядає доволі дивно, зважаючи на те, що в другій приписці Троїцького рік вказаний, 6496/988, а також те, що заміну «Олега-воеводи Ігоря» «Олегом-князем» учений уважав справою рук уже укладача «ПВЛ». Відсутність позначки року в описі походу Олега може пояснюватися різними обставинами, в тому числі, комбінуванням різних відомостей «ПВЛ» і навіть механічною похибкою. Між іншим, пізньосередньовічні книжники далеко не завжди виставляли роки й далеко не завжди вважали за необхідне узгоджувати хронологію⁷⁷. Найбільше значення тут має те, що Олега у Троїцькому репрезентовано як самостійного князя, а не воеводу Ігоря, причому текст виявляє залежність від «ПВЛ».

⁷³ Для другої статті паралельні тексти не вказую, оскільки вона надто сильно скорочена й переказана.

⁷⁴ Що цікаво, один із варіантів – «пароусь» – ближчий до редакції РАТ (вірогідно, до всієї суздальської групи, але в Л тут вицуплено великий фрагмент).

⁷⁵ О.О.Шахматов зауважив лише одне джерело, статтю 6415 р., доповнення зі статті 6452 р. з його поля зору випали.

⁷⁶ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.177.

⁷⁷ Згадати хоча б хронологічні невідповідності у «Короткій палей» у сюжеті «6448–6428 рр.».

Що стосується природи приписок, варто враховувати, що їх збережено в одному кодексі. Повноцінних списків Троїцького хронографа два, в другому стикаємось з механічною втратою закінчення⁷⁸. Тому можливі два варіанти вирішення проблеми. Перший: укладач найранішої версії «ХВІ», що дійшла до нас («2-ї редакції ХВІ» XIV? ст.), був обізнаний із «ПВЛ» і приписки справа його рук. Оскільки він не проявив знайомства з текстом та ідеями НПЛ мл, отже, на час створення цієї компіляції вони ще не набули розповсюдження. Другий варіант: приписки зроблені власне в кодексі Троїцький №728. Це ще «тірше» для прихильників шахматовської теорії, бо тоді виявляється, що навіть на початку XV ст. схема НПЛ мл не стала загальнопоширеною і книжки спиралися на «ПВЛ».

Отже, підходимо до завершення розшуків навколо статті 6248 р. НПЛ мл, 6449 р. «ПВЛ» та паралельних літописам хронографічних джерел. Зіставлення текстів продемонструвало деталі, що дозволяють систематизувати співвідношення низки пам'яток інакше, ніж у традиційній концепції, заснованій О.О.Шахматовим.

1) У версії НПЛ мл 6428 р. дійсно використаний текст зразка «ХВІ», він складає основне тіло повідомлення. Разом з тим наявні чужородні вclusions. Ретельний розгляд усіх дотичних текстів виявляє, що доповнення походять з «ПВЛ». Одне з них – зі статті 6415 р., де в «ПВЛ» відозмінений фрагмент «Хроніки» Амартола (Ам.567.28–30, що стосується походу 6449 р.). У пам'ятках кола «ХВІ» версія ближча до повного перекладу «Хроніки», що робить неможливим запозичення з «ХВІ» чи якое посередництво через «ХВІ». Відтак, композиція НПЛ мл пояснюється *контамінацією* текстів зразка «ХВІ» та «ПВЛ».

2) Початково у серії повідомлень «ХВІ» про вінчання на царство Романа та напад на Константинополь, що потрапив помилково під 6428 рік, ішлося тільки про «похід русі», ім'я Ігоря не згадувалося. Воно відсутнє у двох пам'ятках «родини» «ХВІ» «2-ї» та «3-ї» редакцій – «Троїцькому хронографі» й «Повній палей». У двох інших творах, «ЕЛ-2» та «Короткій палей», поява імені князя пов'язана з комбінуванням чи заміною «ХВІ» літописними записами. Прикметно, що в «ЕЛ-2» безпосередньо, а у «Короткій палей» опосередковано через «ЕЛ-2», використаний близький до Софійського I літопису звід разом із НПЛ мл, що свідчить про доволі пізню стадію формування версії.

3) На протигагу тому, що пропонував О.В.Творогов, у «ПВЛ» під 6449 р. не простежуються сліди користування «ХВІ». В тому числі, хронограф не впливав тут через посередництво Початкового зводу – у «ПВЛ» бачимо лише повний переклад Амартола.

4) Цікаво також те, що в прикінцевих приписках старшого представника «ХВІ» Троїцького хронографа про походи русі, використано не якісь загадкові древні джерела, а скомбіновано два повідомлення звичайної «ПВЛ», 6415 та 6452 рр. Результат творчої переробки суттєво відрізняється від НПЛ мл, але

⁷⁸ У другому повноцінному – НСРК F15 – бракує закінчення «Троїцького хронографа» (наприкінці вміщена інша, пізніша компіляція, з Окремою редакцією «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія тощо).

демонструє ту саму методи роботи: скорочення, переказ, комбінації наявних відомих джерел.

Давні твори хронографії дають ключ до розуміння процесу укладення раннього літописання. З точки зору хронографічних запозичень вимальовується картина, діаметрально протилежна традиційній концепції складного характеру включень із «Хроніки» Амартола у «ПВЛ» («з Хронографа» та «з повного перекладу») і простого – в НПЛ м.л. У «ПВЛ» маємо цитати тільки з повного перекладу Амартола. Навпаки, НПЛ м.л. являє собою *складну* комбінацію джерел, де включення з «ХВІ» сусідять зі спільними з «ПВЛ» запозиченнями з повного перекладу.

Отже, у новгородській статті про похід русі 6428 р. за основу взято «ХВІ», а також у невеличкому обсязі використано літопис зразка «ПВЛ» та власні домисли книжника. Чому новгородський літописець віддав перевагу версії «ХВІ»? Судячи з усього, тексти «родини» «ХВІ» набули в пізньосередньовічному Новгороді значної популярності. Про це свідчить як саме по собі створення двох текстів «3-ї редакції», «ЕЛ-2» та «Короткої палеї», нині пов'язується з Новгородом), так і зворотні зв'язки між компіляціями, адже якийсь із новгородсько-софійських зводів разом із НПЛ м.л. вплинули на «ЕЛ-2». Вірогідно, у НПЛ м.л. відбився ранній етап чи самий початок популярності творів «ХВІ» у новгородському середовищі. Звичайно, той, хто наважиться відкинути традиційні шахматовські концепції, мусить змиритися з розчаруванням. Не маємо жодних загадкових древніх текстів, простежуються лише комбінаторні вміння книжників працювати з добре відомими сучасним історикам джерелами. Але, з іншого боку, вченим гарантовано строгий відбір справді ранніх джерел, а для дослідників пізнього середньовіччя – вивчення творчих можливостей літописців та укладачів хронографічних пам'яток.

The campaign of Rus' against Constantinople in 941 was reflected in several sources. In particular, the Primary Chronicle put it under right 6449/941 year while the Novgorod First Chronicle of the Younger Recension along with several compilations of the Chronograph for the Great Narration's circle placed the event under 6428/920. The prominent scholar A. Shakhmatov offered explanation for such different dating, creating a theory where both chronicle have a common core influenced by the earliest Chronograph. In his concept the Primary Chronicle in fact is not the "Primary" chronicle but is secondary after the Novgorod Chronicle. Textual analysis is complicated because all accounts are based on George Hamartolos's text and sometimes versions differ one from another in the smallest detail. However, a comprehensive comparison of all data allows us to reconstruct the interrelations of these writings. It turns out that the compiler of the Novgorod First Chronicle produced contamination from fragments of the Chronograph for the Great Narration and borrowings from Primary Chronicle itself, i.e. the Novgorod chronicle was created later than both of its sources.

Keywords: Rus', medieval chronicles, the Primary Chronicle, textual criticism, medieval history.

МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

М.МАЄВСЬКИЙ *

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНЬСЬКА РОБОЧА ГРУПА: ПРИКЛАД РЕЗУЛЬТАТИВНОЇ СПІВПРАЦІ **

У 1995 р. міністр внутрішніх справ Польщі А.Мільчановський ініціював співпрацю польської сторони з Державним архівом Служби безпеки України (нині – Галузевий державний архів СБУ). Це стало результатом зростаючої зацікавленості з боку поляків щодо долі родичів, які зникли безвісти на території колишніх східних воєводств II Речіпосполитої в роки сталінського терору. У 1991 р. А.Мільчановський звернувся до керівництва спецслужб у Москві з проханням допомогти з'ясувати долю його батька – прокурора з Рівного, котрий безслідно зник у СРСР. Після пошуків в архівах колишнього КДБ російська сторона передала прохання А.Мільчановського в Україну. Працівники СБУ виявили у своїх архівосховищах список заарештованих у західних областях УРСР від 17 вересня 1939 по весну 1940 рр. 3435 поляків. У травні 1994 р. заступник голови СБУ А.Хомич передав його офіційним особам Республіки Польща. У цьому документі значилося й прізвище Мільчановського.

Позитивний результат дозволив сподіватися на з'ясування долі решти польських громадян, про яких нічого не було відомо після 17 вересня 1939 р. Із завданням розпочати спільні дії восени 1995 р. в Україну вирушив радник міністра внутрішніх справ Польщі Є.Тухольський. Для контактів із ним призначили В.Пристайка, що займався реабілітацією жертв сталінського терору. У листопаді 1995 р. міністр внутрішніх справ Польщі А.Мільчановський за допомогою свого радника досяг попереднього порозуміння з питань можливої архівної співпраці з керівником СБУ В.Радченком. У квітні 1996 р. до Варшави прибула українська делегація у складі В.Пристайка, Ю.Шаповала, П.Кулаковського. Було ухвалено рішення про створення спільної робочої групи, до складу якої ввійшли працівники Служби безпеки України та МВС Польщі (згодом – Міністерство внутрішніх справ та адміністрації).

Після варшавської зустрічі 1996 р. українська сторона зобов'язалася розшукати документи, що стосуються:

* Маєвський Марцин – керівник відділення архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівізації документів Інституту національної пам'яті (Варшава, Польща)
E-mail: marcin.majewski@ipn.gov.pl

** Переклад із польської мови – «Lidex» (Варшава)

а) доль польських громадян – посадових осіб МВС, пенітенціарної служби, жандармерії, чиновників прокуратури, судочинства, державної адміністрації, а також співробітників і цивільних працівників 2-го відділу Головного штабу збройних сил;

б) депортації громадян II Речіпосполитої із західних областей УРСР упродовж 1939–1941 рр.;

в) польських підпільних організацій 1939–1941 рр.

Своєю чергою, польська сторона розпочала пошуки матеріалів на теми:

а) українських політичних партій і громадських структур у Польщі 1920–1940 рр.;

б) Організації українських націоналістів та Української повстанської армії;

в) діяльності розвідки й контррозвідки Української галицької армії та військ Української Народної Республіки;

г) депортації українців у 1944–1947 рр.

Крім пошуку документів, сторони домовилися про спільне видання джерел, а також підготовку наукових праць. У лютому 1997 р. було затверджено назву нового видавничого проекту-серії: «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Провідною ідеєю співпраці проголошувалася публікація документів російською та українською мовами (російськомовні оригінали не перекладаються українською), з одного боку, та польською – з іншого (за дзеркальним принципом), у супроводі докладного науково-довідкового апарату українською й польською мовами. Ішлося в основному про першопублікацію матеріалів, і лише в певних випадках до збірників планувалося вміщувати документи, які вже побачили світ в Україні або Польщі.

Наприкінці 1998 р. з'явився перший том, присвячений польському підпіллю 1939–1941 рр.¹ Тут опубліковано повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР І.Серова, що стосувалися ситуації в новоприєднаних областях – усього 23 документа з архіву СБУ. У розділі 2 представлено долі польських громадян: слідчі матеріали у справах поліцейських, а також, наприклад, проти подружжя Заруських. Завдяки зусиллям польських та українських архівістів удалося встановити місце ув'язнення (після завершеного слідства) відомого альпініста та моряка, борця за незалежність Польщі генерала М.Заруського й точну дату його смерті (8 квітня 1941 р., Херсон). Його справа зберігалася у фондах архіву СБУ у Львові. Наступний розділ присвячено справам проти польських підпільників у Львові. Серед інших, опубліковано матеріали Ґ.Брухнальського, співробітниці генерала М.Токажевського-Карашевича – А.Плонської, яку заарештували під час перетину радянського кордону, а також Е.Голі (слід згадати, що після численних допитів останнього звільнили з-під арешту, оскільки, незважаючи на вичерпні свідчення про польське підпілля, слідчі так і не знайшли підстав для звинувачення – очевидно,

¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.1: Польське підпілля 1939–1941. – Ч.1: Львів – Коломия – Стрий – Золочів / Упор. З.Гайовнічек, П.Кулаковський, М.Кунацька, Ю.Шаповал, Є.Тухольський та ін. – Варшава; К., 1998. – 1040 с.

тут свою роль відіграло те, що він пішов на співпрацю з НКВС). Оприлюднено також справу львівської групи Союзу збройної боротьби під орудою підполковника В.Котарського.

За два роки вийшов друком наступний том, присвячений депортаціям поляків та українців 1944–1946 рр.² У його підготовці брали участь В.Худзик, Р.Цивинський, З.Гайовнічек, Г.Якубовський, С.Кокін, П.Кулаковський, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, М.Слонь-Новачек, а також Ю.Шаповал і Є.Тухольський. Книга складається з двох частин: у першій ідеться про переселення поляків із Сибіру (Північного Казахстану, Красноярського краю, Свердловської області) в Україну 1944 р. (7 документів), натомість у другій частині вміщено 184 документа, котрі зберігаються в Польщі (Архів Міністерства внутрішніх справ та адміністрації, Центральний військовий архів), Україні (Галузевий державний архів СБУ, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів вищих органів влади України). Це, передусім, матеріали польських адміністрації, армії, а також органів держбезпеки, у тому числі радянської України. Особливий інтерес становить інформація 2-го управління МДБ УРСР від жовтня 1946 р., де подано звіти агентури, упровадженої в польські села.

Роботу над черговою публікацією на короткий час призупинили зміни, які відбулися в результаті ухвалення Сеймом закону про Інститут національної пам'яті. У 2000 р. почалася передача частини фондів Архіву Міністерства внутрішніх справ та адміністрації новоствореному ІНП. Найперше це стосувалося документів після 1939 р. Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу почав співпрацю з Галузевим державним архівом Служби безпеки України після домовленості з цього питання від 27 вересня 2001 р., досягнутої між міністром внутрішніх справ та адміністрації Польщі М.Бернацьким і головою ІНП Л.Кересом. Обидва відомства, урахувавши прагнення до поширення історичних знань із найновішої польської історії, зокрема щодо трагічної долі поляків на теренах колишнього СРСР у 1939–1956 рр., вирішили співпрацювати у справі отримання, вивчення та публікації архівних документів, котрі стосуються репресованих польських громадян. У результаті досягнутої домовленості склад робочої групи від Польщі суттєво не змінився, усі працівники Архіву МВСА продовжили роботу в бюро з надання доступу й архівації документів ІНП.

Результатом спільних видавничих зусиль архівістів СБУ та ІНП стала публікація другої частини матеріалів, присвячених польському підпіллю 1939–1941 рр. із територіальним охопленням від Волині до Покуття³. У роботі над виданням узяли участь В.Худзик, З.Гайовнічек, Б.Гронек, С.Кокін, П.Кулаковський, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, Є.Тухольський,

² Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2: Переселення поляків та українців: 1944–1946 / Упор. Є.Тухольський, П.Кулаковський та ін. – Варшава; К., 2000. – 1008 с.

³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.3: Польське підпілля 1939–1941. – Ч.2: Від Покуття до Волині / Упор. З.Гайовнічек, Б.Гронек, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, В.Худзик, П.Кулаковський, С.Кокін. – К.; Варшава, 2004. – Кн.1. – 656 с.; Кн.2. – 792 с.

Ю.Шаповал. Уперше один із томів серії вийшов у двох книгах, а його сукупний обсяг становив майже 1450 сторінок. Тут надруковано 88 документів, котрі зберігаються у ГДА СБУ. У розділі 1 уміщено матеріали справи генерала М.Токажевського-Карашевича. Розшукуваний органами держбезпеки СРСР із березня 1940 р., він був ув'язнений у таборі під чужим прізвиськом – Тадеуша Мирового. Лише на початку 1941 р. в результаті оперативних дій його викрили й перевезли до внутрішньої тюрми НКВС СРСР на Луб'янці. Дуже цікаві власні свідчення в'язня, а також матеріали допитів із приводу створення Польської підпільної держави та структур Служби перемоги Польщі, Союзу збройної боротьби (СЗБ) на рубежі 1939–1940 рр.

У томі подано документацію округу СЗБ-Волинь, у тому числі відділу в Яновій Долині (с. Базальтове), а також уривки документів, котрі стосуються заарештованого коменданта округу СЗБ полковника Т.Маєвського. Опублікований протокол допиту походить з іншої справи. Досі в архіві СБУ не вдалося віднайти власне кримінально-слідчі матеріали на Т.Маєвського. Не виключено, що вони були знищені під час евакуації архіву НКВС у червні 1941 р.

У виданні вміщено також документи з історії львівського підпілля, які доповнюють 1-й том серії. Тут, між іншим, можна ознайомитися з одним із двох опублікованих протоколів допиту відомого борця за незалежність Польщі – В.Пеховської⁴. У розділі 3 надруковано матеріали зі справи А.Тельмани. Він належав до небагатьох діячів підпілля, котрим удавалося ефективно протистояти радянським слідчим, гальмуючи викриття таємної організації. Цей львівський підпільник близько 9 міс. провів у внутрішній в'язниці НКВС–НКДБ на Луб'янці.

Опубліковано документи у справі про вибух у Львові в ніч з 7 на 8 липня 1940 р. (у підвалі Будинку Червоної армії). Також оприлюднено матеріали з історії підокруги СЗБ-Дрогобич, про долю гарцерського діяча Щ.Михальського (акт виконання смертного вироку), що стосуються структур СЗБ у Станіславі, Тернополі, Національної військової організації в Коломиї та Польської військової організації у Збаражі. Один із розділів присвячено справі, яка завершилася розгромом «Чортківського повстання» (в ніч з 21 на 22 січня 1940 р.), а останній – зв'язкам із базами СЗБ в Угорщині та Румунії. Тут можемо знайти інформацію стосовно В.Оссовського та інших героїв «Білих кур'єрів» М.Цельта⁵.

У зв'язку з надзвичайно бурхливою дискусією на тему антипольської акції УПА на Волині 1943 р., у 60-річчя тих подій представники спільної робочої групи вирішили опублікувати матеріали, котрі стосуються власне Волині, а також Галичини, Холмщини, Люблінщини в 1942–1945 рр. Цій темі було присвячено 4-й том серії⁶, у роботі над яким узяли участь В.Худз'як, З.Гайовнічек,

⁴ Інший протокол допиту В.Пеховської див.: *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi 1939–1941 / Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941.* – Варшава; Москва, 2001.

⁵ Див.: *Celt M. [Chciuk T.]. Biali kurierzy.* – Warszawa, 1990.

⁶ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.4: Поляки та українці між двома тоталітарними системами: 1942–1945 / Упор. Б.Гронек, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, В.Худз'як, С.Тухольський, П.Кулаковський, С.Кокін. – Варшава; К., 2005. – Кн.1. – 876 с.; Кн.2. – 642 с.

Б.Гронек, С.Кокін, П.Кулаковський, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, Є.Тухольський, а також Ґ.Мотика та Ю.Шаповал. Обсяг видання – понад 1500 сторінок, воно також з'явилося у двох книгах, чотирьох розділах. Уміщені тут документи надано архівами СБУ та ІНП.

При компоновці матеріалів застосовувався принцип хронології подій, а не дати виписки документів. У розділі 1 (27 документів) опубліковано матеріали, котрі стосуються відносин між Польською підпільною державою та Армією крайовою, а також Організацією українських націоналістів С.Бандери й Українською повстанською армією на тлі політики обох окупаційних режимів – німецького та радянського. Слід звернути увагу на особливо важливий для польської аудиторії документ НКДБ УРСР від листопада 1944 р., в якому йдеться про конференцію ОУН С.Бандери у жовтні 1942 р. Крім того, можемо прочитати протоколи допитів М.Степаняка, матеріали військової контррозвідки «Смерш», НКДБ СРСР, бандерівської ОУН та АК. У розділі 2 вміщено 76 документів про події на Волині, це розповіді свідків, повідомлення, протоколи допитів членів підпілля радянськими органами держбезпеки та ін. Тут таки бачимо матеріали, в яких ідеться про сформований на території Генерал-губернаторства 202-й батальйон шуцманшафту (поліції порядку, орпо) та його участь в акціях проти українських сіл. Крім того, опубліковано протокол допиту Ю.Стельмашука про директиви ОУН(б) та служби безпеки щодо антипольських дій. У розділі 3 опубліковано 69 документів про події в Галичині, у тому числі надзвичайно цінний матеріал із радянської агентурної справи «Звірі» – про долю Гути-Пеняцької в 1944 р. Тут також бачимо політичні звіти ОУН(б) стосовно ситуації у 1943–1944 рр., матеріали, які документують польські антиукраїнські диверсійні акції (наприклад, протокол допиту Ю.Бісса), а також повідомлення УПА щодо подій у Підкамені в березні 1944 р. Розділ 4 (12 документів) присвячено Холмщині та Грубешівщині. Тут опубліковано матеріали про знищення с. Сагринь у березні 1944 р., а також протоколи допитів польських партизанів службою безпеки ОУН(б). Також можна прочитати фрагменти свідчень членів Легіону української самооборони В.Малажинського й Т.Дака.

Оскільки до 2-го тому спільної видавничої серії не ввійшли документи акції «Вісла», на рубежі 2004–2005 рр. було вирішено, що черговий випуск⁷, над яким працювали В.Худзик, З.Гайовнічек, Б.Гронек, С.Кокін, П.Кулаковський, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, Є.Тухольський та Ю.Шаповал, присвячуватиметься саме цьому питанню. 93 опублікованих документа походять переважно з польських архівів (а також декілька – з ГДА СБУ). Тут подано всі 38 зведень міністра національної оборони Польщі М.Ролі-Жимерського (від 3 травня до кінця липня 1947 р.) про хід депортації, а також додатки – реєстр сіл, в яких проводилася акція «Вісла» (із зазначенням числа депортованих), документи УПА, списки страчених судом оперативної групи «Вісла», переліки «післяукраїнських» сіл, де після виселення українців поселили поляків. Крім того, опубліковано документи органів влади з підготовки акції «Вісла», наказ

⁷ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.5: Акція «Вісла»: 1947 / Упор. Б.Гронек, М.Маєвський, В.Пристайко, О.Пшенніков, В.Худзик, Є.Тухольський, П.Кулаковський, С.Кокін, Ю.Шаповал. – Варшава: К., 2006. – 832 с.

від 19 квітня 1947 р. про формування відповідної оперативної групи. Можемо побачити й матеріали ОУН(б) щодо поточної ситуації на території, охопленій депортацією. Крім того, до тому ввійшли два документа, розроблені керівництвом МВС у 1956 р., в яких показано становище українського населення та його настрої після акції «Вісла». Незвичайно цікаві також матеріали радянських органів держбезпеки щодо проникнення відділів УПА через державний кордон між Польщею та СРСР.

Наступний том, виданий спільною робочою групою, присвячено операції «Сейм»⁸. Він містить 123 документа та нараховує майже 1400 сторінок, 3 вкладки зі схемами, розробленими посадовими особами радянських органів державної безпеки в 1945 р. Книгу поділено на три розділи. Усі матеріали походять з архіву Служби безпеки України та стосуються ліквідації польського підпілля на території колишніх південно-східних воеводств II Речіпосполитої.

У томі опубліковано протоколи допитів за справами проти бійців Армії крайової та організації «Незалежність», а також членів представництва уряду. Наприклад, у розділі 1 знаходимо протокол допиту А.Островського («Томаш Недзеля»), котрий був окружним представником лондонського уряду та діячем Польської соціалістичної партії. У вересні 1944 р. НКДБ УРСР передав його Польському комітетові національного визволення. Крім того, у першому розділі (разом 27 документів) опубліковано обвинувальний акт проти офіцера-розвідника В.Копіста – голови управління диверсіями («Кедив») головної комендатури інспекторату АК-Луцьк. Із цікавих документів до розділу ввійшли також інструкції наркома держбезпеки УРСР С.Савченка від лютого 1944 р. щодо початку операції «Сейм». Адресувалися вони обласним управлінням НКДБ і містили конкретні вказівки про взяття на облік людей та заволодіння польськими радіостанціями з метою подальшого оперативного їх використання. Опубліковано також спеціальну інформацію від травня 1944 р. на ім'я начальника управління НКДБ по Рівненській області Ф.Цветухіна щодо арештів, проведених у партизанській бригаді «Грюнвальд», котра, за інформацією радянських органів держбезпеки, була інфільтрована польським самостійницьким підпіллям.

Розділ 2 (85 документів) містить акти обвинувачення Є.Венгерського – учасника акції «Буря» у Львові, потім інформаційного офіцера організації «Незалежність»; піхотного підполковника Ф.Янсона – із серпня 1944 до лютого 1945 рр. коменданта території організації «Незалежність», у 1943–1944 рр. керівника штабу комендатури АК-Львів; луцького римо-католицького єпископа А.-П.Шельонжека. Крім того, інтерес становлять рапорт начальника управління НКДБ по Львівській області О.Вороніна на ім'я наркома С.Савченка від 4 січня 1945 р. щодо питань ліквідації польського підпілля в обласному центрі, а також депеша заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР Б.Кобулова від травня 1945 р., в якій наказувалося ретельно документувати акції польського підпілля.

⁸ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.6: Операція «Сейм» 1944–1946 / Упор. З.Гайовнічек, С.Кокін, П.Кулаковський, М.Маєвський, Є.Тухольський, В.Худз'як, Ю.Шаповал. – Варшава; К., 2007. – 1353 с.

У розділі 3 (17 документів) опубліковано доповідь міністра держбезпеки УРСР С.Савченка керівникові союзного МДБ В.Абакумову, начальникові контррозвідки (2-ге управління МДБ СРСР) П.Федотову й очільникові КП(б)У М.Хрущову від 5 червня 1946 р. із питань контактів та спроб співпраці між АК та УПА. Документ походить з агентурної справи «Барліг», розпочатої співробітниками радянських органів державної безпеки з метою ліквідації українського підпілля (багатотомна справа зберігається у ГДА СБУ і значною мірою закрита для дослідників).

7-й том спільної видавничої серії присвячено Голодомору в Україні 1932–1933 рр.⁹ Загальна кількість опублікованих тут документів – 231, причому 133 походять із Київського, Одеського, Сумського, Донецького, Дніпропетровського, Миколаївського та Хмельницького архівів Служби безпеки України. Це матеріали органів ОДПУ–НКВС, які стосуються проблем колективізації, голоду, стеження за дипломатичними представництвами на території, охопленій голодуванням. Документи, що зберігаються в держархівах Івано-Франківської, Тернопільської, Луцької областей, а також Центральному державному історичному архіві України у Львові походять від влади й поліції південно-східних воєводств II Речіпосполитої. Третю групу надрукованих матеріалів надали варшавські Архів нових актів та Центральний військовий архів (33 документа). Це документація закордонних дипломатичних представництв Польщі та розвідувальних резидентур.

Крім матеріалів радянських органів держбезпеки та польських розвідників певний інтерес для українського читача становитимуть документи, які проливають світло на реакцію української меншини II Речіпосполитої на відомості, що надходили з-за східного кордону. Передусім це рапорти та звіти державної поліції, а також місцевої влади (у тому числі відділів безпеки воєводських управлінь) щодо настроїв українців Польщі, а також їхніх спроб організувати допомогу «братам за Збручем».

У томі опубліковано лист станіславського старости до повітових відділів поліції від 26 жовтня 1933 р. з питань заборони мітингів у день української національної жалоби. Це мало тісний зв'язок з убивством членом ОУН співробітника консульства СРСР у Львові. Раніше, як можна довідатися з одного з документів, поліції став відомий план замаху з використанням вибухівки, що організовувався також оунівцями. Особливо цікава інформація про відносини Комуністичної партії Західної України та Комуністичної спілки молоді Західної України. Ці нелегальні організації закликали до недопущення «нападок» на СРСР, боротьбу з «провокаторами», котрі розповідають про нібито голод, який, по суті, є у східних воєводствах Польщі, але якого не може бути у СРСР.

Матеріали з архіву СБУ – це, перш за все, протоколи допиту за справами, що велися проти тих, хто чинив опір колективізації або поширював антирадянську «ворожу пропаганду». Надзвичайно цікаві два документа від серпня

⁹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933 / Упор. Д.Бойко, В.Даниленко, Й.Карбач, С.Кокін, П.Кулаковський, С.Лановенко, М.Маєвський, В.Худз'як, Ю.Шаповал. – Варшава; К., 2008. – 1205 с.

1933 р. про настрої, викликані візитом колишнього прем'єр-міністра Франції Е.Ерріо до «країни Рад». У цьому томі вміщено також секретні матеріали від інформаторів ОДПУ про хід колективізації та спричинений нею катастрофічний голодомор. За ситуацією уважно спостерігали співробітники посольств і консульств іноземних держав, у тому числі Японії, Німеччини, Польщі, Італії. Особливо цінні для українського читача матеріали польської розвідки про події в радянській Україні. Зауважимо, що восени 2009 р. світ побачила англomовна версія видання¹⁰.

Черговий том, підготовлений спільною робочою групою (97 документів із ГДА СБУ), присвячувався добі Великого терору, польській операції 1937–1938 рр.¹¹ У розділі 1 уміщено матеріали за лютий 1935 – листопад 1937 рр., котрі стосуються боротьби радянських органів держбезпеки з так званим «польським шпигунством», тобто можливими та фактичними діями армійської розвідки Польщі в УРСР, депортацій із прикордонної смуги місцевих поляків і німців до Казахстану, а також дій у рамках «польської операції». Бачимо тут уже не раз опублікований документ, що став сигналом до початку акції – директиву союзного наркома внутрішніх справ М.Єжова №00485 від 11 серпня 1937 р., а також 37 документів, котрі стосувалися ходу операції з серпня до грудня того року. Так, 1 листопада 1937 р. керівник республіканського НКВС І.Леплевський, підбиваючи певні підсумки, у листі на ім'я М.Єжова підкреслював «гостру необхідність проведення подальших арештів», а пізніше просив про продовження зазначеного в наказі №00485 терміну завершення операції в УРСР до 15 грудня 1937 р.

Другий розділ першої книги включає документи розслідувань щодо осіб, підозрюваних у членстві в Польській військовій організації. Інтерес становить слідство проти С.Касперського, або Альберта Рана – офіцера-розвідника, який працював під виглядом дипломата. Крім того, опубліковано окремі документи зі справ К.Полеха, П.Хаїнського, Т.Ланга, обвинувачених у «шпигунській діяльності» на користь польської розвідки. Слід звернути увагу й на протокол допиту М.Огонь-Доғановського – сина генерала царської армії, завербованого радянськими органами держбезпеки, а також на документ з агентурної справи «Дефензива», заведеної на групу осіб, котрі нібито планували диверсійні дії та, за інформацією НКВС, були пов'язані з польським консульством у Харкові.

У другій книзі опубліковано 106 документів, які зберігаються у ГДА СБУ та УСБУ по Житомирській області. Її відкриває розділ 3, що включає матеріали, котрі стосуються «польської операції» від 1938 р. й боротьби з так званим «польським шпигунством» у 1939 р. Передусім привертає увагу повідомлення агента про перебування в Києві наркома М.Єжова та проведену ним перевірку

¹⁰ Poland and Ukraine in the 1930's – 1940's: Unknown Documents from the Archives of the Secret Services: Holodomor: The Great Famine in Ukraine 1932–1933 / Comp. D.Boyko, W.Chudzik, V.Danylenko, J.Karbarz-Wilińska, S.Kokin, P.Kulakovsky, R.Kuśnierz, S.Lanovenko, M.Majewski, Y.Shapoval. – Warsaw; K., 2009. – 648 p.

¹¹ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: польська операція 1937–1938 / Упор. С.Беднарек, Д.Бойко, Й.Карбаз-Вілінська, С.Кокін, С.Коллер, П.Кулаковський, М.Маєвський, М.Семчишин, В.Худзік, Ю.Шаповал. – Варшава; К., 2010. – Кн.1. – 1037 с.; Кн.2. – 946 с.

з питань зловживань під час слідства. Джерело повідомляло про «витік» з органів безпеки та плітки, що поширюються навколо арештів співробітників НКВС, які раніше надто ретельно виконували наказ М.Єжова №00485. Тут слід згадати про наказ Л.Берії, що стосувався виконання розпорядження РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. та яким анулювався наказ №00485 від 11 серпня 1937 р., що й розпочав «польську операцію». Скасовано було також накази, дія котрих поширювалася на інші національні групи, однак частина з них, після змін у деяких підпунктах, залишилася чинною.

Розділ 4 – це слідчі матеріали 1938 р. проти поляків, звинувачених у належності до Польської військової організації. Наступний розділ 5 повністю складається з документів слідства у справах співробітників НКВС, яких, відповідно до директиви Л.Берії, обвинуватили у застосуванні «недозволенних методів». Дуже цікавий протокол допиту житомирського тюремного лікаря Н.Мордушенка від 13 грудня 1938 р., котрий засвідчив практику видачі свідоцтв про смерть замучених в'язнів без розтину чи навіть без процедури огляду тіла. Докладно розповів, яким чином записував в офіційну документацію фальшиві причини смерті. Н.Мордушенко дав також показання про сліди побоїв на тілах госпіталізованих та скарги їх на «фізичний вплив». У поясненнях співробітника УНКВС по Житомирській області Д.Манька від 15 грудня 1938 р. виявлено численні зловживання в роботі позасудового органу, у тому числі непоодинокі випадки відсутності одного з членів трійки на її засіданнях.

Сьогодні спільна робоча група працює над черговими публікаціями. Так, 9-й том присвячуватиметься Організації українських націоналістів у 1944–1950 рр., ліквідації її керівних структур службами безпеки комуністичних Польщі та СРСР. У майбутньому планується опрацювати томи з польсько-українських відносин у роки Другої світової війни, а також повоєнних дій радянських прикордонних військ.

Склад спільної робочої групи від Польщі: доктор Рафал Лескевич, доктор Єжи Беднарек, Йоанна Карбаж-Вілінська, Марцин Маєвський та Пьотр Мерецький (останній – до середини 2012 р.); від України: доктор Світлана Ляковська, доктор Сергій Кокін, Діана Бойко, професор Юрій Шаповал. Улітку 2014 р. в українській частині відбулися зміни: С.Кокіна й С.Ляковську заступили Ігор Кулик і Володимир Бірчак.

Незважаючи на непросту тематику, багаторічна співпраця триває успішно. Це – важлива запорука пояснення дуже непростих питань польсько-українських відносин. З огляду на пройдений час можна стверджувати, що спільна видавнича серія міцно ввійшла до польської та української історіографії. Згадані вище публікації нерідко слугують першим інструментом для молодих дослідників історії обох народів.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:930.1 (477)

О.Й.ПРИЦАК

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

У двох однойменних і знакових статтях-довідях (1980 та 1990 рр.) видатного українського історика, сходознавця, першого директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Прицака висвітлюються найважливіші проблеми концептуалізації української історії та представлення її у структурі всесвітньої історії. Обстоюється думка, що предметом історії України є минувшина всіх типів держав, спільнот, культур і цивілізацій у територіальних межах сучасної України, котра є неодмінною складовою всесвітньої історії.

Ключові слова: історія України, усесвітня історія, українська історіографія.

Десятирічний термін (17 травня 1980 р., 28 серпня 1990 р.), який відділяє між собою дві доповіді Омеляна Прицака (1919–2006 рр.), відображає не тільки різноманітні пізнавальні ситуації, а й ті важливі політичні, соціокультурні та навіть світоглядні зрушення, що сталися впродовж цього часу.

На зламі 1960–1970-х рр. перехідний період української еміграційної (або зарубіжної) науки, котрий метафорично називають «добою розсіяння», пов'язаною з трансатлантичним переїздом із повоєнних таборів для переміщених осіб до Канади та США наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр., добігав свого кінця. На той час на обширах української діаспори з'явилася нова, здебільшого англомовна, точніше іншомовна генерація вчених, як наголошують сучасні дослідники з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франко-, німецько-, іспаномовної і т.п.)¹. Це покоління зазнало не тільки впливів західної думки, а й почасти російсько-го еміграційного історієписання, котре посідало поважні позиції в університетських центрах США².

Утім, культурні перетворення спричинилися до кардинальної інтелектуальної переорієнтації тогочасних учених-емігрантів і науковців українського походження, які прагнули ввійти до західного академічного світу. Тож нові завдання діаспорної соціогуманітаристики формувалися переважно в контексті вимог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації. Вислідом цих устремлень стали відомі інституціональні проекти зі створення українсько-американських,

¹ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2, ч.1. – К., 2006. – С.265.

² Wypar L. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // Ukrainian Quarterly. – 1974. – Vol.30, №1. – P.24–25.

українсько-канадських наукових установ. Передусім слід згадати про кафедри української мови, літератури та історії України, засновані 1968 р. (від 1973 р. – Український науковий інститут) у Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій, створений 1975–1976 рр. при Альбертському університеті в м. Едмонтон тощо.

Зрештою поява нових науково-дослідних інституцій, іншомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів упродовж 1970–1980-х рр. призвела до важливих трансформацій українського зарубіжного історієписання. Діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус та набувала західних інтелектуальних й інституціональних рис, хоч і зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями в межах північноамериканської мультикультурної спільноти. Тож колишня наукова еміграція поступово перетворювалася на складову частину західного академічного світу, але продовжувала репрезентувати культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах і Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки в діаспорі впродовж 1970–1980-х рр. повною мірою так і не було завершено, позаяк політичне й ідеологічне протиборство на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни, що сприяло підтримці старих культурних взірців і архаїчних дослідницьких стратегій. Не випадково навіть на початку 1980-х рр. О.Пріцак зазначав, що на еміграції склалося два типи наукових інституцій: 1) американсько-канадські (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій) та 2) еміграційні (Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук)³. Із цієї перспективи його доповідь-стаття «Що таке історія України?» (версія 1980 р.), з одного боку, показувала інституціональні здобутки українських науковців у Гарвардському університеті, з іншого – прагнула окреслити й сформулювати перспективи та шляхи концептуалізації історії України для еміграційної/діаспорної академічної спільноти.

Зауважимо, що проблеми концептуалізації української минувшини порушувалися в багатьох текстах О.Пріцака, зокрема ще до започаткування й реалізації гарвардського інституціонального проекту, адже як учений-сходознавець європейського та навіть світового рівня, він був тісно пов'язаний із західною соціогуманітаристикою. Тому його рефлексії й концептуальні пропозиції значною мірою корелювалися інтелектуальними настановами, епістемологічними взірцями західної науки. Скажімо, ще 1963 р. О.Пріцак разом із Дж.Решетарем опублікував цікаву статтю, присвячену аналізу національної історії й українського руху в контексті тодішніх дискусій навколо відомої тези про «неповність/некомплектність» низки східноєвропейських націй, зокрема українців⁴.

У 1968 р. О.Пріцак виступив із проектом створення 12-томного «Вступу до історії України», котрий мав би систематизувати й узагальнити «підсумки майже двістілітньої праці наших попередників»⁵. Причому частина третя цього проекту, «Синтеза», передбачала розробку поняття історії України, котре планувалося представити в десятому томі «Вступу»⁶. Зазначимо, що почасті програму «Вступу до історії України», насамперед ту його частину, котра стосувалася опрацювання й видання джерел, було реалізовано у відомому проекті Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства.

³ *Пріцак О.* Роля Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України (Доповідь виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983) // *Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен)*. – 1983/1984. – №25. – С.10.

⁴ *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // *Slavic Review*. – 1963. – Vol.22, №2. – P.224–255.

⁵ *Пріцак О.* Проект «Вступу до історії України» // *Український історик*. – 1968. – №1/4. – С.128.

⁶ Там само. – С.133.

Дискусію щодо можливих засад конструювання історії України О.Пріцак прагнув ініціювати й у вступному слові на конференції 1978 р. Зокрема, посилаючись на студію С.Томашівського «Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки», він сформулював цілу низку питань стосовно представлення української минувшини, котрі адресував до своїх колег: що є предметом історії України; чи є історія України історією українського народу чи етнічною історією; чи є історія України історією держави або національної держави?⁷

Чимало думок і рефлексій О.Пріцака споглядаємо у його збірці статей, присвячених заснуванню й розбудові Українського наукового інституту Гарвардського університету⁸. Передусім фундатор цієї інституції обстоював тезу про те, що «наука може існувати й розвиватися тільки тоді, коли має міжнародне визнання (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.)»⁹. Так постала метафорична формула О.Пріцака щодо створення українських наукових інституцій на американському ґрунті – перещеплювання та вирощування¹⁰.

У широкому сенсі цього підходу О.Пріцак дотримувався й на ниві концептуалізації історії України, котру намагався перещепити та виплекати на обширах західного академічного світу, зокрема ввести її до університетських курсів зі всесвітньої минувшини. Достеменно складно визначити, що саме спонукало автора до окреслення первісної назви своєї доповіді-розвідки 1980 р. у вигляді риторичного запитання («Що таке історія України?»), котре відкривало доволі широкий горизонт можливостей для концептуалізації.

Можливо, до такого формулювання спричинилася відома студія французького історика Ф.Броделя «Що таке Франція?», хоч перша книга цієї праці вийшла пізніше, зокрема авторську передмову датовано 2 жовтня 1981 р.¹¹ Утім, низка пасажів О.Пріцака про «територіалізований час» і «пучки структур» тією чи іншою мірою тяжіють до броделівського трактування цивілізації як певної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі. Вочевидь О.Пріцак – учений із надзвичайно широким теоретичним і методологічним кругозором – не міг оминати доробок одного з найвидатніших представників другої генерації знаменитої французької історичної школи «Анналів».

Архітектоніка статті 1980 р., як і вибір сюжетів та продукованих смислів, демонструють, що цей текст О.Пріцака розраховувався на діаспорну академічну та культурну спільноти. Тож одним із наріжних сюжетів його розвідки було питання про те, чому історія України не потрапила до багатотомних європейських, передусім німецьких «зводів» всесвітньої минувшини? Майстерне оперування відповідями на це питання (зміна інтелектуальних і культурних парадигм суспільної й історичної думки – романтизм, гегельянство з його установчим концептом про «історичні» та «неісторичні» народи, побутування дослідницьких практик українців у системі імперської, згодом радянської науки тощо) продемонструвало як досить обмежені можливості, так і нереалізовані спроби вчених інтегруватися до європейської та світової науки, приміром монументальний проект М.Грушевського. Це був своєрідний пролог до концептуальної

⁷ Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Nimka. – Edmonton, 1981. – P.235.

⁸ Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – XXXVI, 188 с.

⁹ Пріцак О. Теорія, що стоїть за концепцією Гарвардського центру // Його ж. Чому катедри українознавства... – С.69.

¹⁰ Пріцак О. Перещеплювання і вирощування // Там само. – С.147–159.

¹¹ Див. рос. вид.: Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.1: Пространство и история. – Москва, 1994. – 406 с.; Кн.2: Люди и вещи. – Ч.1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – Москва, 1995. – 244 с.; Кн.2: Люди и вещи. – Ч.2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. – Москва, 1997. – 512 с.

пропозиції щодо історії України, котру О.Пріцак репрезентував як «обов'язок самовизначення» нової дисципліни у західному академічному світі.

Провідною проблемою такого «самовизначення» було окреслення прийнятної «одиниці досліджу» як для адекватного представлення історії України, так і з перспективи стандартів західної концептуалізації. Цивілізаційна теорія А.Тойнбі чи концепт «світу-системи» («світова імперія й світова економія») І.Валлерштайна видавалися О.Пріцакові (слідом за П.Гейлом) майже «неможливими одиницями» з обсягу репрезентації української минувшини. Тому його погляд зупинився на відомій тезі голландського історика П.Гейла – автора низки оригінальних праць, із-поміж яких зазвичай згадують його класичну студію «Наполеон: за і проти» (зіставлення різних образів), котрий послідовно обстоював думку про нації та держави як малі, проте вповні придатні «структури досліджу». Утім, одразу поставала гостра проблема націєцентричності такої концептуалізації, позаяк остання спричиняла, щонайменше, скепсис, а то й несприйняття з боку західної академічної та, заразом, мультикультурної спільноти. Як бути?

О.Пріцак запропонував своєрідну комбінацію різних «одиниць і структур досліджу», завдяки якій націєцентрична репрезентація втрачала домінуюче й ексклюзивне становище. Загалом автор пропонував трирівневу ієрархію «одиниць досліджу»: найменша – територіальна історія (власне історія нації, але з включенням інших етнонаціональних структур на цілком рівноправних засадах репрезентації); середня – «історія даного культурного кола»; найбільша – світова минувшина (історія цивілізацій).

Звичайно, таке сполучення «одиниць досліджу» продукувало чималі можливості для концептуалізації та репрезентації історії України, проте й приховувало багато «підводних каменів». Приміром, сполучення підходів виявляло очевидну різновекторність, контраверсійність, суперечливість і навіть розмитість власне територіальної історії України. Причому О.Пріцак не зводив її суто до проблематики культурного чи цивілізаційного перехрестя, доволі популярної в українській історіографії першої половини ХХ ст., а прагнув віднайти нові мірила до досягнення суперечностей і конфліктів на теренах територіальної історії.

Своєрідним вислідом таких устремлінь став авторський поділ населення України на прихильників циклічного й лінійного мислення, себто акцентування уваги на паралельному існуванні двох спільнот із відмінними «системами думання» в одному історичному та культурному просторі. Ця концептуальна пропозиція безперечно відображала антропологічні впливи світової соціогуманітаристики й, водночас, переводила проблему історико-культурної контраверсії зі сфери соціального та етнонаціонального буття у царину мислення. Відтак ідея цивілізаційного/культурного перехрестя у світлі антропологічних мірил вартості поставала в інших розрізах і масштабах, а найголовніше – окреслювала цікаві перспективи для історичних студій.

Зауважимо, що саме сполучення різних перспектив – територіальної, національної, антропологічної та цивілізаційної – кінець-кінцем і виплекало авторське означення історії України, котра репрезентувалася як *«міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот (політичних українців)»*, та перейнятих розвинутих ними цивілізацій».

Публікація 1980 р. так і не спричинила масштабну дискусію на обширах української діаспори в Північній Америці й Західній Європі. Із-поміж окремих відгуків на розвідку-довідку О.Пріцака вирізняємо лише рецензійну статтю О.Домбровського, відомого історика пізньоантичної та ранньосередньовічної доби, з однойменною назвою¹². У листі до О.Пріцака від 14 жовтня 1980 р. він зазначав:

¹² Домбровський О. Що таке історія України? // Український історик. – 1982. – №1/2. – С.76–93. Передрук: Його ж. Студії з ранньої історії України: Зб. пр. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.405–423.

«Згідно з домовленням посилаю Тобі рецензійну статтю, відповідь на Твій доклад, надрукований згодом у “Свободі”. Як побачиш, це написано в дуже льояльному дусі. Будь-ласка після двох, а найдалше трьох тижнів звернути мені з поворотом. Я планую виголосити це як доповідь в УВАН, а відтак видрукувати. Моя пропозиція до Тебе така: зробім спільно наукову конференцію в Академії, я прочитаю свій доклад, а Ти згодом подаш свій кор-реферат-відповідь в дусі – теза плюс антитеза творить синтезу. Це згодом надрукуємо на сторінках “Українського історика”, або в іншому місці, коли захочеш, і *це залишиться як конкретний дискусійний матеріал, або навіть поєднання тези з антитезою, тобто можлива якщо вже неповна, то все ж таки ближча до історичної правди розв’язка для істориків на сучасному етапі дослідів.* Я думаю, що це буде корисне діло для української історіо-графії. Я бажав би, щоби ми під час конференції дійшли в дусі взаємної льояльності, академічної етики й культури до спільного порозуміння шляхом академічного компромісу, бо тільки тоді це вийде на користь нашій історичній науці. Я не маю претенсій до стовідсоткової рації й думаю, що Ти також її не маєш. Це й є ака-демічно-психологічна база для спільного виступу в Академії. Ду-маю, що це стягнуло би досить багато публіки, зацікавленої про-блематикою сучасної української історіографії. Якщо б одначе Ти не захотів виступити разом, то я тоді виступлю самий з доповіддю. Але *краще спільно виступити й, узгодивши свої погляди, на-друкувати це, чим виступити самому без диспутанта-партнера, бо необізнані зі справою деякі люди можуть собі подумати, що Домбровський “виступає” проти Прицака. Ти ж знаєш пересічний інтелектуальний рівень нашої публіки. Така моя пропозиція. Так само ми зробили б з опублікуванням матеріалу: *наперед була б моя рецензійна стаття, а зараз після того Твоя відповідь в дусі спільного узгодження й компромісової розв’язки. Це, думаю, було б корисно й пристойно.* Рішення в Твоїх руках»¹³.*

Утім О.Прицак, імовірно, не зміг через значне академічне навантаження, чи не схотів, пристати на цю пропозицію. Тим паче, що ідеї О.Домбровського вимальовувалися в річи-щі традиційних візій, які було досить складно синтезувати й узгодити з вимогами та стан-дартами західної концептуалізації. Про це свідчать й основні тези статті О.Домбровського.

На його думку, текст доповіді О.Прицака відзначався очевидним політизуванням історичного процесу на противагу його соціологізації в марксизмі. О.Домбровський уважав, що особливо це виявилось в тій ролі, котру його опонент відводив державному чиннику, який начебто пов’язувався з гегелівськими впливами, передусім із відомим поділом на «історичні» та «неісторичні» народи¹⁴. Крім того, О.Домбровський наголо-шував на своєрідних рисах і самобутньому характері східноєвропейської минувши-ни загалом й історії України зокрема. Тож він тримався думки, що «*історія Східньої Європи має свої специфічні критерії оцінки історичного процесу, не завжди вповні зрозумілі представникам історіографії Заходу*»¹⁵.

¹³ Домбровський О. – Прицак О. (м. Нью-Йорк, 14 жовтня 1980 р.) [авторизований машино-пис] // Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА). – Ф.10. – Оп.2. – Спр.52 (Домбровський О. Що таке історія України [машинопис статті та супровідний лист]. – Арк.19.

¹⁴ Домбровський О. Що таке історія України? – С.76–77.

¹⁵ Там само. – С.77.

Зауважимо, що О.Домбровський виступав і супроти інтеграції або включення іноетнічних елементів до української історії, позаяк уважав ідеї мультикультурності й поліетнічності ідеологічно вмотивованими. Причому походження концептуальної пропозиції О.Пріцака він навіть пов'язував зі стилем американізму, «де нація являється різношерстим конгломератом різних рас, народностей, культур і релігій»¹⁶.

Більше того, О.Домбровський твердив, що поняття території в тексті О.Пріцака споріднене з концептом «територіального патріотизму» В.Липинського: «У шановного автора територія далеко щось більше від поняття географічного фактора, це своєрідне гео-соціо-ідеологічне натхнення, нагадуюче шляхетсько-«поміщицьке» підсоння з «Листів до братів-хліборобів» при підкресленні гео-соціо-націо-політичного примату провідної верстви – шляхти»¹⁷.

Зрештою опонент О.Пріцака запропонував контраверсійне визначення історії України, котре доволі добре відображає різницю в інтелектуальних і світоглядних настановах тодішніх діаспорних учених:

«Історію України можна здефініювати як науково впорядковану, класифіковану й висвітлену всесторонньо summa summaum»¹⁸ історичних явищ, подій і фактів у контексті многогранного життя цілого народу на тлі простору й часу від праісторичної людини до нашої доби, при інтерпретації пов'язаних ланцюгом каузальності одних з одними окремих фаз історичного процесу та в історіософічному наświetленні шляхом науково-дослідного емпіризму, витонченого прагматизму й націоналістичного підходу до етнічного фактора як автохтона, господаря й суверена своєї не лише етнографічної, але й історичної території»¹⁹.

Таке означення в тій чи іншій формі фактично нав'язувало стару історіографічну контраверсію держава/народ, попри те, що обидва вчених (О.Пріцак, 1919–2006 рр.; О.Домбровський, 1914–2014 рр.)²⁰ належали до однієї генерації українських істориків.

Ситуація у серпні 1990 р. в Києві кардинально відрізнялася від діаспорної атмосфери 1980 р. на північноамериканських теренах. На той час у СРСР ширилися масштабні соціокультурні трансформації, котрі супроводжувалися новими інтелектуальними й культурними віяннями. Утім ані масштаби, ані перспективи перетворень радянської дійсності ще не були зрозумілими, хоч криза офіційних образів історії на 1990 р. уже відчувалася доволі добре як у професійному середовищі, так і поза його межами.

Нову версію доповіді О.Пріцака «Що таке історія України?», виголошену 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців, було побудовано інакше, ніж виступ 1980 р. До того ж за обсягом вона майже вдвічі менша порівняно з первісним текстом. Відтак доповідь 1990 р. помітно вирізняється своєю архітектонікою. Передусім одну з прикінцевих ідей версії 1980 р. (поділ на циклічно-міфічне та лінійно-логічне мислення) винесено як один з установчих концептів викладу 1990 р.

¹⁶ Домбровський О. Що таке історія України? – С.80–81.

¹⁷ Там само. – С.82.

¹⁸ Сума сум (лат.), у кінцевому підсумку.

¹⁹ Домбровський О. Що таке історія України? – С.89.

²⁰ Докл. див.: Клинова Г.Д. Внесок Олександра Домбровського в розвиток української історичної науки в діаспорі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.; Її ж. Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях 70–80 рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.10. – Острого, 2008. – С.336–350; Св. п. д-ра Олександра Домбровського (8 вересня 1914, Львів – 18 січня 2014, Нью-Йорк) [некролог] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2014. – 11 квітня. – №15. – С.34.

Ця метаморфоза відображала адресну спрямованість доповіді, котра виголошувалася в умовах панівної, хоч і послабленої офіційної ідеології й була скерована супроти радянської міфотворчості у світі історії. Тож провідний конфлікт, що репрезентований у тексті 1990 р., подавався як змагання міфу й науки, метафізики та знання за домінування своїх впливів на суспільну істоту – історичну людину. Саме тому О.Пріцак залишив поза межами другої версії доповіді текстові блоки, присвячені огляду української історіографії та її спроб інтегруватися до структур усе-світньої історії, котрі посідали чільне місце в розвідці 1980 р. Водночас він прагнув донести ключові ідеї доповіді 1980 р., але в новій обробці та на основі дещо зміненої аргументації.

Примітною особливістю другої версії тексту стало те, що О.Пріцак наголошував на необхідності включення до концептуалізації історії України іноетнічних елементів. Більше того, саме включення іноетнічних спільнот до традиційного національного дискурсу кардинально трансформувало провідний сенс концептів «територіальна історія» або «територіальний час», що набували мультикультурних смислів.

Скажімо, О.Пріцак додав до викладу 1980 р. фрагмент, який розширив його спостереження щодо етнічної й демографічної історії Криму, зокрема він обстоював думку, що 4/5 місцевої людності в 1666–1667 рр. становили українці. Відтак повноцінне включення як кримської минувшини, так й історії інших південних і східних регіонів до структур української історії подавалося наріжною настановою в концептуальній пропозиції О.Пріцака. Варто звернути увагу й на його цікаві порівняння історії України та Іспанії, представлені в розвідці 1990 р., котрі нав'язували компаративні орієнтальні паралелі на тему європейських фронтів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

Та найголовніше те, що О.Пріцак у тексті 1990 р. повсякчас повертався до паралельного співіснування різних способів мислення, зокрема доволі метафорично означував зміну/заміну циклічного мислення на лінійне як «перехід від антропології до історії».

У тексті 1990 р. споглядаємо й певні концептуальні уточнення, наприклад у переліку основних історичних циклів із «структуральної перспективи», яких у статті 1980 р. автор виокремлював чотири – політичний, економічний, суспільний, культурний. У розвідці 1990 р. до них було долучено ще два цикли – релігійний і психологічний.

Та прикінцеве означення історії України майже не відрізняється в обох од-ноіменних розвідках О.Пріцака за винятком невеличких редакційних поправок. В інтерв'ю 1992 р. він доволі промовисто окреслив лейтмотив своїх практик у пострадянській Україні:

«Що ж до моєї викладацької діяльності, то я переконався: най-важливіше, чого українським історикам бракує, – це знання, що таке історія. Треба створити теоретичні підстави, перенести досвід світової історіософії, щоб нарешті наші історики почали займатися наукою, а не якимись ідеологічними чи пропагандистськими писаннями, все одно якої масті – націоналістичної чи комуністичної»²¹.

Зауважимо, що авторські спостереження та конотації, прописані ще кілька десятиліть тому, виявляються напрочуд слухними й точними. Ба більше, вони виглядають

²¹ Як «вибухала» Україна (Інтерв'ю з О.Пріцаком; записав І.Гирич) // Старожитності. – 1992. – №9. – С.5.

майже як пророчі з перспективи нашого кривавого сьогодні, особливо у світлі революційних і воєнних подій 2014–2015 рр. Згадаймо, приміром, тільки одну заувагу О.Пріцака: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання».

На превеликий жаль, доповідь 1990 р., як і її попередниця, так і не спричинила масштабної полеміки щодо шляхів концептуалізації й репрезентації історії України²². Вочевидь пострадянська соціогуманітаристика 1990-х рр. ще не була готовою до цієї складної і полівимірної дискусії. Усвідомлення масштабу та значення концептуальної пропозиції О.Пріцака сталося впродовж 2000-х рр., коли його доповідь 1990 р. здобула значну популярність, оскільки до її ідей звертається дедалі більше українських інтелектуалів²³.

Автографи та машинописи доповіді «Що таке історія України?», підготовлені 1980 р.²⁴, а також машинопис частини доповіді 1990 р. (й інші матеріали)²⁵ зберігаються в Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» – в архівній колекції Омеляна Пріцака (ф.10). Принагідно складаємо щиру вдячність заступнику директора Науково-дослідного центру орієнталістики імені О.Пріцака НАУКМА Таїсії Михайлівні Сидорчук за її цінну допомогу в архівній евристиці.

Тексти О.Пріцака друкуються мовою оригіналу за публікаціями 1980²⁶ та 1990–1991 рр.²⁷, оскільки мають незначні (як правило технічні й редакційні) розбіжності з автографами та машинописами. Збережено правопис першопублікацій. Деякі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом окремих слів подається за першими публікаціями. До текстів подано примітки історіографічного спрямування, зокрема посилання на цитовані автором праці та джерела. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

²² Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С.19.

²³ Див., напр.: *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.26–29; *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – С.85–89; *Галенко О.* Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Я.В.Верменич. – Т.1. – К., 2014. – С.66–67 та ін.

²⁴ *Пріцак О.* Що таке історія України? [2 автографи + 1 машинопис статті, вирізки статті з газети «Свобода» 1980 р.] // Наукова бібліотека НАУКМА. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.211. – 54 арк.

²⁵ *Пріцак О.* Що таке історія України? [машинопис 4 стор.; газета «Рух. Інформцентр», 1990. ч.19, ксерокс із часопису «Слово і час»] // Там само. – Оп.1. – Спр.212. – 17 арк.

²⁶ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980. – 29 липня. – 1–2, 5 серпня. – №165. – С.2; №166. – С.2; №167. – С.2; №168. – С.2; №169. – С.2; №170. – С.2–3.

²⁷ *Пріцак О.* Що таке історія України? // Рух. Інформцентр. – 1990. – Ч.19: [серпень]. – 6 с.; Те саме // Вісник Міжнародної асоціації українців. – Вип.1. – К., 1991. – С.44–54; Те саме // Слово і час. – 1991 – №1. – С.53–60.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?
(Доповідь виголошена 17-го травня 1980 року
на відзначенні 30-ліття УВАН у ЗСА²⁸)

I

Коли в другій половині XVIII ст. ведучі історики Англії та європейського континенту – очолювані геттінгенським професором Августом Людвіком фон Шлецером (1735–1809), відомим теж у Східній Європі своїм класичним виданням «Нестора» (1802–1809) – вирішили в ім'я тоді ще діючого раціонального Освітлення (Enlightenment) створити корпус всесвітньої історії – вони включили у свою схему («Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie», том 48) історію України. Наслідком того появився в німецькому «Halle a. d. S.» у 1796 році в складі серії товстий том пера молодого, тоді ще австрійського-семигородського історика Йогана Крістіана Енгеля (1770–1814) під заголовком: «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreiches Halitsch-Wladimir».

Коли ж знову, яких тридцять років пізніше (1829–), уже в часи романтизму, запрограмовано у німецькому центрі Гота нову серію світової історії (Geschichte der europäischen Staaten) за редакцією Арнольда Германа Людвіка Герена (1760–1842) та Фрідріха Августа Гекерта (1780–1851), а в другій половині того ж століття (1879–1893) відома 45-томова всесвітня історія (Geschichte der europäischen Staaten) під редакцією Вільгельма Онкена (1838–1905) у Берліні – там уже для історії України як окремої одиниці не нашлося більше місця.

Яка була тому причина? Німецький романтизм, харківська вітка якого, (що витворилася у Харкові, у першому секулярному університеті України, заснованому у 1805 р.) поклала підвалини для постання нової української літературної мови і літератури, вбив (хоч це звучить парадоксально!) українську історію як окрему дисципліну. Головний винуватець тут був філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), який об'єднав романтизм із трансцендентальним ідеалізмом. У своїх відомих лекціях про «філософію історії», читаних у зимовому семестрі академічного року 1830/31 в берлінському університеті, він розробив свою славну тезу про історичні та не-історичні народи²⁹. Після нього, всесвітня історія це розвиток людства по лінії духового та морального поступу. Це осяги людського інтелекту на дорозі до самопізнання. Історія виповняє Божу місію, що виявляється у поступовій реалізації свободи людства і у переході від натуральної стадії варварства до стану права і порядку. Слідуючи за ідеєю свого берлінського попередника Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) про те, що «історія світу це нероздільна частина правління світу»³⁰, Гегель

²⁸ ЗСА – З'єднані Стейти Америки, тобто США.

²⁹ Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Пер. А.М.Водена. – Санкт-Петербург, 1993. – 477 с.

³⁰ Гумбольдт В. фон. Про завдання історика // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рожкина. – [Х.], 1929. – С.64.

надав примат політичній історії, бо держава, – на його думку, – це істинна суть об'єктивного духу, а конституційна монархія – це абсолютна форма держави.

При тому Гегель дозволив тільки чотирьом класам народів, що були успішними в минулому або теперішньому, на вступ до ексклюзивного клубу державних народів. Ними були: I. Східній світ (Китай, Індія, Іран); II. Грецький світ; III. Римський світ; IV. Германський світ.

Зате слов'янським народам, між ними і українцям та полякам, хоча вони тільки недавно втратили свої держави, Гегель відмовив права бути зарахованими до «історичних» народів. Вони повинні остатися погноєм для більш завансованих власне «історичних» народів.

Гегель був чи не найбільш впливовим філософом XIX ст. Тому то не тільки його діалектична метода, але й концепція історії та про виключність «історичних» народів стали наріжним каменем у інтелектуальних структурах ведучих мислителів Європи.

Карл Маркс (1818–1883) та Фрідріх Енгельс (1820–1895) живцем перейняли Гегелівську концепцію про «історичні» та «не-історичні» народи, роблячи виїмок тільки для поляків. Але і ліберальні мислителі осталися під впливом Гегеля. У висліді – у системах університетського світу на Заході, а теж у структурах світових історій не стало місця для історії України як окремої одиниці.

II

У міжчасі в Україні відродилася історична свідомість. Почалося від дворянського просвічення («людей Старої Малоросії»). Маю на увазі анонімну «Історію Русов» (т. зв. Кониський), оцей дуже впливовий памфлет, що постав і кружляв серед Новгород-Сіверського дворянства у перше десятиліття XIX століття.

Там у передмові читаємо (у перекладі Вячеслава Давиденка): «Історія Малої Росії до часів навали на неї татар, з ханом їхнім Батиєм, злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо відомо, що початок цієї історії, враз із початком правління російського, береться від князів та князівств київських, з доданням до них одного тільки новгородського князя Рюрика, і триває до навали татарської безпосередньо, а від цього часу про існування Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по виволенню її від татар князем литовським Гедиміном, і зовсім її в російській історії замовчено. Тим то предклядану тут історію малоросійську писано на два періоди, тобто до навали татарської екстрактом, а від тої навали широко і докладно»³¹.

У 1834 році засновано київський університет, причому тридцятилітній професор ботаніки (а заразом любитель руської словесности) Михайло Максимович (1804–1873) став першим ректором та професором руської словесности. Максимович (із козацького роду) об'єднував оці обидва наукові полюси (ботаніка – словесність), базуючися на системі «натурфілософії» німецького

³¹ Історія Русів / Перекл. В.Давиденка; ред. і вступ. ст. О.Оглоблина. – Нью-Йорк, 1956. – С.2.

мислителя Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінґа (1775–1854), якій він залишився вірним до кінця свого життя.

Прибувши до Києва, Максимович зразу взявся ґрунтовно вивчати пам'ятки староруського письменства, що в свою чергу стало для нього стимулом до студії історії. Якраз у той час (1835 рік) почав діяти у московському університеті перший університетський професор «російської» історії з доброю методологічною підготовкою німецького типу. Ним був довголітній приятель-ворог Максимовича, син російського кріпака Михаїл Погодін (1800–1875), з яким Максимович до кінця свого життя був у шляхетному науковому двобою. Власне Погодін видвигнув був гіпотезу про великоруське походження староруської мови і київської держави, про переселення великорусів на північ у зв'язку з монгольською інвазією і про запустіння України, яку тільки у XVI–XVII ст. сколонізували вихідці з Галичини і Волині. Максимович почав діалог, який властиво триває і донині. Він у численних взірцевих монографічних («цеглинках»), що появлялися звичайно у формі листів до Погодіна, застосував до досліджуваного періоду методу точного досліду, перейняту ним із систематичної ботаніки, і вказував понад усякий сумнів нестійкість основної тези Погодіна.

Старанням Максимовича засновано комісію для розбору давніх актів при канцелярії генерал-губернатора Південно-Західнього краю (Правобережної України), що мала основним завданням доказати документально безпідставність претенсій поляків на ті землі (це стало актуальним після обох польських повстань 1830/31 та 1863 рр.).

Микола Іванишев (1811–1874), ученик Фрідріха Карла фон Савіньї (1779–1861), творця берлінської юридично-історичної школи, поклав підвалини для славного «Архіву Південно-Західньої Росії», а його наслідник Володимир Антонович (1834–1909) створив першу університетську «школу» істориків України, т. зв. Київську документальну історичну школу.

Антонович і його учні видавали документи, писали монографічні дослідження та історії поодиноких земель – але не займалися теоретичними питаннями. Вони ж офіційно працювали в системі імперської «російської» історії.

Тільки коли наслідком польсько-української згоди в Галичині ученик Антоновича Михайло Грушевський (1866–1934) включив виклади історії України до куррікулуму³² львівського університету, настав перелім. Грушевський був свідомий своєї місії і у «вступнім викладі з давньої історії Руси»³³, виголошенім 30-го вересня 1894 року, він недвозначно з'ясував предмет, який він буде викладати. Хоча Грушевський не мав своєї окремої катедри історії України й офіційно він був у львівському університеті тільки професором при кафедрі всесвітньої історії «із руським викладом» – він послідовно і систематично творив свою маєстатичну будову – історію України-Руси. Бо ж, – як він писав у своїй автобіографії, «написання суцільної історії України, – рано,

³² Лат. «curriculum», себто до кругообігу.

³³ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 4. – Л., 1894. – С. 140–150.

ще в київських часах стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління»³⁴.

Не осягнувши офіційного визнання своєї дисципліни у системі австропольської Галичини, Грушевський мав на цілі добитися того на ширшій арені – у структурі Імператорської Академії Наук у Санкт-Петербурзі, через яку він – цілком слушно – сподівався пробити вікно в Європу. Нагоду для того дав ліберальний інтелектуальний клімат серед деяких членів Академії, головно Володимира Ів. Ламанського (1833–1914) та Алексія А. Шахматова (1864–1920), коротко до першої російської революції. Тоді, в 1904 році, Грушевський опублікував свою відому програмову працю п. з. «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Тут треба звернути увагу на те, що праця Грушевського появилася у виданнях Імператорської Академії Наук українською мовою, хоча тоді заборона вживання української мови не була ще знята.

Грушевський мав частковий успіх. Деякі визначні російські історики, між ними Александр Євгенович Пресняков (1870–1929) та Павел П. Смірнов (1882–1947) прийняли його схему беззастережно і старалися застосувати її до історії Росії у своїх працях. Але загального признання схема Грушевського не знайшла серед російських істориків і не стала невід'ємною частиною російської історіографічної думки. Большевицька революція, крах українізації при кінці 1920-их років зробили із Грушевського не-людину, а його твори та схема були цілковито проскрибовані.

Крім того від 1930-их років советська історична наука пішла своїм окремим шляхом від європейської та американської наук.

Так то спроба Грушевського впровадити у першій чвертині нашого століття знов історію України у структуру світової історії в основному не вдалася. Українська історична наука залишилась або провінцією російської («радянської») історичної науки, або – це заторкає еміграційну історіографію – ігнорується західною історичною наукою. Із-за того поміж українською і світовою наукою не могло дійти до спільної мови.

III

Після семилітньої підготовчої праці у 1975 році заіснувала на українським історичним фронті драматична зміна. Найстарший і найбільш престижовий американський університет, Гарвард, встановив у своїй структурі постійну, вивінену³⁵ «кatedру історії України ім. Михайла С. Грушевського». У зв'язку з цим українська історія одержала своє міжнародне визнання. Ясна річ, нововизнана дисципліна мусіла прийняти на себе обов'язок самовизначення – це дуже складна і відповідальна справа.

Немає сумніву в тому, що це єдиний лінійний історичний процес. Одначе світова історія в цілому («універсальна історія») як предмет досліду для однієї

³⁴ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.18.

³⁵ Наділену, забезпечену коштами.

людини – сьогодні неможливий, хоча ще недавно (1920–1931) англієць Герберт Джордж Веллс (1866–1946)³⁶ по-своєму зреалізував такий плян.

Арнольд Джозеф Тойнбі (1889 р. – [1975]) – представник «правої» течії – приймає не держави, а «цивілізації» як свою одиницю досліду («real unit of history», 1934), як відомо, він нарахував, що протягом шести тисяч [років] історичного буття людини таких одиниць було двадцять одна, із латино-християнською, яка єдина ще досі не застигла³⁷.

Для Іммануеля Воллерштайна, американського представника французької школи «Annales»-ів («ліва» течія), тільки «світова імперія і світова економія є властиві одиниці студій»³⁸, при чому в центрі уваги повинні стати суспільні формації даної імперії, у яких відбувається діалектичний процес функціонування: контрадикції, що врешті доводять до периферіялізації даної імперії, цебто до її колонізування новою імперією (1974).

У такому інтелектуальному кліматі, мені здається, що концепція представника малої нації, голляндця Пітера Гейля (1887–1966), у його «Дебатах з істориками» (1958)³⁹ заслуговує на увагу. Він пише: «Я можу прийняти західню цивілізацію як реальну одиницю (історії), але це складена одиниця, при чому складові частини є не менше реальні як цілість. Прийняти, що цивілізації це найменші ясні одиниці для дослідів – це те само, що встановити майже неможливі стандарти. Таке поле досліду настільки велике, що переходить можливості розуму збагнути. Тому ніщо не є більш нормальне, як прийняти за базу для досліду малі структури, нації і держави, через які життя проявляє себе для дослідника більш безпосередньо та більш інтенсивно».

Отже нація, у нашому випадку, випадку України, може підходити як така найменша одиниця для історичного досліду.

У більшості західноєвропейських народів держава і нація/нарід – ідентичні. Як відомо протягом багатьох століть не було в Україні своєї держави; у різні часи переставала існувати не тільки т. зв. історична тяглість, але навіть історична свідомість народу. Навіть наша національна назва змінилася. Що тут прийнято як одиницю досліду?

Грушевський, спадкоємець українського народництва XIX ст., яскраво висловив своє становище у своїй цитованій лекції у львівському університеті із 30-го вересня 1894 року. Він говорив: «Народ, маса народна, зв'язує її (окремі історичні періоди, О. П.) в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій (держава) звичайно не відповідав

³⁶ Уеллс Г. Краткая всемирная история. – Москва, 2005. – 352 с. Ця праця – російськомовний переклад своєрідного вступу до всевітньої історії відомого письменника-фантаста Г.Веллса, написаного на кшталт роману для широкого читача. Більш повна візія цього автора на всевітню історію репрезентована у його чотиритомнику (див.: Wells H. The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind. – New York, 1923).

³⁷ Докл. див.: Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.363–373.

³⁸ Див., напр.: Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – Москва, 2006. – 248 с.

³⁹ Geyl P. Debates with Historians. – Cleveland, 1958.

тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний (держава) по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама по собі, як тим, що відбувається в її загально-народнього... Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однак се не перешкоджає йому бути тою головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди»⁴⁰.

Цій фетишизації «народу» як одиниці досліду історії України (на жаль, без ясної дефініції) Грушевський залишився вірним до кінця свого життя⁴¹. Ось, що він писав, наприклад, у 1920 році: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади (держава) вина лежить по стороні (держава), бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»⁴².

У протилежності до Грушевського, Вячеслав Липинський (1882–1931), вихованець краківської школи польських істориків (і французько-швайцарських соціологів)⁴³ поставив у центрі уваги своїх історичних дослідів – власне державу. Нагода для того прийшла сама, коли треба було йому пояснити наявність двох на перший погляд парадоксальних документів: 20-го червня 1657 року пани-шляхта Пинського повіту, римо-католики по вірі, склали присягу вірності революційному і православному гетьманові Богданові Хмельницькому, який у акті, виданім вісім днів пізніше (28 червня 1657 р.), забезпечив їх станові привілеї та свободу їх римо-католицького обряду. «Що означають ці документи?» – питав Липинський. «На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського повіту і православним Гетьманом Війська Запорозького? Яке політичне і соціальне тло того акту? Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

⁴⁰ *Грушевський М.* Вступний виклад... – С.149. У публікації О.Пріцака останнє речення з цитованої праці М.Грушевського подається в дещо перекрученому вигляді: «Отже, народ це – головна вісь з якою ми повинні координувати свої висліди».

⁴¹ Візія О.Пріцака щодо ролі та місця М.Грушевського в українському історієписанні помітно еволюціонувала від доволі критичної та у чомусь навіть своєрідної статті 1966 р. з низкою інвектив щодо світосприйняття і поглядів автора «Історії України-Руси» до цікавої й оригінальної спроби осмислення їх методологічних та історіософських підвалин. Див. докл.: *Пріцак О.* У століття народин М.Грушевського // *Листи до приятелів.* – 1966. – Кн.5/7. – С.1–19; *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.; Кембридж, 1991. – 78 с.

⁴² *Грушевський М.С.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // *Бороться – поборете* (Відень). – 1920. – №1. – С.12.

⁴³ Ідеться про впливи теорій циркуляції еліти В.Парето та Г.Моски, а також візії «революційного міфу» Ж.Сореля.

Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхетської верстви з Військом Запорозьким не міститься в рамках ані суто-православного «возсоединенія Руси», ані «некультурного антипольського, антишляхетського і антидержавного козацького бунтарства», ані скромних «культурно-національних демократичних українських змагань».

І тільки основно, визволившись з накинутаго нам під час нашого занепаду поняття про себе як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, – тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми можемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою – науково – оцінити факти нашої минувшини»⁴⁴.

Липинський був не тільки історик, але соціолог та націолог⁴⁵. У своїх «Листах до братів хліборобів» він багато уваги присвятив філософії історії, питанню влади і зв'язаного з ним волюнтаристичного творення нації.

Націю він розумів у французькому значенні і клав знак рівності поміж термінами нація і держава, а крім того – територія, так як – після нього – свідомість території зобумовляє існування нації.

На увагу заслуговує трикутник Липинського, базою якого (трикутника) є нація/територія (вона ж «дитина»), лівим рам'ям є держава («батько»), а правим – громадянство («мати»); остання поділена на горизонтальні стани і вертикальні кляси⁴⁶. Територія продукує активну меншість – аристократію (провідну верству) еліту, що виконує владу над державою, яка знову ж через закон володіє громадянством.

Впровадження Липинським до української історіографії концепції держави як основного елементу історичного процесу, викликало правдиве потрясіння. Нове покоління істориків, в тому ж учні Грушевського, зразу перейшли на тори, вказані Липинським. «Українська історіографія на переломі» (1924)⁴⁷ – оцей заголовок відомої розвідки Івана Кривецького (1883–1940), що перефразовує ключовий твір Липинського «Україна на переломі» – говорить сам за себе.

Іван Крип'якевич (1886–1967) почав випускати у 1925 році (–1931) серію прекрасних статей під провокуючим заголовком: «Студії над державою Богдана Хмельницького»⁴⁸. Степан Томашівський (1875–1930) подав свою

⁴⁴ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.13–14.

⁴⁵ Див. докл.: *Pritsak O. Lyrnyn's'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.245–262.

⁴⁶ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.382–383.

⁴⁷ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.161–184.

⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: I. Рада; II. Генеральна старшина // Там само. – Т.139/140. – Л., 1925. – С.67–81; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі; IV. Українські дороги в половині XVII ст. // Там само. – Т.144/145. – Л., 1926. – С.109–140; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького: V. Гетьманські універсали; VI. Суд // Там само. – Т.147. – Л., 1927. – С.55–80; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького: VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр.; IX. Держава Богдана Хмельницького (загальні уваги) // Там само. – Т.151. – Л., 1931. – С.111–150.

синтезу української історії до 1569 року з державницької точки погляду, беручи як базу українську територію (1919). При тому він старався виявити «духа» української історії або так званих трьох провідних ідей.

«Перша ідея», – писав він, – «впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степовою полозою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі... До 14 в. вона (боротьба) була, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом...

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечності Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішності католицтва і православ'я... Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською і українською... Синтеза в цьому змаганні супротивних течій виявилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої [історичної] ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомості прийшла вона найпізніше з усіх, бо що-тільки у 19 в., після переходу більшості українських земель під панування Московщини...

Степ, Польща, Московщина – отсе є трикутник історично-політичного розвитку України»⁴⁹.

У двадцятих роках твори Липинського ще доходили (хоч з деяким запізненням) до Києва. У своїй творчій автобіографії («Мій творчий шлях українського історика», 1964) Олександр Оглоблин (народжений 1899 – [1992]) свідчить, що він запізнався з «Україною на переломі» десь у 1922-му році, «і вона справила на мене величезне враження»⁵⁰.

У висліді Олександр Оглоблин застосував методу досліду Липинського до доби Мазепи⁵¹ – Петрика⁵². Крім того, він поповнив дотеперішні схеми історії України своєю схемою української економічної самостійності як для XVII–XVIII ст.⁵³, так і для XIX ст.⁵⁴, а теж накреслив свій проект схеми всієї історії України півтора останніх століть (XIX – половина XX ст.)⁵⁵, підкреслюючи, що власне тоді перед нами виступає процес формування українського територіального масиву.

⁴⁹ *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.11–12.

⁵⁰ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С.33.

⁵¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 409 с.

⁵² *Оглоблин О. П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – 65 с.

⁵³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К.], [1925]. – 270 с.; *Его же.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – 232 с.; *Оглоблин О.* Крипацька фабрика (Харків – Київ, 1931) // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian Industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – 285 p.

⁵⁴ *Оглоблин О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях (Харків). – 1928. – №9/10. – С.165–179.

⁵⁵ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с.

Дальше розвиток української історіографічної думки не пішов.

Хоча майже всі українські історики під Польщею і на еміграції (з малими виїмками, наприклад, Михайло Антонович, 1909–1945?)⁵⁶ стали носіями державницької історичної школи – вона (школа) не створила суцільної будівлі української історії і не встигла твердо увійти до структури європейської історичної науки. Очевидно, брак української держави та державних університетів, які надали б українській історії необхідного престижу – теж мав свою роллю у тім неуспіху.

Що торкається советської історіографії, то після бурхливих років Другої світової війни, зокрема після Переяславських тез із 1954 року, там цілковито запанувала офіційна інтерпретація історії, яку можна б назвати телеологічною: після різних ладів із внутрішніми протиріччями (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний) нарешті людство знаходить безпротирічне щастя у комуністичному ладі, очевидно як ССРСР. Після багатьох невдалих спроб, Академія наук УРСР випустила у світ у 1977–1979 роках свою першу велику «Історію Української РСР» у восьми томах та десяти книжках (томи перший та восьмий мають по дві книжки), яка мала б заступити «Історію» Грушевського. Ця збірна праця, у якій взяли участь десятки советських істориків, вийшла під редакцією двох директорів Інституту історії – Арнольда Шевелева (народженого 1928 [–2009]) та Юрія Кондуфора (народженого 1922 [–1997]).

У програмовій передмові (в першому томі) читаємо: «Історія УРСР, боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за встановлення і зміцнення Радянської влади, успіхи в соціалістичнім та комуністичнім будівництві нерозривно пов'язані з великим російським народом, усіми братніми народами нашої країни, з невтомною творчою діяльністю комуністичної партії, з ім'ям засновника і керівника партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

В єдиній сім'ї радянських народів український народ вперше в своїй історії дістав національну державність, створивши УРСР, відстояв свою свободу й незалежність у роки Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, разом з усіма народами Союзу РСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і впевнено крокує по шляху до комунізму.

...Показати складний історичний шлях трудящих України, розкрити всю багатогранність їх історичного минулого і славного сучасного в органічному взаємозв'язку з історією трудящих всієї нашої країни (тобто СРСР) і всього загальноісторичного процесу, висвітлити причини, що зобумовили бурхливий розквіт УРСР у братній сім'ї радянських республік – почесне і відповідальне завдання радянських учених (тобто істориків)⁵⁷.

Однією з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історіографії довгий час залишалася проблема зародження державності на Україні в середині XVII ст. (гетьманування Богдана Хмельницького). У багатотомовій «Історії УРСР» ця проблема висвітлюється на основі документальних джерел, які свідчать, що в ході визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського

⁵⁶ Антонович М. Історія України. – Т.1: Княжа доба. – Прага, 1941. – С.5–7.

⁵⁷ Історія Української РСР: У 8 т. – Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн.1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (До другої половини XIII ст.). – К., 1977. – С.5.

гноблення почав складатися державний апарат, але цей процес не завершився і не міг завершитися у тих конкретних історичних умовах»⁵⁸.

Ясна річ, що українська советська історіографія – із догмою нерозривного зв'язку України із керівним великим російським народом і його державою – не розв'язала у позитивний спосіб питання, поставленого на початку цієї доповіді: що таке історія України?

Після отого короткого перегляду історіографії проблеми – перейдемо до – теж короткої – спроби її розв'язки.

IV

Історія займається минулим свідомої себе людської спільноти на території, що вона (спільнота) замешкує у лінійно міряному часі. Отже, тут входять у гру такі чотири первісні елементи: територія, держава, людська спільнота і лінійний час.

Історія досліджується на рівні абстракції. Вона займається функцією історичних фактів у їхніх структурах, при чому приймаються чотири основні паралельні перспективи: розвитку політичний, економічний, суспільний та культурний.

Як я вже вище згадав, – треба приймати одність історії, то єсть історичного процесу. Тим-то можна прийняти для конкретного дослідження історії триступневу гієрархію: історія конкретної території (нації) – найменша одиниця дослідження, історія даного культурного кола – середня одиниця, та світова історія.

1

Із повищого видно, що територія займає спеціальне місце у структурі історії. У відношенні до української історії критерій території зразу викликає запит: яка територія? Українське поселення до двох останніх століть, а спеціально українські держави різних часів займали різні території. Київська Русь охоплювала весь східноєвропейський лісостеп і лісову полосу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а теж із територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 року стала Молдавським князівством, а опісля базою новочасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 року обмежувалася до Києва і північно-Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими виходцями у 30-тих роках XVII ст. входила в склад Московської держави.

Справу тут мусить вирішити сьогоденній державний критерій (про який нижче): українська територія як предмет історії – це приблизно територія у границях теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає т. зв. етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проектується у минуле, власне так, як це робиться в «Історії Української РСР». Відповідь на

⁵⁸ Історія Української РСР: У 8 т. – Т.1. – Кн.1. – С.8.

те є проста: етнічно неукраїнські політичні структури зникли, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їхні колишні мешканці ввійшли у великій мірі в український етнос; через те їхня територія стала українською етнографічною територією протягом XVIII–XX ст., а з цим українська історіографія має – як кожна інша історіографія – як свій обов'язок вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого» (українського) етномовного кола. Це вона (історіографія) повинна робити під однією умовою, дуже важливою, бо вона власне звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно нарівні з етнічно українськими державами, без тіні якогонебудь «культурного месіянізму», або проектування «необхідности» української колонізації, або українізації етнічно неукраїнського населення в минуле.

Значить, дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, при тому з належним знанням усіх джерел українськомовних і неукраїнськомовних не тільки руську (етнічно українську) Київську державу, але також і тюрко-монгольську державу Половецьку. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У такому підході татари – це не дикі зайти-грабіжники, а нарівні зі запорожцями – наші предки.

Тут можу подати, що в половині XVI ст. єдиною українською княжою династією (по вимертю або вимандруванні на північ Рюриковичів) були князі Ружинські-половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка II Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави поміщалася на міській території пізнішого Великого Харкова.

Руські князі, як і половецькі, мали між собою свої постійні порохунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 році на річці Калки вони боронили свою батьківщину (власне територію!) перед монголами. Усі вони спільно, князі Рюриковичі плече-в-плече із князями половецькими, велика частина яких уже тоді увійшла у руський християнський культурний круг. Свідком того – імена половецьких князів того часу, такі, як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою руською мовою панегірики на честь перекопського бея (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шаган-Гірея у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

«Крымские врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ чѣмъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нинѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Козаки себѣ имѣтъ ради тебя пана»⁵⁹.

⁵⁹ *Оглоблін О.* Вірші смоленського шляхтича Н.Поплонського р. 1691 на честь перекопського бея // Студії з Криму: I–IX / Ред. А.Е.Кримський. – К., 1930. – С.34, 36.

Ось, що читаем у «Літописі» Самуїла Величка (помер біля 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши [на] кримську територію забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно українське) населення, і сказав їм на границі: «Хто хочетъ, идѣте зъ нами на Русь, а хто не хочетъ – вертайтеся до Криму. Якое слово Сѣрково християне и туми (–метиси, що вже народилися в Криму) зъ і християнъ вѣ Кримѣ родившіися почувши, изволили едни зъ нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели вѣ землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спиталъ ихъ – для чогобы до Криму квапилися, отповѣдили, ижъ тамъ вѣ Криму имѣють уже – свои осѣдлиска и господарства, и для того тамъ лутше себѣ желяють жити, нежели вѣ Русѣ ничего своего неимущи»⁶⁰.

Тюрколог академік Агатангел Кримський (1871–1942; сам, як і наш визначний економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), що навів оцю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1930), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видко величезну схожість антропологічного типа багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна буває й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведено з Самуїла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості»⁶¹.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харківці чи одесці – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі власне історії України.

2

Переходимо до наступного елементу – держави.

Історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами. Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна держава. Тому історія і є в основному історією держав та державноподібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (Рах), осілі імперії, міста-поліси, та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів), станові (наприклад, Польсько-Литовська Речи-Посполита) й національна (французька) держави.

На українській території державне життя почалося приблизно у VII ст. перед Христом. Тоді там паралельно появилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і на Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 року перед Христом у патримоніальну

⁶⁰ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко. – Т.2. – К., 1851. – С.376.*

⁶¹ *Кр. А. [Кримський А.]. Про долю українських полонянників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – С.17.*

державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними династіями (грецько-тракійського, готського та протоболгарського походження) аж до руських часів у X ст. по Христі; тодішня староруська назва того колишнього царства була Тмуторокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скити. Це перший відомий в історії такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових кіммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скитів – як провідників «пакс»-у – замінили сармати, останніх – аляни; всі вони були мовно іранцями. Після готського «інтермеццо» володарями «пакс»-у ставали народи алтайської мовної групи: гуни, (псевдо-) авари, болгари, хазари, печеніги і врешті половці та татари. У IX–X сторіччях із лісової смуги вздовж нових річних торговельних шляхів постала руська Київська держава, що до XII ст. займала панівне становище теж у лісостеповій смузі, а теж і у деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цілій південній половині сьогоднішньої української території степові кочові «пакс»-и – про що вже згадано попередньо – печенігів (до 1050 р.) і половців (від 1050 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами всіх тих державних творів, осілих та кочових – це і єсть завдання історії України.

Що зв'язувало усі названі державні твори України, осілі і степові, було те, що всі вони були в основі патримоніального типу, то значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – все було монополією володаря (князя, кагана) та династії, і ними ж контрольованими. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була теж патримоніальною державою, у таких обставинах було неможливим у Київську добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії, або наслідком мілітарної поразки, майже безслідно і без іреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для повстання еліт, що могла зародитися у непатримоніальній католицькій Західній Європі поміж IX–XI сторіччями, почала доходити на Україну у другій половині XII ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (після 1387 р.). Продуктом тієї культурної інтеграції були – західньо-українська «гербова» шляхта (про неї нижче) та козацька майже станова держава XVII–XVIII ст. (своєрідна копія Польської Речи-Пополитої), унікальне явище у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, вироблював собі подібну структуру до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783 – це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 років постали в Україні знову дві держави: одна Українська Народна Республіка (Українська Держава зі столицею у Києві), друга – Українська Соціалістична Советська Республіка зі столицею у Харкові, цілком як за княжих часів: Рюриковичі (Київ) versus половці (Харків).

3

Відносно людської спільноти, Грушевський, як і всі народники, вживали терміну «нарід», «народні маси», вони ніколи не вважали за потрібне подавати точні дефініції того терміну, який властиво був літературно-романтичною величиною, невловимою для точного наукового досліду. Як слушно на це звернув увагу академік Дмитро Багалій (1857–1932), Грушевський, вживаючи терміну «народні маси», у козацьку добу ідентифікував його без різниці то з козацьким рухом (магнатським за своїм походженням, наприклад, князь Дмитро Байда-Вишневецький), то з міщанами, селянами і дрібною інтелігенцією (за новою термінологією)⁶².

Предметом історії є не аморфна селянська маса, або безмовна етнічна група (вони є об'єктом інших наук – етнографії та антропології), а свідомо своєї історичної ролі людська спільнота. До XV–XVI сторіч у нашій патримоніальній системі – це були князі та династія (тільки частинно бояри і багаті купці), а у станових системах стани: шляхецький, козацький та міщанський. Тільки після скасування кріпацтва 1848 року в Галичині та 1861 в осередніх та східніх українських землях почали входити селянські маси (80–90% тодішнього українського населення) у склад свідомої людської спільноти.

Отже, історія займається не усіми видами *homo sapiens* на означеній території, а тільки одним специфічним їх видом – *homo politicus*. У випадку історії України – це свідомий своєї лояльності до приналежності до української землі-території політичний українець, без огляду на його мову, расу, релігію чи інші етнічні, але не-історичні прикмети.

Тим то політичними українцями, предметом української історії є і остануться на віки відкриті Липинським пани польської шляхти із 1657 року, хоча вони не були козаками, вживали польської мови і були римо-католиками.

З огляду на те, що наше національне відродження було довгий час під знаком аполітичного варіанту народництва, українські історики займалися головно тією українською людиною, яка властиво є поза історією: несвідомою себе так званою народною масою, тоді коли формування українських провідних верств (еліт), властивого предмету історії, осталося і ще остається майже недослідженим. Виймок становлять досліді Липинського над шляхтою XVI–XVII сторіч (згадувані вище) та студії декількох його послідовників, в першу чергу Олександра Оглоблина про українське дворянство колишньої Гетьманщини XVIII–XIX сторіч⁶³.

Типічним явищем було рішення Грушевського після його повороту на Україну видавати як основний орган Історичної секції Української Академії Наук властиво антропологічно-етнографічний журнал. Хоча його редактор, високоосвічена і талановита дочка Михайла, Катерина Грушевська⁶⁴, поставила цей орган на дуже високий рівень, все таки це не була історична трибуна, а як каже її заголовок і

⁶² Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217.

⁶³ Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

⁶⁴ О.Пріцак планував перевидання «Українських народних дум» К.Грушевської у «Гарвардській серії українознавства», зокрема підготував чернетку передмови до цього проекту (докл. див.: Федорук Я. Нездійснений проект перевидання «Українських народних дум» Катерини Грушевської у «Гарвардській серії українознавства» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.21, вип.18. – К., 2013. – С.128–142).

підзаголовок: «Первісне громадянство та його пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні» (від 1926 р.).

При тій нагоді дозволю собі подати у дуже короткій формі деякі висліди моїх власних дослідів над історією еліт. Як вище подано, до XIV ст. не могло бути мови про українські провідні верстви, бо у патримоніальній системі (якими, повторюю ще раз, були Київська та Галицько-Волинська держави) – це було прямо неможливо.

Але у надрах Галицько-Волинської держави постала «гербова» шляхта в Галичині і Холмщині: біля сто родин дістало герби (головно «сас») від угорських королів (до 1387 р.); за польської влади (після 1387 р.), коли єдиним доказом приналежності до шляхетського стану були власне герби (а не мова чи релігія) – династії отих православних шляхтичів, об'єднані становими інтересами, запевнили собі монополію на єпископські сани та на володіння церковними інституціями та добрами, і в такий спосіб їх захоронили. Після Люблинської унії (1569) частина з них – як і інші шляхтичі-колоністи з Корони Польської – перейшли на територію України, що власне тепер відійшла від Литви і стала складовою частиною Польщі, і поволі перейняли під свою опіку православні інституції. Вони, разом з етнічно-польською шляхтою стали письмєнними у XVI ст., і, діставши тепер у свої руки скарби культури Київської і Галицько-Волинської Русі – літописи, в такий спосіб встановили свою історичну свідомість. Так дійшло до відомого культурно-національного відродження кінця XVI–XVII ст. Тут можна додати, що один з таких галицьких «гербових» шляхтичів Петро Конашевич Сагайдачний – став навіть гетьманом Війська Запорозького (1614–1622).

Нащадки галицької гербової шляхти поновили свою історичну провідну ролю, коли Галичина у 1772 році стала складовою частиною станової Габсбурзької імперії.

4

Як уже згадано – лінеарний час – це дуже важливий компонент історії, бо ж буття і дії людських спільнот типу *homo politicus* проходить в часі, мірянім ерою, що постійно йде вперед, а не циклічною зміною. Свідомість часу – є продуктом вищого, лінеарного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому антропологи розрізняють два способи мислення: нижче (примітивне) – циклічне та вище (розвинуте) – лінеарне. Культура, базована на циклічнім думанні, є поза межами історичного досліджу, бо ж в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми невеликої сільської громади рівних (примітивна *communitas*), яка базує усе на своєрідній «рівноправності» і циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле замість вперед). Вона неспроможна сприйняти лінеарного розвитку, а тим самим досягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого суспільства, цебто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України⁶⁵ в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все

⁶⁵ Вірогідно, співвіднесення з назвою й ідеями відомої збірки праць Б.Крупницького (див.: *Крупницький Б. Основні проблеми історії України: На правах рукопису.* – Мюнхен, 1955. – 217 с.).

ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо до діла властиво не з однією, а двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна та лінійна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічним думанням) до свідомої структурованої суспільності (з лінійним думанням).

V

Якщо прийняти – як ми це зробили – що історія України належить до типу т. зв. національних історій, цебто до найменшої одиниці історичного дослідження, тоді вона входить до світової історії за посередництвом звена вищого типу – історії цивілізації (термін А.Тойнбі).

До якої цивілізації входить Україна? Звичайно приймається як аксіому – що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм – унію, не говорячи вже про інші не-християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна становить цікаву для світового історика територію, яка була перехрестям багатьох культур⁶⁶, продуктом як циклічного, так і лінійного думання, що по сьогоднішній день частинно існують паралельно побіч себе. Хоч часто на різних рівнях. Досліди та аналіза взаємного просякання отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дадуть дуже цікаві результати.

VI

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот («політичних українців»), та перейнятих розвинутих ними цивілізацій.

Оцей досвід подається на базі структурального трактування із чотирьох перспектив: політичної, економічної, суспільної та культурної.

Деякі державні твори України, їхні носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне українська *par excellence*, стала протягом двох останніх століть панівною на всій теперішній українській території. Власне безпристрасний розгляд історичних процесів, що довели з одного боку до заникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їхньої інтеграції в українській національній спільноті – є основним предметом як історії України, так через неї і всесвітньої історії на даному ареалі.

⁶⁶ Перегукується з відомими міркування Л.Окіншевича про українські землі як терен змагання різних культур і цивілізацій (див.: *О-ч Л. [Окіншевич Л.]*. Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615).

Що таке історія України?

[Доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців у Київському філіалі Центрального музею В.І.Леніна]

Видатний французький палеонтолог Pierre Teilhard de Chardin⁶⁷ писав у 1955 р., що епохальною подією в історії нашої планети була поява розумної, думаючої, творчої людини, яка не тільки знала себе, але була свідомою того свого стану (*non plus seulement savoir, mais savoir que l'on sait*). Думаюча людина творить і пізнає другий, новий, свій внутрішній світ, в якому, власне, на базі самопізнання проходять процеси мислення та свідомості, а також, крім пізнання безпосереднього, діалектичне пізнання посереднє. Співіснування та спілкування людей у своїй спільноті і дало другий епохальний подвиг – виникнення мови як засобу кодифікації та закріплення у пам'яті відкрить (знань) та вживання того винаходу, мови, як засобу суспільної комунікації, організації та керівництва.

Існують два типи мислення: циклічно-міфічне та лінійно-логічне.

Вчені, зокрема у 19 ст., думали, що міфічне мислення притаманне тільки для примітивного суспільства. Але міф засвідчений у всіх знаних культурах і суспільствах, як давніх, так і нових, як примітивних, так і цивілізованих. Міф і сьогодні є одним з двох (другим є логіка) співіснуючих паралельно (часто без контакту між собою) площин людської суспільної свідомості. Перша функція міфу (на думку фахівців, сакрального походження) це деїфіковане⁶⁸ пояснення явищ: воно, пояснення, і застигнувши, мало (і ще має досі) авторитет вічної, всіх зобов'язуючої аксіоми, яка не потребує (і від неї не очікують) доказів, без огляду на не раз нелогічний, а тому неможливий характер даної аксіоми. Ось кілька прикладів: відьми вживають мітли як засіб своєї повітряної «транспортиції»; «українці є антисеміти і фашисти»; «москалі, чужі люди, роблять лихо з українськими дівчатами»; «євреї вживають для маці кров християнських дітей».

Міфотворцями в давні часи були пророки, жерці та поети, а в нові часи – ідеологи-пропагандисти, які нав'язують суспільству свої міфи, що в наш час називаються ідеологією. Живучість міфу підтримується періодичними ритуалами, культом та забронзовуванням пам'ятниками.

За Raffaele Pettazoni⁶⁹ – міф вторить «*magna charta*» для кожної суспільної інституції. Історичне пізнання постає, власне, в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») із логікою («когнітивна історія»). Одне із основних завдань історика – це аналітично деміфізувати архетипи міфу, а разом з тим породжені ним пересуди і табу, які, будучи як міф ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців, чи «виправдання». Всі ми з вами пережили епоху білих та чорних плям.

⁶⁷ П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955 рр.) – французький філософ, теолог.

⁶⁸ Від лат. «*Deus*» – Бог і «*facere*» – діяти, тобто обоготворення.

⁶⁹ Рафаело Петтаццоні (1883–1959 рр.) – італійський історик та археолог.

Пізнання людини, яким займається гносеологія, це активне відображення об'єктивного світу у свідомості людини, що здатне виходити за межі наявного стану речей. Воно реалізується в дихотомічних площинах: конкретне-явне (матеріальне) і абстрактне (ідеальне), сучасне і майбутнє, абсолютне і відносне і т. д.

Поширення пізнання, із наявного знання до безпосередньо не спостережуваної внутрішньої основи явних та абстрактних об'єктів, виводиться при допомозі гіпотез та моделей.

Усі так звані точні науки, як кібернетика, математика, біологія, фізико-хімія, а також суспільно-гуманітарні науки (філософія, соціологія, мовознавство) поширюють своє пізнання на основі аналітичного розв'язування гіпотез за допомогою або без допомоги моделей. При цьому вживають методів зовнішньої (ерудиційної) та внутрішньої (евристичної) критики.

Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) «наука» (властиво, це перечить дефініції поняття «наука») і об'єктивною наукою (наукою *par excellence*) те, що наука приймає і безпристрасно досліджує усі гіпотези і моделі умовно: тільки ті пропозиції, які доказані повністю, входять до наукового доробку. Зате міф, що за дефініцією не підлягає законам логіки, не потребує доказів.

Людина – суспільна істота (римляни окреслили це як *animal sociale*, а я додав би «непоправне» *animal religiosum*), є пов'язана зі своїм суспільством у двох вимірах: сучасному (синхронному) та минулому (діахронному). Тому історик мусить деміфізувати не тільки міфи досліджуваної минулої епохи, але – будучи людиною – і своєї власної.

Просліджується тенденція у розвитку свідомості людської спільноти робити «славним» минуле, зокрема давнє, щоб воно було атрактивним для молодого дозріваючого покоління. Це славне, світле, золоте минуле, *aurea aetas*⁷⁰ давніх римлян, в якому не було ніяких негативних сторін, а були нібито здійснені нездійсненні ідеали сучасної епохи, наприклад, «національна» державність у східних слов'ян ще до часів Київської держави. З другого боку, виникла і ще досі є наявною потреба наблизити сучасним невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним.

Тут мають своє джерело месіанізм та міленарні теологічні міфи. Теорія Карла Маркса про п'ять суспільно-економічних формацій усього людства є цікавою метафізичною моделлю, але його остання, найвища п'ята формація (число п'ять є епічним) – комунізм, який триває до кінця світу, не є наукою, а міфом, бо не підлягає доказові. Ми зараз на переломі між «п'ятою» і «шостою» стадією, яка не була передбачена Марксом.

Як кожна точна наука – історія (когнітивна, неметафізична) має свою дефініцію, яка базується на точних критеріях.

Історія є наука, яка передає візію минулого свідомих себе людських спільнот всієї землі (територіалізований лінеарний час, за висловом Fernand Braudel)⁷¹, що базується на писаних документах (джерелах). Історія даної території чи народу починається тільки тоді, коли є свої писані свідоцтва. Тому

⁷⁰ Золота доба (лат.).

⁷¹ Фернан Бродель (1902–1985 рр.) – французький історик, представник школи «Анналів».

історія в різних частинах обжитої землі починається в різні часи. Коли відносно даної території є тільки чужі джерела, тоді це не історія, а протоісторія.

Археологія – це окрема наука; вона не є передісторією, але вона як допоміжна дисципліна історії (або протоісторії) доповнює свідчення писаних джерел.

Згідно з дефініцією, історія не може займатися майбутнім (немає і не може бути об'єктивних панхронічних законів), як також не повинна включати питання сьогодення або вчорашнього дня. На жаль, концепція так званої «сучасної історії» (знов *contradictio in adjecto*)⁷² впроваджена англійськими авторами після першої світової війни і тепер дуже поширена, шкодить історичному пізнанню.

На противагу до соціології, яка є синхронна і тому може займатися теперішнім, історія є, і мусить такою залишатися, діахронною.

Історія – це перш за все візія, яка вимагає часової і просторової відстані при ригористичному об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (наприклад, економічний, політичний, релігійний, культурний і т. п.), тобто цикли, відносно яких можна дістати всебічну перспективу (а не біло-чорну картину), – є предметом історії.

Треба згодитися з словами іспанського філософа Jose Ortega y Gasset⁷³, що історія є багатоперспективна. Подібно до гір, що з одного боку лісисті, з другого – вкриті корчами, а з третього – прямовисні скелі. Історія не описує «wie es eigentlich gewesen»⁷⁴ або «wie es eigentlich geworden»⁷⁵, а є візією, опертою на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінійних пучках, у секвенціях⁷⁶ закінчених історичних циклів (звичайно не концентричних) на просторі територіалізованого часу...

Історичні факти одноразові і неповторні, але неодмінно мусять бути внутрішньо пов'язані пучками своїх структур. Звичайно, вони можуть мати подібність (звідси міф про закони людського буття), але вона тільки зовнішня, а не істотна. Кожний день багато людей переходять Рубікон (в Італії, на південь від Равенни), але тільки один такий перехід став історичним фактом, пов'язаним пучками своїх структур.

Це перехід Цезарем Рубікону 11 січня 49 р. до Христа.

Я сприймаю точку зору Макса Вебера про те, що історичні факти (а я додаю: історичні цикли) творять трансцендентальну (тобто поза межами досліду) цілість, яку можна побачити в її частинах, але ніколи повністю. Можна показати причину: цикли історії є в постійному, неповторному русі, який через свою незакінченість не піддається цілісно дослідженню вченого. Ще нереалізовані

⁷² Суперечність в означенні (лат.), себто внутрішня суперечність.

⁷³ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту мас».

⁷⁴ «Як власне все було» (нім.). Знання афоризм німецького історика Л. фон Ранке (1795–1886 рр.), що впродовж першої половини XIX ст. розглядався як один із найважливіших пізнавальних орієнтирів європейської історіографії.

⁷⁵ «Як власне все відбувалося» (нім.). Теза німецького історика К.Лампрехта (1856–1915 рр.), котра переінакшує наведений вище вислів Л. фон Ранке, себто надає йому іншого сенсу. Відображає концептуальну пропозицію К.Лампрехта на зламі XIX–XX ст., що висувала ідею відмови від описової історії й заміняла її пошуком еволюційних закономірностей на основі культурно-історичного синтезу як своєрідного переосмислення та ревізії «першого» позитивізму

⁷⁶ Від лат. «sequentia» – слідування.

неповторні цикли можуть бути тільки предметом телеології, цебто метафізичної спекуляції творця рівня своєї епохи.

У своїй пізнавальній, когнітивній дименсії⁷⁷ неметафізична історія підлягає законам логіки, і тому, що вона виражається мовою, вона, історія, ще підлягає законам семіотики. Як мовознавство, історія (і міфологія) є антропоцентричною наукою. Поміж цими трьома науками існує ізоморфізм⁷⁸. Тому що в нашому столітті мовознавство – тут я маю на увазі спеціальну діахронну лінгвістику – закріпило себе новими структуральними відкриттями, можна і треба, на мою думку, адаптувати деякі його візії та методи для історичного пізнання та дослідження.

Але це тема окремого циклу доповідей.

Тепер перейду до властивої теми моєї сьогodнішньої доповіді: «Що таке історія України?».

Я вже згадував, що територія (територіалізований час) займає спеціальне місце в структурі науки історії. У відношенні до української історії критерій території відразу викликає запит: яка територія? Українські поселення до двох останніх століть, а спеціально української держави різних часів, займали різні території. Київська Русь охоплювала увесь східно-європейський лісостеп і лісову смугу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а також з територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 р. стала Молдавським князівством, а пізніше базою сучасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 р. простягалася до Києва і північної Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими вихідцями у 30-х роках 17-го ст. була безпосередньо пов'язана з Московським царством.

Справу тут мусить вирішити сьогodнішній державний критерій: українська територія, як предмет історії, це приблизно територія в межах теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає так званим етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проектується у минуле. Відповідь на це є проста: усі сьогodнішні держави-нації, наприклад, російська, проходили подібний розвиток. Етнічно неукраїнські політичні структури зазнавали, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їх бувши мешканці увійшли цілком або у великій мірі в український етнос, через те їх територія стала українською етнографічною територією протягом 16–20 ст. Тим-то українська історіографія має, як і кожна інша історіографія, як свій обов'язок вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого», цебто сьогodнішнього, українського етно-мовного кола. Це, як я згадував, зовсім не вийнятова ситуація,

⁷⁷ Від лат. «dimensio» – вимір.

⁷⁸ Подібність в організації, будові.

наприклад, як складові частини історії мовно-романської Іспанії входять історії чужих етнічно і культурно-релігійно держав, таких, як аріанська держава германських візиготів (475–711 із центром у Толедо, біля пізнішого Мадриду), арабський мусульманський халіфат Омейядів із центром у Кордові та його арабо-берберійські спадкоємці – останнім був емірат зі столицею у Гранаді, який закінчив своє існування у році відкриття Америки (1492).

Це включення вона (історіографія) повинна робити при одній умові, дуже важливій, бо вона звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно, нарівні з етнічно українськими державами, без тіні будь-якого «культурного месіанізму, теорії найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації, або українізації етнічно не українського населення в минуле.

Тому дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, притому з належним знанням усіх джерел україномовних і неукраїномовних, не тільки руську (на Україні етнічно українську) Київську державу, але також і тюрко-монгольсько-половецьку державу. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У такому підході татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні із запорожцями – наші предки. Тут можу подати, що в половині 16-го ст. єдиною українською княжою династією, по вимиранні або вимандруванні Рюриковичів, були князі Ружинські-Половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави Шарукань містилася на міській території пізнішого Харкова.

Руські князі, як і половецькі мали між собою свої постійні порахунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 р. на річці Калці вони боронили свою батьківщину (власне, територію!) перед монголами спільно, князі Рюриковичі плече об плече з князями половецькими, велика частина яких уже тоді ввійшла у руський християнський культурний круг. Свідченням того є імена половецьких князів того часу, такі як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою русько-українською мовою панегірики на честь перекопського бея (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шагин-Гирея у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

«Кримські врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нынѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Казаки себѣ имѣтъ ради тебе пана».

Ось що читаємо в «Літописі» Самоїла Величка (помер бл. 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши одну кримську територію, забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно

українське) населення і сказав їм на кордоні: «Хто хочет, идѣте з нами на Русь, а хто не хочет – вертайтеся до Криму. Якое слово Сѣркове християне и туми з християн в Криму родившіися (метиси, що вже народилися в Криму) почувши, изволили єдни з них, а именно три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели в землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спитал их – для чого бы до Криму квапилися, отповѣдили, иж там в Криму имѣють уже свои осѣдлиска и господарства, и для того там лутше себѣ желают жыти, нежели в Русѣ ничего своего неимущи».

Тюрколог Агатангел Кримський (1871–1942, сам, як і визначний наш економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), який навів цю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1929), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові, часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна і розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведене з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості».

Демографічна історія Криму ще не написана. Як характеристичний прицинок до неї я подаю статистичні дані із 1666–1667 року, які навів найбільший османсько-турецький подорожник Евлія Челебі (1611 – бл. 1683). Евлія побував в рр. 1641–1667 у Східній Європі, деякий час провів у Криму, брав участь у кримських походах на Україну. Якраз у 1666–1667 рр. відбувся черговий перепис населення півострова Криму (за законом Чингіз-хана він мав відбуватися кожних 30 років). Евлія встиг ще перед своїм від'їздом до Істанбулу занотувати дані того перепису до своєї славної «Книги подорожей» (Сиягат-намесі). Тодішній Кримський ханат що складався з 24 «судових» повітів (казалик), поділяв населення на три групи: повноправні мусульмани, православні піддані-робітники мусульманів (*есір*), окреслювані як *казак* («козаки» – українці), та *райя*, оподатковані піддані релігійні спільноти (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 душ: із них 87.000 належали до військового стану (у 1928 р. татарів в Криму було 175.000). Українських підданих було 920.000; Евлія поділяє їх на три групи:

- 1) піддані (*есір*) – 600.000;
- 2) рабині, жінки, дівки (*діфка*) – 120.000;
- 3) діти – 200.000.

Як бачимо, співвідношення було: 187.000 татарів та 920.000 українців, цебто українці становили чотири п'ятих населення Криму. У 1666–1667 рр. Евлія додає: «Отже якщо б – але хай нас Аллах охоронить від того – така велика кількість невірних – непокірливих (*ак*) козаків (і українців) збунтувалася, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що впливає із чуд Мугаммеда, що вони (козакі) цілком не спосібні до бунту»⁷⁹.

⁷⁹ *Евлия Челеби*. Книга путешествия: Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступ. ст., пер. и комм. Е.В.Бахревского. – 2-е изд. – Симферополь, 2008. – С.165.

До речі, число райя, цебто євреїв, караїмів, вірмен та греків в Криму, становило за Евлією 20.000 душ.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харків'яни, мешканці Донеччини чи одесити – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі, власне, історії України.

Переходимо до наступного елементу – *спільноти-держави*.

Вище ми підкреслили, що історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами (підмет-предмет історичного факту, про який мова була вище). Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна національна держава, в минулому протодержава або й залежна держава. Тому історія і є, в основному, історією держав та державно-подібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (*пах*), осілі імперії, міста-поліси та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів, 16–20 ст.), станові (наприклад, Польсько-Литовська Річ Посполита, 15–18 ст.), національні (французька держава після 1789 р.), теократичні (папська держава, арабський халіфат) і под.

На українській території протодержавне життя почалося приблизно у 7-му ст. перед Христом. Тоді там паралельно з'явилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною передісторії України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і в Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 р. перед Христом у патримоніальну державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними династіями (грецько-фракійського, готського та протоболгарського походження) аж до хозарських та руських часів у 10 ст. по Христі: тодішня староруська назва того бувшого царства була Тматорокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скіфи. Це перший відомий в протоісторії (завдяки Геродотові: 5 ст. до Христа) такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових кіммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скіфів, як провідників «паксу», замінили сармати, останніх аляни: усіх їх панівні верстви були мовно іранцями. Після готського *intermezzo* володарями «паксу» ставали народи алтайської мовної групи: гунни, (псевдо) авари, болгари, хозари, печеніги і, врешті, половці й татари.

У 9–10 ст. із лісової смуги вздовж нових торговельних шляхів постала руська Київська держава, яка до 13 ст. займала панівне становище теж у лісостеповій смузі, як також і в деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цілій південній половині сьогоднішньої української території степові кочові «пакси» печенігів (898–1050 рр.) і половців (від 1050 до 1223 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами усіх отих державних утворень, осілих та кочових, і є завданням історії України.

Зв'язувало усі державні утворення України, осілі і степові, те, що всі вони в основі були патримоніального типу. Це значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – усе було монополією володаря (князя, кагана) та династії (патримоніальна держава) і ними ж контролювалися. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була також

патримоніальною державою, у таких обставинах неможливо було в княжу добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії або внаслідок мілітарної поразки майже безслідно і без ірреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для виникнення еліт, що могла зародитися тільки у непатримоніальній католицькій Західній Європі між 10 та 13 ст., почала доходити на Україну вже у другій половині 12 ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (1387–1795). Продуктом тієї культурної інтеграції з Заходу були – Галицьке князівство, західноукраїнська «гербова» шляхта, козацька майже станова держава 17–18 ст. (своєрідна копія польської Речі Посполитої), та незалежна від даної держави греко-католицька структура – унікальні явища у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, виробляв собі структуру, подібну до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783, це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 рр. виникли на Україні знов дві держави: одна Українська Народна Республіка зі столицею у Києві, друга – Українська Радянська Республіка зі столицею в Харкові, цілком як за княжих часів: Юриковичі (Київ), versus половці (Харків).

Як уже згадано – *лінійний час* є дуже важливий компонент історії, бо буття і дії людських спільнот типу *homo politicus* проходять у часі, що міряється ерою, яка постійно йде вперед, а не змінюється циклічно.

Свідомість часу є продуктом вищого, лінійного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому, як вище згадано, антропологи та міфологи розрізняють два типи мислення: так зване нижче (примітивне) – циклічне та так зване вище (розвинуте) – лінійне. Культура, базована на циклічному думанні, є поза межами історичного досліду, бо в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми несвідомої традиції своєї території – громади (*communitas*), яка базує усе на міфічно-циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле, замість вперед). Arnold Toynbee окреслює її як «arrested civilization»⁸⁰. Вона неспроможна сприйняти лінійного розвитку, а тим самим досягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого свідомого себе суспільства, себто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо справу, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічне та лінійне) існують паралельно між собою і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічним думанням) до свідомої

⁸⁰ «Недорозвинена цивілізація» (англ.), себто цивілізація, котра «завмерла» у своєму русі. Історик А.Тойнбі нараховував п'ять таких цивілізацій: 1) спартанці; 2) кочівники Євразії часів середньовіччя; 3) османці (турки Османської імперії); 4) ескімоси; 5) полінезійці.

структурної суспільності (з лінеарним думанням), образно кажучи: перехід від антропології до історії.

До якої культури входить Україна? Звичайно приймається як аксіома, що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм-унію, не говорячи вже про інші не християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна являється цікавою для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінеарного думання, що, як сказано вище, по сьогоднішній день співіснують паралельно побіч себе, хоч часто на різних рівнях. Дослідження та аналіз взаємного проникнення отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дадуть дуже цікаві результати.

Назва Україна – «пограниччя». Як кожне пограниччя, ця територія вагітна з одної сторони злиттям багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого боку – протиріччями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи (наприклад, конституція Пилипа Орлика вже у 1710 р.), поруч патримоніального деспотизму Івана Мазепи.

Україна – це східний форпост Європи, який можна порівняти із західним форпостом Європи – Іспанією⁸¹. Назва Іспанія (старого фінікійського походження) залишалася до походу Наполеона тільки географічною. Місцеві і чужі політичні та станові організми продовжували існувати паралельно до нових часів (Кастилія, Арагон, Каталонія, Наварра і т. д.). Немає і сьогодні однієї загальноіспанської мови і літератури. Є дві основні – кастильська і каталонська. Як поняття «українець», так само поняття *Espanol*, «іспанець» (до речі, запозичене з провансальської мови) стало загальноновживаним в Іспанії тільки після подій 1808–1814 рр.

А дуже плідотворна іспанська культура переосмислювалася із багатьох, дуже суперечливих елементів: карфагенських, римських, візиготських, арабських, єврейських, романо-християнських, а також цікавих мішаних культур: *Mozarabes* – аріанські християни в арабському культурному крузі. *Mudejares* – мусульмани в християнському культурному крузі, *Muladies* – християни, що стали мусульманами (їх називали ще *Renegados*), *Moriscos* – мусульмани, що стали християнами, *Marranos* – євреї, що перейшли на християнство і т. д.

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об'єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), та перейнятих ними розвинутих цивілізацій.

⁸¹ Подібні порівняння України з Іспанією побутують і в текстах Б.Крупницького (див., напр.: *Крупницький Б.* Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Регенсбург). – 1948. – №1. – С.130).

Цей досвід подається у структуральному трактуванні основних історичних циклів – перспектив на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів. Є шість таких основних історичних циклів: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

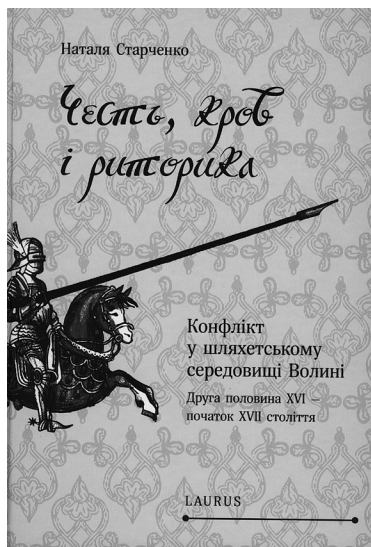
Деякі державні утворення України, їх носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне цивілізація українська *par excellence* стала протягом двох останніх століть головною, а то й панівною на всій теперішній українській території. Власне, безпристрасна візія історичних процесів, що довели з одного боку до зникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їх інтеграції в українській національній спільнотній цивілізації-державі і є як предметом історії України, так і через неї підметом-предметом всесвітньої історії на даному ареалі.

This article covers two symbolic articles-reports of the same name (1980 and 1990) of the eminent Ukrainian historian, orientalist, and fist director of Harvard Ukrainian Research Institute O.Pritsak. Author lightens up topmost conceptualization problems of history of Ukraine and its presentation in the structure of world history. It is grounded the thought that subject of history of Ukraine is past of all types of states, communities, cultures and civilizations in the territorial borders of modern Ukraine that is the indispensable part of global history.

Keywords: *history of Ukraine, world history, Ukrainian historiography.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

СТАРЧЕНКО Н.

ЧЕСТЬ, КРОВ І РИТОРИКА: КОНФЛІКТ У ШЛЯХЕТЬСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПОЧАТОК XVII СТОЛІТТЯ). – К.: LAURUS, 2014. – 510 с.

Вихід у світ навесні 2014 р. монографії Наталі Старченко – помітне явище в українській історичній науці. Презентована книжка стала результатом понад 20-літнього вивчення шляхетського соціуму Волині, а наукове коріння її авторки, знаної дослідниці ранньомодерної доби, співредактора альманаху соціальної історії «Соціум», сягає історичної школи проф. Н.Яковенко.

Пропонована праця складається зі вступу (с.7–13), дванадцяти розділів (детальніше про їх зміст див. нижче), висновків (с.461–464), списку використаних джерел та літератури (с.465–480), іменного (с.481–499) та географічного (с.500–501) покажчиків, переліку ілюстрацій (с.502–504) та розлого англomовного резюме (с.505–509).

Почну можливо з нетипового для цієї частини рецензії відзначення зовнішнього вигляду монографії. Київське видавництво «Laurus» зробило естетичну книжку, її приємно тримати в руках, а процес читання доволі складного тексту, розбавленого численними ілюстраціями, старанно підібраними авторкою, стає набагато комфортнішим. Мимоволі складається враження, що з цих ілюстрацій виринають герої судових та позасудових суперечок волинської шляхти розглядуваного періоду та немовби розмовляють із читачем.

Повертаючись до завдань рецензії зазначу, що пропонована авторкою тема – абсолютно нова для української історичної науки, яка займається ранньомодерним періодом. Традиційний поділ у цій частині історії України передбачає розмежування істориків на два табори. Цей поділ ґрунтується на тематиці наукових студій, котрі або торкаються козацької проблематики, або не торкаються.

Спроба надати чітку тематичну прив'язку дослідженню Н.Старченко провокує побудову доволі складної логічної конструкції. Адже, на перший погляд, це історії конфліктів у шляхетському середовищі Волині другої половини

XVI – початку XVII ст., про що говорять і назви розділів: «Конфліктне повсякдення: зони конфлікту» (розд.4), «Оголошення про помсту» (розд.5), «Поединки як соціальний феномен» (розд.6), «“З живого мертвого учинили”: обставини та сприйняття вбивств» (розд.7), «Наїзди та грабежі» (розд.8). З іншого боку, деякі розділи («Річ посполита воєводства Волинського», розд.2; «Милість пана та вірність слуги», розд.3; «Приятельське єднання», розд.10; певною мірою розд.6) можна сміливо віднести до соціальної історії. Нарешті розлогий розд.9 «Плач на душу судейскую, што вас так судили» та назви його підрозділів є блискучим прикладом історії права¹. А два останніх розділи: «Убивство князів Четвертинських: судовий процес і замирення» (розд.11) і «Тобі самому и потомком твоим буду ся мстити» (розд.12) про судову справу щодо успадкування нерухомості у Володимирському старостві (йдеться про місто та замок Свинюхи з присілками) – гарний приклад казуальної (причинкової) презентації певного конфлікту через матеріали судової справи або роботу історика з джерелами під мікроскопом.

Отже, підсумовуючи ці спостереження: перед нами новий для української історичної науки тип дослідження не тільки за тематикою, а, що цікавіше, і за намаганням написати антропологічну візію життя окремої регіональної спільноти (у цьому випадку волинської шляхти) у спробі віднайти своєрідну рівновагу – між миром та честю.

Перед тим, як розпочати огляд розділів книжки, слід зупинитися на вступі. Загалом у вітчизняній історіографії сам жанр вступу дуже недооцінений з огляду як на брак традиції, так і слідування певним формальним вимогам написання монографій, де невеличкий за обсягом вступ виконує суто бюрократичну функцію. На мою думку, вступ до монографії – чи не найважливіша частина будь-якої студії, де автор має висловити свою концепцію, показати свій шлях до цієї теми, продемонструвати місце своїх досліджень в історіографічному контексті та, як годиться, подякувати всім, хто сприяв появі книжки. Вступ Н.Старченко якраз і демонструє нам кращі приклади світової історіографії. Авторка в перших рядках пояснює свій шлях дослідника через «блукання» нетрями джерел, де фрагментарні згадки про людей та їхні вчинки призвели до появи цього дослідження.

Перший розділ – «Про честь, кров і риторичку: Попередні зауваги» – присвячено введенню/зануренню читача у світ не так волинської шляхти, як насамперед розстановці певної системи координат про епоху. В якому часі живуть герої? Якими є їхні життєві імперативи? Хто вони? Ця частина монографії – своєрідне авторське кредо, котре дозволяє продемонструвати розуміння конфлікту як певного інструменту, що або застосовується, або не застосовується (але в такому випадку він демонстративно презентується) у житті ранньомодерного суспільства. І тут доброю ознакою ґрунтовності праці стало

¹ Тут слід зауважити, що переважна більшість наукової літератури історико-правового напрямку, яка в останні 10–15 років з'являється в Україні, на жаль, не є такою за змістом. Деякі автори мають доволі хибні та приблизні уявлення про правові норми пізньосередньовічного й ранньомодерного соціуму, подеколи не орієнтуючись в історичних реаліях епохи, яку намагаються студіювати. Приклад такої некомпетентності див.: *Бойко І.Й.* Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 pp.). – Л., 2009. – 628 с.

намагання показати ці процеси та явища не тільки в порівнянні з сусідніми територіями (чого варто було б зробити більше), такими, як Руське, Белзьке та Люблінське воеводства, а й значно віддаленішими краями Європи – німецькими землями, Французьким та Англійським королівствами. Загалом упродовж усього дослідження Н.Старченко намагається вбудувати у свій наратив доступні їй факти з інших територій, показуючи типовість певних життєвих ситуацій на Волині з тим, що відбувалося в решті земель Речі Посполитої та ранньомодерних державах Європи.

Серед питань, які порушено в першому розділі, слід виділити такі, що актуальні для всієї монографії, насамперед це проблема актових джерел. Дослідниця апелює до неї постійно, нагадуючи, що істориків не дано знати більше, ніж дозволяють наявні у його розпорядженні джерела, а також акцентуючи: ті матеріали, котрі збереглися до нашого часу, є такими, що викривлюють наші уявлення про тогочасне суспільство. Актовий матеріал волинських гродських і земських судів – один із найбільших масивів історичних джерел для української ранньомодерної історії. За кількістю, якістю збереження та історією вивчення² він поступається лише джерелам з історії Руського воеводства. Оригінальність та певною мірою доступність (мається на увазі мова актів) роблять його унікальним. Щоправда за цією на позір доступністю криються складні для інтерпретації справи, які вимагають від дослідника високою майстерності для їх проявлення в історичних дослідженнях. Цією майстерністю Н.Старченко володіє сповна.

Працюючи з такого типу джерелами історик бачить лише одну, або у кращому випадку кілька частинок/сценаріїв буття ранньомодерної регіональної спільноти на українських землях. І цей сценарій конфліктний. У ньому практично немає місця мирній версії життя. Хоча про «мир посполитий» та його порушення йдеться чи не в кожній справі на сторінках волинських актових книг. Тут слід зазначити про ще одну пастку актових джерел, пов'язану з мовою. Цей аспект має щонайменше дві складових: по-перше – ці матеріали написано руською мовою, про що шляхта постійно дбала, апелюючи до положень інкорпораційного привілею 1569 р. для Волинського воеводства; по-друге – спосіб нарації, котрий провокує дослідника сприймати пряму мову джерел як достовірне свідчення епохи, що йому можна та треба довіряти. Почасти така довіра призводить до того, що дослідник некритично сприймає джерельну інформацію, потрапляючи у джерельну пастку, з якої важко вирватися. Це стосується таких аксіоматичних історіографічних штампів, як шляхетська сваволя, постійні наїзди шляхтичів на маєтки сусідів та ворогів, бійки тощо. Як показує Н.Старченко, при прискіпливому вивченні джерел чорно-білий світ волинської шляхти не такий аж надто простий до прочитання та інтерпретації (про що йтиметься нижче). Утім, авторка й не соромиться визнати той факт, що часом джерела заводять дослідника у глухий кут.

Другий розділ – «Річ посполита воеводства Волинського» – уводить нас на територію, де власне й живуть головні герої цієї монографії: Волинське

² Див.: Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1: Справи 1–5: 1565–1570 / Опр. Г.Сергійчук. – К., 2002. – С.5. А також публікації документів в «Архиве Юго-Западной России».

воеводство, утворене в результаті земської реформи 1564–1566 рр. у складі Великого князівства Литовського, а 1569 р. інкорпорованого до Корони Польської зі збереженням чинності тут II Литовського статуту. Розділ складається з трьох параграфів (шляхетська судова система, шляхетська корпорація, культурні пріоритети), присвячених власне моделюванню волинської шляхти як регіональної корпорації. Тут важливе місце займає виклад матеріалу про шляхетську корпорацію та її культурні пріоритети. Ще в першому розділі авторка зазначила кілька важливих аспектів, які дозволяють краще зрозуміти цю соціальну групу – честь, символічний капітал, покора. У цьому ж розділі добре представлено саму корпорацію, котра існували не тільки завдяки кровним та патронально-клієнтарним зв'язкам, але й також приятельським і сусідським стосункам, що дуже часто ставали вирішальними при розв'язанні конфліктів (ідеться насамперед про приятельську допомогу в позасудовому вирішенні суперечок).

Головні культурні пріоритети – публічність, дар–віддар, шляхетська честь – стали для волинської шляхти основними імперативами в її повсякденні та ймовірно, як припускає авторка, створили систему стосунків у середині самої корпорації, де кожен представник чітко знав власне місце під сонцем. Але ця, на перший погляд позірна, структурованість та ієрархічність не була сталою. Часом ситуативні союзи начебто непримиренних ворогів виступали чи не єдиним шляхом, аби залагодити конфліктну ситуацію.

Третій розділ – «Милість пана та вірність слуги» – може слугувати за модель при репрезентації патронально-клієнтарних стосунків у ранньомодерний час для частини українських земель (тут маються на увазі Волинь, Київщина, Брацлавщина)³. У цьому розділі детально описано стосунки в діаді пан–слуга, де, на перший погляд, більше обов'язків лежало на слuzі (бути відданим, вірним, чесним тощо). Але якщо уважніше придивитися до проявів цих стосунків або співіснування у джерелах, то ми побачимо радше вигідну співпрацю обох осіб, що більше нагадує партнерство, хоч і не рівне за суспільною ієрархією. Добрий пан (або патрон) мав дбати про свого слугу, уособлення пана, і його дії прямим чином відбивалися на такій тонкій та важливій матерії, як добра слава й честь. За влучним зауваженням Н.Старченко, підтримкою цих стосунків була універсальна культурна парадигма дару–віддару, котра стала своєрідним джерелом, що постійно підживлювало ту або іншу особу в повсякденному житті.

Четвертий розділ – «Конфліктне повсякдення: зони конфлікту» – уводить нас у традиційні зони напруження, до яких належали дім/масток, греблі/мости, дороги, церква, замок, суд, ринок, корчма, сеймик, тобто більшість публічних та приватних місць, довкола яких зосереджувалося тогочасне життя волинського, та й не тільки, шляхтича. Цей розділ виступає своєрідним прологом до наступного, більш «кривавого» з огляду на назву, розділу про помсту.

³ Специфіка інших українських воєводств (Руське, Подільське, Белзьке), інкорпорованих до складу Корони Польської ще у другій половині XIV – першій половині XV ст., була іншою. Основними відмінностями тут виступали наявність коронного права (у малопольській версії Статуту Казимира III) та відсутність серед шляхти князівського прошарку.

Отже в п'ятому розділі – «Оголошення про помсту» – показано місце такого позаправового (тут ідеться про писане право) інструменту, як помста. Принциповим моментом для учасників тогочасних конфліктів була публічність погроз, котра, як уже зазначалося в попередньому розділі монографії, охоплювала публічні місця. Розглядаючи цей складний соціальний феномен, авторка супроводжує читача поєднанням прикладів з актових джерел із правовими нормами Литовських статутів, в яких ішлося про помсту. Складним моментом у помсті була принципова неможливість чіткого поділу на «своїх» та «чужих» (с.176). Адже, як часто траплялося у житті тогочасного шляхтича, родинні, патронально-клієнтарні, сусідські зв'язки навряд чи могли бути тожними в разі виникнення конфлікту та його загострення до акту помсти.

Шостий розділ – «Поєдинки як соціальний феномен» – складається з трьох параграфів, що послідовно знайомлять читача з побутуванням такого соціального явища, як поєдинок, у Західній Європі, Короні Польській та Речі Посполитій, насамкінець на Волині. Тут поєдинок виступає своєрідним і почасти остаточним інструментом вирішення конфлікту, коли правові норми, приятельське порозуміння не можуть залагодити існуючий стан речей, який вимагає захистити не так матеріальні блага, як, насамперед, шляхетську честь. Адже в очах тогочасного суспільства вона важила набагато більше, ніж позірна справедливість, встановлена за допомогою юридичних практик писаного права.

Сьомий розділ – «“З живого мертвого учинили”: обставини та сприйняття вбивств» – чи не найбільш складний для прочитання. Тут авторка вдається до доволі нетипової презентації правових норм, що побутували в той час на Волині – прямої мови одного зі своїх героїв, Дем'яна Гулевича, який на судовому процесі розкриває тодішні уявлення про вбивство та їх класифікацію. Після цього йдеться про правові норми, що регламентували покарання за різні вбивства в писаному праві (II і III Литовські статuti). Далі на прикладах продемонстровано, як уявлення корелювалися з писаним правом у повсякденному житті волинської шляхти, коли доходило до розплутування конфліктів, обтяжених убивством (справа Миколая Рембського проти Григорія Сахновича, убивство князя Андрія Курцевича-Буремського, справи Миколая Боговитина-Шумбарського проти Яна Ближинського та Гулевичів проти Семашків).

Тут нашу увагу насамперед привертають уявлення шляхти про вбивства, які почасти виводяться з писаного права (Литовський статут та сеймові конституції), але й чимале місце займають традиційні бачення справедливості та покарання, притаманні будь-якій суспільній групі. Чого варта лише класифікація вбивств на кримінальні (с.238–246) та цивільні (с.246–248), де головною відмінністю спочатку виступає їх навмисність або ненавмисність. Причому у другому випадку вони ще й називалися «добровільними» (с.246). До того ж Д.Гулевич називав ще один тип некримінального вбивства – випадкове («казуале», с.248–249). Не вдаючись детально у цю проблему, слід зазначити, що без доброго знання актового матеріалу та правових норм розібратися в повсякденному трактуванні шляхтою права буває доволі складно, а в деяких випадках,

мабуть, і неможливо. Н.Старченко майстерно впоралася з поставленим завданням показати всю множинність прочитання та використання правових приписів під час розгляду справ про вбивства.

Розділ восьмий – «Наїзди та грабежі» – один із найцікавіших. Він торкається такої дражливої теми, як «шляхетське свавілля», котра й досі побутує на сторінках праць українських істориків. Контroversійність сприйняття наїзду у вітчизняній історіографії ранньомодерного періоду має довгу традицію, що сягає корінням другої половині ХІХ ст., часу активного вивчення та публікації джерел з історії України в межах парадигми народницької школи. Тут не так ідеться про закиди щодо висновків, які робили дослідники, а насамперед про неможливість іншого способу/методи постановки проблеми до епохи, коли відбувалися наїзди. Специфічні «любов» та інтерес марксистської й радянської історичної науки до наїздів не лише не сприяли глибшому вивченню цього питання, а, як видається, лише законсервувала сприйняття наїздів актами «шляхетської сваволі».

На цьому не надто оптимістичному тлі Н.Старченко вдалося по-новаторські підійти до вивчення наїздів. Віддаючи шану джерелам, вона прискіпливо поставилася до змістовності цих повідомлень, показавши зовсім інший, і чи не головний, аспект – останню пропозицію до примирення/залагодження конфлікту.

Дев'ятий розділ – «Плач на душу судейскую, што вас так судили» – один із найбільших у книзі. Це – своєрідний провідник у хитросплетіннях функціонування судової системи на Волині у другій половині ХVІ – на початку ХVІІ ст. Виклад побудовано довкола аналізу судових і позасудових форм вирішення конфліктів у шляхетському середовищі. Цікаво, що позасудова форма замирення почасти була чи не єдиним способом розв'язання суперечки, особливо де йшлося про розгляд справ, пов'язаних з умисним, або, як уважали тоді, кримінальним убивством. Детально про такий спосіб замирення йдеться в останньому, дванадцятому, розділі.

Одним із головних висновків монографії Н.Старченко є той, що середовище волинської шляхти, отримавши після земської реформи 1564–1566 рр. дієві як на той час інструменти вирішення конфлікту – земське та ґродське судочинство в редакції ІІ Литовського статуту, стало на швидкий шлях трансформації від герметичної та інертної соціальної групи в межах Великого князівства Литовського до відкритої й динамічної регіональної корпорації в Речі Посполитій. Попри своєрідність звучання джерел, які при першому наближенні демонструють нам доволі непривабливу картину (криваве, жорстоке ба навіть безправне життя шляхти), але за вдумливого та модерного прочитання показують складні механізми саморегуляції у шляхетському середовищі. Власне у цьому, як видається, полягав сенс приятельського єднання, висвітленого в десятому розділі.

Два останніх розділи стали своєрідними «вишеньками на тістечку». Майстерно розписані справи про вбивство князів Четвертинських та Балтазара Гнівоша демонструють нам усю складність пошуку рівноваги та справедливості в тогочасному соціумі.

Як і годиться, жодна праця не може сприйматися однакова всіма фаховими й нефаховими читачами. Складність критики полягає не так у вибиранні помилок, котрі присутні в будь-якому дослідженні, а насамперед у доброзичливих зауваженнях, що можуть підштовхнути автора та колеґ по фаху, а також і прискіпливого читача, до нових рефлексій на вказану тему. Мушу зазначити, що книжка Н.Старченко спонукає не тільки до поглибленого вивчення волинської шляхти, а насамперед провокує часом несподівані шляхи для нових студій у цій царині української ранньомодерної історії. Для прикладу: опрацювання кар'єр прибулої після 1569 р. на територію Волині насамперед коронної шляхти практично відсутнє у сучасній вітчизняній історіографії. А, як показує рецензоване дослідження, чимала кількість таких осіб, завдяки службі у князів і панів, отримавши різноманітні уряди та бенефіції ставала на шлях закорінення в місцеву корпорацію⁴.

Що стосується конкретних зауважень, то насамперед кидається у вічі прикрий недогляд видавництва, яке припустилося помилки на титульній сторінці видання та в бібліографічному опису, пропустивши перед часовим маркером XVII століття слово *початок*, присутнє на обкладинці та в англійській версії назви книжки. Авторка доволі розмито зазначає верхню хронологічну межу свого дослідження (с.20). Мої спостереження під час читання фіксують найпізніші справи з 1622 р. (с.270). Видається, що не варто було уникати бодай приблизного часового маркера. Можливо, краще було б зазначити про важливість правових норм, ухвалених на сеймі 1611 р., і це добре вписувалося б у хронологічні межі, окреслені як «друга половина XVI – початок XVII століття».

Певним упущенням стала нерівномірність висновків до розділів, які краще б виокремили авторське бачення порушених у тексті проблем. До цього ж типу зауважень можна додати й побажання щодо цитат. З одного боку, велика їх кількість свідчить про масштаб роботи, майстерність історика скористатися виявленим та опрацьованим матеріалом, і тут до дослідниці немає жодних претензій. З іншого боку, цитування часом ускладнює сприйняття матеріалу й розуміння авторського бачення проблеми. Зрештою, у цій справі немає якоїсь золотієї середини. Кожен дослідник вибудовує свій спосіб презентації матеріалу та намагається зробити його максимально доступним і науковим.

На мою думку, книга однозначно виграла б від того, якби розділ 9, котрий виступає своєрідним орієнтиром до правової системи, чинної в той час на території Волині, ішов другим, після презентації авторської концепції, здійсненої в першому розділі. Тоді наявний розділ 2 про «Річ посполиту воеводства Волинського» став би добрим прикладом партикулярного розуміння права та правих норм для цієї спільноти. Але це лише мої власні конструювання на маргінесах прочитаної книжки.

Не виставляючи авторці на карб того, що вона й не обіцяла зробити, зазначу: життя книжки Н.Старченко в українській історіографії було б набагато кращим, якби перед її появою вийшли друком монографії, присвячені історії

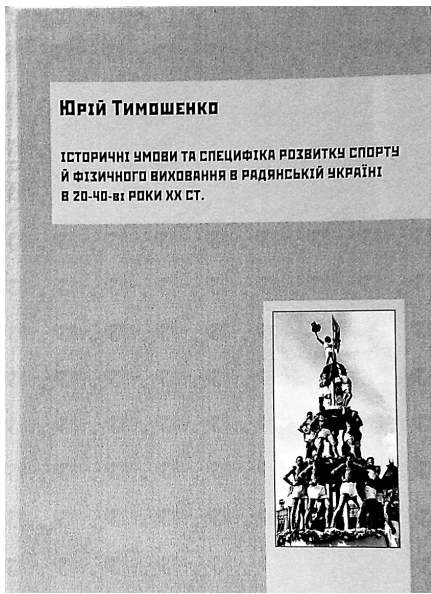
⁴ Див. приклад таких досліджень: *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000.

права та судочинства Волині, основним князівським і панським родам, де було б представлено головних дійових осіб з їхніми родинними, патронально-клієнтарними та приятельськими зв'язками⁵.

Підсумовуючи, варто зупинитися на кількох принципових моментах. Авторка майстерно вмонтувала у свій наратив величезну кількість прикладів. Подбала про комфортність та максимальну науковість викладу. Ідеться насамперед про розлогі цитати з актових джерел, які ілюструють чи не весь спектр джерельної інформації на обрану тему. Усе це доповнюється глибоким знанням правових норм тогочасного волинського суспільства та хитросплетінь родинних, патронально-клієнтарних, приятельських, сусідських зв'язків. Книга Н.Старченко значно випередила нешвидкий розвиток вітчизняної історичної науки, і надовго стане орієнтиром у вивченні історії волинської шляхи в різних її проявах.

В.М.Михайловський (Київ)

⁵ Звісно, сучасна українська історіографія за останні принаймні 20 років має гарні напрацювання у цьому напрямі. Ідеться перш за все про дослідження Н.Яковенко, В.Собчука, І.Тесленка, П.Кулаковського, В.Поліщука та ін.

Тимошенко Ю.О.

Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки ХХ ст. – К.: ІНТЕРСЕРВІС, 2014. – 446 с.

Історія України (мабуть, як і будь-яка інша) – надзвичайно цікава та складна. Це пояснюється не лише тим, що значні її періоди залишаються terra incognita для дослідників. Навіть, здавалося б, добре відомі історичні відтинки, як-от радянська доба, знайшли своє відображення у спеціалізованій літературі, однак є ще ряд невирішених питань із цього періоду. У такому контексті привертає увагу монографія Ю.Тимошенка, що побачила світ наприкінці минулого року.

Тривалий час спеціальне дослідження спортивної проблематики залишалося поза увагою вітчизняних істориків, які зосередилися передусім на вивченні заборонених раніше тем. Натомість аналізована праця занурює читачів у, здавалося б, добре відомий світ «спеціально організованої рухової активності населення». Залучення автором абсолютно нових, не досліджених раніше архівних справ, підтверджує подану вище тезу стосовно того, що навіть в українській історії ХХ ст. – близькій нам і такій знайомій – є чимало невідомого.

Ю.Тимошенко ділить монографію на тринадцять розділів, які логічно обґрунтовані й відбивають авторське бачення хронології досліджуваного періоду. Подекуди запропонована послідовність подій накладається на загальноприйнятую періодизацію історії України. Привертає увагу детальне «виписування» методології наукового пошуку, що засвідчує фахову кваліфікацію автора. Утім, обґрунтування окремих методів (деконструкції й історичної герменевтики) видаються не надто впевненими, почасти такими, що дублюють один одного. Тож дослідникові у плані теоретичної підготовки є до чого прагнути.

Частина друга, що містить чотири розділи і присвячена висвітленню 1920-х рр., залишає враження відносно цілісного, збалансованого підрозділу монографії. Дослідник слушно зауважує, що прагнучи підпорядкувати собі населення України, більшовики «змушені були займатися організацією фізкультурних гуртків, лише з тією метою, щоби протиставити їх старим спортивним товариствам». Звідси й ідея колективізму, насаджувана у фізичній культурі. Автор зазначає, що «колективізм у фізичній культурі тих років ставав одним із засобів «пролетаризації» загалу, точніше – люмпенізації його, коли існування більшості членів суспільства узалежнювалося від влади. Організовану рухову активність було перетворено на одну зі спонук означеної пролетаризації». Теоретичне обґрунтування цього феномену, зроблене Ю.Тимошенком, заслуговує на увагу. Однак у монографії воно виглядає досить «сирим», потребує більшої філософської проробки, і у цьому аспекті авторові теж є над чим працювати.

Уперше настільки докладно висвітлено діяльність Червоного спортивного Інтернаціоналу. Дослідникові вдалося знайти правильне співвідношення між загальним та українським матеріалом. Важливим є екскурс в історію питання щодо ставлення соціалістів до фізичної культури, несприйняття «країни Рад» спортивним світом та, водночас, прагнення більшовиків використати означену сферу як складову ідеологічної боротьби.

Привертає увагу паралелізм, що його простежує Ю.Тимошенко, поміж процесами соціально-економічного розвитку України періоду непу й тенденціями у фізичній культурі того часу, які автор пояснює «плюральністю в житті країни». Зауважимо, що представлений наратив стосовно Пролеткульту, «гігієністів», літературних течій здебільшого не є чимось новим в історичній науці. Попри це, у книзі вперше детально показано плюральну ситуацію пореволюційних років у галузі фізичної культури, коли вівся пошук шляхів її розвитку.

Наскрізною темою монографії (що й не дивно, зважаючи на її предмет) став аналіз спортивної діяльності. Розділи не завжди рівноцінні. Наприклад, стосовно 1920-х рр. дослідник справді цікаво відобразив особливості розвитку спорту тієї доби. Натомість у наступні десятиліття акцентується лише на його «мілітарності», що тільки почасти демонструє тодішню специфіку. Враження певної «недосказаності» залишають сюжети, присвячені діяльності добровільних спортивних товариств. Автор зауважив проблему, виокремив причини виникнення та значення цих об'єднань, натомість детально розвинути цей аспект чомусь не наважився. Назагал, певні розділи хибують описовістю. Без сумніву, монографія виграла б і від наявності фотоматеріалів про українських спортсменів, фундаторів спортивного руху тощо.

Наступна частина праці ґрунтовно висвітлює специфіку розвитку фізичного виховання та спорту в радянській Україні передвоєнного десятиліття. На багатому архівному матеріалі автор розкриває зміст державної ідеології у спортивній сфері, наголошує, що фізкультурно-спортивний рух перетворився на елемент організації громадян для реалізації завдань індустріалізації країни. Фізична культура використовувалася не лише як засіб фізичної підготовки робітників, а й сприяла залученню людей до громадської та політичної діяльності. Не викликає сумнівів твердження про домінування мілітарної парадигми у системі фізпідготовки «мас» (комплекс ГПО).

Зауважимо, що становлення й розвиток освіти та науки в галузі фізичної культури зайняли в аналізованій монографії вагоме місце. Варто погодитися з авторським твердженням, що «від 1930 р. спостерігається радикальне зрушення у системі наукової роботи та підготовки кадрів для фізичної культури. Це пов'язано зі створенням Українського науково-дослідного інституту фізичної культури, відкриттям у Харкові Всеукраїнського інституту фізичної культури, а також технікумів фізичної культури у кількох містах України». Справді, освіта поступово відходила від пореволюційних експериментів. І коли вказані питання стосовно освітянської сфери фахівці детально дослідили, то в певних аспектах спеціальної «фізкультурної» освіти теоретичні викладки Ю.Тимошенка стали новаторськими. Водночас не зайвим був би перелік

наукових установ та навчальних закладів у галузі спорту у СРСР, що дозволило б простежити динаміку розвитку останніх.

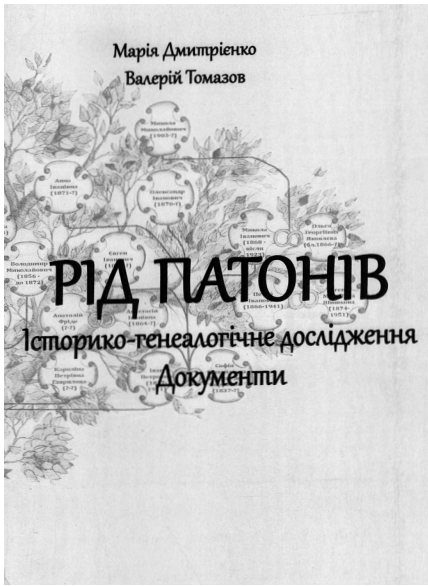
Аналізуючи стан фізичної культури в повоєнні роки (чому присвячено останню частину книги), автор звертає увагу читачів на кардинальне зрушення у цій справі. Доволі переконливо виглядають твердження, що в післявоєнних реаліях спорт мав перетворитися на елемент тотального контролю за вільним часом людей. Попри це, в указані роки радянська влада почала розглядати спортивну сферу як «річ у собі», що може слугувати унаочненням переваг її політичної системи. «Організація спортивного життя переводиться на загальноосвітні принципи; радянські секції (федерації) по видах вступають до міжнародних федерацій; радянські атлети стають повноправними учасниками світових і європейських першостей. Відтак, цей інститут починає розвиватися як річ у собі – за власними детермінантами, а не за ззовні привнесеними принципами». Спорт перестав бути хобі, інтересом, захопленням.

Природно, книга не позбавлена певних вад, які, утім, притаманні всім творчим роботам. Авторіві обов'язково необхідно прислухатися до товариської й доброзичливої критики, максимально повно врахувати та використати пропозиції й побажання. Попри це, праця Ю.Тимошенка має завершений, цілісний, структурований характер, підпорядкований розкриттю основної ідеї – з'ясуванню історично обумовлених особливостей розвитку фізичної культури в радянській Україні 1920–1940-х рр.

Зауважимо ще один аспект. Не можна обійти увагою стиль написання монографії, рафіновану мову, у чому, безсумнівно, заслуга відповідального редактора – знаного українського історика О.Гуржія. Книга виконана в легкому сучасному науковому стилі, не перевантажена специфічними термінами. Вона буде зрозумілою не лише фахівцям, але й звичайним поціновувачам історії.

Попри висловлені зауваження монографія Ю.Тимошенка – актуальна та злободенна. Вона лягла ще однією смальтою у складну й, водночас, яскраву мозаїку нашої цивілізації, де українство має своє заслужене місце. Книга знайде свого вдячного читача не лише поміж науковців, але й серед широкого загалу небайдужих до своєї історії громадян.

М.Ю.Виговський (Київ)

ДМИТРІЄНКО М.Ф., ТОМАЗОВ В.В.
Рід ПАТОНІВ: ІСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГІЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ: ДОКУМЕНТИ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 344 с.

Генеалогія – чи не найбільш динамічна галузь української історичної науки. За кілька останніх десятиліть вона пройшла карколомний шлях розвитку з майже нульового рівня до статусу поля, на якому працюють десятки науковців-теоретиків і сотні (якщо не тисячі) практиків-аматорів. Щорічно відбуваються фахові конференції, видають книги, захищаються кандидатські та докторські дисертації. У чому ж секрет такого успіху? Який прихований двигун так потужно розганяє рух вітчизняної генеалогії?

Відповідь проста: такі дослідження в першу чергу мотивує індивідуальний інтерес, відчуття причетності власних предків до історії. Виявляється цей інтерес у різноманітних формах: хтось особисто вивчає родинні таємниці, хтось звертається по допомогу до архівів, фахових дослідників або пошуковців-любителів. Водночас популярність родовідної науки оживила й пошуки у традиційних для світової історіографії напрямках. Ідеться про джерелознавчі дослідження та поглиблене опрацювання родинних схем відомих персоналій. Узагалі, у світовій генеалогічній літературі останніми десятиліттями означилась помітна тенденція – написання книг-генеалогій роду за результатами конкретного архівного пошуку. Таким чином авторам вдається розкрити практичне родознавче значення певних видів архівних джерел і популяризувати набір окремих прийомів генеалогічної роботи. Адже кожна родина – унікальна й, відповідно, унікальним є набір джерел, які історію цієї родини відтворюють. Виявилася ця тенденція і в українському родознавстві.

Нещодавно зусиллями відомих українських фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін Марії Дмитрієнко й Валерія Томазова з'явилася подібна ґрунтовна розвідка, присвячена визначному роду Патонів. Публікація складається зі вступного слова академіка НАН України, редактора видання В.А.Смолія (с.5–7), вступу (с.7–17), поколінного розпису сім'ї (с.17–31), списку публікацій, присвячених Патонам (с.31–33), та іменного покажчика (с.336–343). Основну ж частину праці (с.33–336) становлять документи з кількох українських і російських архівів, в яких відображено історію цієї родини.

У вступі автори загально описують стан вивчення історії наукових родин в Україні, логічно підводячи читача до аналізу публікацій, пов'язаних із родом Патонів, «без якого взагалі не можна уявити історію вітчизняної та світової науки». Зупиняються дослідники й на питаннях походження прізвища своїх героїв, і на віровизнанні членів родини, і, звичайно, на історії сім'ї XVIII–XX ст., уже відображеній у публікаціях. Завершує вступ короткий огляд джерел, які

зберегли відомості про родинну історію Патонів, і подяка за співпрацю колективам та керівникам установ, де такі джерела зберігаються.

Важливою частиною будь-якого фахового генеалогічного дослідження є поколінний розпис. Уміщена в ньому систематизована інформація персонального характеру розвиває генеалогічну схему (дерево), подаючи базові відомості з життя окремих членів родини. У нашому випадку також подано розпис сім'ї Патонів, що починається з її найдавнішого відомого персонажа – Георга (згадується в документах 1748–1751 рр.) і закінчується народженою 1984 р. представницею 9-го покоління – Ольгою Олегівною Патон. У розписі зазначено такі відомості: дати й місця народження, хрещення, навчання, роботи, шлюбів, смерті; а також посади, нагороди, звання, хрещені батьки тощо.

Дослідники родини Патонів переважно звертають свою увагу на нащадків Оскара Петровича, а серед них – на лінію Євгена Оскаровича. Водночас доля інших членів родини вивчається недостатньо. Є подібні вади й у рецензованому дослідженні. Наприклад, автори не повідомляють дати смерті Михайла та Петра Оскаровичів Патонів. Хоча сьогодні є ряд публікацій, автори яких пишуть про загибель Михайла в 1919 р. від рук бандитів у Новій Ушиці й смерть Петра наприкінці 1930-х рр. у Бресті.

Принагідно відзначимо, що додатком у книзі вміщено кольорову вклейку з генеалогічною схемою, поданою у традиційній формі дерева. Цей «родовід Патонів», створений авторами й виконаний художницею О.А.Войцехівською, дозволяє одним поглядом охопити понад 300-літню історію роду, швидко з'ясувати місце кожної персоналії у цій схемі.

Наступна невелика за обсягом частина публікації – «Література щодо генеалогії та історії роду Патонів». Вона містить перелік із 25 видань і статей. Це основні дослідження, переважно присвячені найвідомішій, «науковій» гілці цього роду. Безумовно, що коло видань зі згадками всіх Патонів настільки широке, що цілком заслуговує на самостійне історіографічне дослідження.

Найбільша частина книги – документальні матеріали. Увазі читача пропонується 136 документів, час укладання яких охоплює період від 1795 до 2012 рр. Джерела згруповано за хронологічним принципом. Матеріали походять з архівів двох держав – України й Росії. Російські архівосховища представлено установами, розташованими в Москві та Санкт-Петербурзі.

Основні характеристики писемних джерел з історії родини визначаються соціальним походженням і професійною діяльністю її членів. Особливо це стосується станових держав, у нашому випадку – Російської імперії. Але є й види генеалогічних документів, які мають універсальний характер і торкаються всіх верств суспільства. У першу чергу – акти цивільного стану: хрещення, вінчання, відспівування, які у цей час укладалися у церквах. Фіксувалися зазначені відомості в метричних книгах, котрі посідають провідне місце серед генеалогічних джерел завдяки таким своїм рисам, як масовість, повнота збереження, цінність генеалогічної інформації, широта географічного охоплення, хронологія. Широковідомий термін «метрика» має декілька дефініцій: метричне свідоцтво, метричний запис у книзі, власне метрична книга. Оскільки в різні періоди окремі представники родини Патонів належали до лютеранської та православної

церков, серед опублікованих документів подано чимало свідочств про народження і хрещення, укладених церковнослужителями цих двох конфесій.

Але церковні джерела зберігають лише обмежено-конкретну інформацію про людину – ім'я, дата й місце народження, укладання шлюбу, смерті. Ширші відомості про особу потрібно шукати в інших джерелах. Завдяки тому, що Патони були дворянами, служили військовими і дипломатами, деталі життя та праці окремих членів роду відображено у формулярних та повних послужних списках. Тут фіксувалися такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, вік на момент укладання списку (у формулярних списках) або число, місяць і рік народження (в повних послужних списках), соціальне походження із зазначенням губернії, де особа народилася, віровизнання, освіта (у формулярних списках указано, якими знаннями володіє особа), військове звання (чин) і нагороди, інформація про проходження армійської служби, зокрема й дати переходу з однієї військової частини до іншої із записом їх назв, а також посади, на яких перебувала особа, участь у бойових діях за час служби, перебування під судом, накладання штрафів та інших стягнень або покарань, сімейний стан (вказано ім'я й соціальне походження дружини, наявність дітей, їх імена, вік на момент укладання списку).

М.Ф.Дмитрієнко і В.В.Томазов використали у своїй публікації документи із зібрання Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі. Можливо, подібні екземпляри зберігаються і в інших архівосховищах Росії. Наприклад, формулярні списки генералів, офіцерів, солдатів і чиновників військового відомства за період 1720–1900 рр. належать до фонду №489 «Колекція формулярних списків», а послужні списки командного складу російської армії за 1881–1917 рр. – до фонду №409 Російського державного військово-історичного архіву (Москва).

Серед опублікованих документів родини Патонів дореволюційного періоду окреме місце займають три збірки матеріалів, укладених у процесі підготовки внесення представників родини до дворянських родовідних книг Санкт-Петербурзької та Смоленської губерній. Вони розміщені в переліку окремими групами, із відходом від хронологічного принципу укладання, що, на нашу думку, цілком логічно. У цих групах – згадані вище церковні матеріали, формулярні й послужні списки, а також різноманітні ділові папери – листи, постанови про внесення до дворянських книг, рішення Сенату щодо затвердження таких постанов тощо.

У ХХ ст. фахова діяльність представників родини Патонів, як і переважної більшості їхніх співвітчизників, суттєво змінилася. До того ж у цей час урізноманітнювалася та стрімко збільшувалася кількість документації персонального характеру. Ці особливості відображено в опублікованих у книзі матеріалах. Зокрема представлено витяги з протоколів та інші документи Київської політехніки щодо роботи Євгена Оскаровича, а також і папери, які відображають його діяльність як інженера-проектанта, що датуються першими роками ХХ ст.

Відомості про особу, які в попередній історичний період відкладалися у формулярних списках, у нову добу нотувалися вже в особових (персональних) справах та особових листках обліку кадрів. Радянська пора принесла й такі незвичні раніше персональні документи, як характеристика, біографія та автобіографія.

Публікуючи матеріали радянського періоду, автори-упорядники змінили методику їх візуалізації (адже всі попередні документи подавалися у формі набраних текстів) – відтепер більша частина їх представлена у фотокопіях. Цей підхід має свої переваги: зберігається «дух епохи», читач може ознайомитися з деталями, пропущеними в набраному тексті. Водночас в окремих випадках такий підхід не виправданий. Наприклад, указ Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння Євгенові Оскаровичу Патону почесного звання заслуженого діяча науки УРСР (с.257) настільки затемнений, що майже не читається. Щоправда, подібні проблеми стосуються тільки кількох документів з обширного переліку представлених матеріалів.

Відзначимо, що серед архівних справ другої половини ХХ ст., визначених М.Дмитрієнко і В.Томазовим для публікації, зростає кількість «офіціозу», пов'язаного з нагородженнями та обранням Патонів до різноманітних керівних структур. Такий підбір матеріалів має об'єктивні причини – у цей час найвідоміші представники сім'ї досягли вершин у своїй науковій і адміністративній діяльності. З іншого боку, це є непрямим діагнозом однієї давньої невирішеної проблеми радянської й української архівістики – переважного приймання на зберігання документації, яка відображає офіційні сторони життя, а не деталі повсякдення, світогляду, побуту окремих людей, родин, спільнот. Архіви України і сьогодні, на початку ХХІ ст., заповнюють свої сховища переважно планами, звітами та підсумковими таблицями.

Мабуть, серед різних видів історичних джерел найкраще індивідуальність історичної постаті, її емоції передають фото- й відеодокументи. Сповна усвідомлюючи це правило, автори прискіпливо та уважно підійшли до формування у своїй книзі блоку фотододатків. Слід зазначити, що Патони стали об'єктами уваги фотомайстрів доволі рано – найдавніша світлина у книзі, гімназиста Євгена Патона, датується 1886 р. Ціла низка фотографій членів родини періоду рубежу століть належить до портретного жанру. Натомість фото радянської доби вже відзначаються більшою жанровою різноманітністю. Тут, крім індивідуальних і групових портретів, бачимо об'єкти, запроєктовані Євгеном Оскаровичем, фото членів родини у сімейному колі, серед друзів, на відпочинку. Утім, не полишає відчуття, що ця різноманітність могла бути більшою. Можемо припустити, що упорядникам не вдалося знайти, чи щось завадило включити до видання ще «сімейніші» фотографії, які могли б повніше розкрити образ героїв книги. Наприклад, відомо про любов багатьох представників роду Патонів до спорту, однак це захоплення залишилося поза межами видання.

Наприкінці нашого огляду можемо зазначити, що реалізований зусиллями М.Ф.Дмитрієнко та В.В.Томазова історико-археографічний проект став помітним кроком уперед української генеалогії. Це дослідження поглиблює й продовжує традицію вивчення відомих родин, уводить до наукового обігу неznані раніше матеріали з вітчизняних та іноземних архівів. Урешті, завдяки книзі «Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження: Документи» читач отримав можливість глибоше познайомитися з історією роду, який відіграв визначну роль в історії, науці та культурі нашої Батьківщини.

Ю.В.Легун (Вінниця)

ХРОНІКА

Я.Л.ПРИМАЧЕНКО (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ СЕРЕДИНИ ХХ ст.»

Представницький науковий форум із циклу «Проблеми дослідження українського визвольного руху середини ХХ ст.», який відбувся 14 листопада 2014 р. у Львові, зібрав понад 60 дослідників з України, Білорусі, Литви. Загалом у рамках цього науково-дослідницького проекту відбулося вже два заходи. Перший із них – «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи» (Львів, вересень 2012 р.) – концептуалізував український визвольний рух у центральноєвропейській системі рухів опору. Другий – «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (Львів, 25 жовтня 2013 р.) – окреслив перспективні напрями дослідження та сприяв популяризації наукового знання про роль і місце ОУН та УПА в історії України й Центрально-Східної Європи.

Необхідність і своєчасність започаткування такого наукового форуму була підтверджена самим поступом історії. Революція гідності адаптувала гасла та символіку українського визвольного руху. Російська інтервенція, у ході якої експлуатація старого, створеного радянською пропагандою образу ОУН та УПА як «українських фашистів», стала однією з головних тем інформаційної війни Росії проти України, виявила низку актуальних питань сучасного вітчизняного суспільно-політичного дискурсу. За таких умов запропонована організаторами тема третього наукового форуму – «Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній пам'яті», була цілком закономірною. Головною метою цьогоорічної конференції стало обговорення основних принципів формування політики національної пам'яті в Україні у сучасній та історичній перспективах. Як основні напрями роботи запропоновані такі: 1) політика національної пам'яті в незалежній Україні; 2) вплив ідей та символів українського визвольного руху на формування свідомості сучасного суспільства; 3) героїзація як елемент національної пам'яті: історія та сучасність.

Співорганізаторами конференції виступили львівські обласні рада й державна адміністрація, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Український інститут національної пам'яті, Львівський національний університет імені І.Франка, комунальне підприємство Львівської облради «Доля», Центр незалежних історичних студій. Упродовж роботи конференції відбулося пленарне засідання, працювали три секції.

На пленарному засіданні вітання учасникам і гостям форуму виголосили заступник директора Інституту українознавства імені І.К. Крип'якевича НАНУ д-р іст. наук

І.Соляр, голова Львівської обласної ради *П.Колодій*, директор Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *В.В'ятрович*, депутат Верховної Ради України VII скликання *О.Панькевич*. По завершенні врочистої частини учасники конференції перейшли до обміну думками. Логічним вступом до секційної роботи стали змістовні узагальнюючі виступи провідних дослідників історії Другої світової війни та українського визвольного руху. Робочу частину пленарного засідання відкрив проф., д-р іст. наук *О.Лисенко* (Київ) із доповіддю «Феноменологія українського самостійницького руху періоду Другої світової війни крізь призму політики пам'яті та суспільно-політичного життя», зосередивши увагу на питанні сприйняття українським суспільством проблеми ОУН та УПА. У своїй промові «Формування політики національної пам'яті в сучасній Україні» директор Українського інституту національної пам'яті *В.В'ятрович* (Київ) змалював непослідовність процесу становлення державної політики пам'яті в Україні та виокремив коло проблем, що виникли внаслідок такого стану. Доповідач також підкреслив роль Євромайдану в гальванізації суспільних процесів, які сприяли формуванню української громадянської ідентичності. Багатий фактографічний матеріал було представлено д-ром іст. наук *А.Боляновським* (Львів) у його доповіді «Спроби встановлення нейтралітету між командуванням УПА і військами вермахту в Галичині навесні – влітку 1944 р.». Завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І.Франка проф., д-р іст. наук *О.Сухий* виголосив доповідь на тему «Український визвольний рух 1930–1940-х рр. у сучасних національних та зарубіжних інтерпретаціях», в якій проаналізував формуванні нинішнього образу ОУН та УПА. Доповідь канд. іст. наук *Я.Примаченко* (Київ) «Подолання аберації пам'яті: ОУН і УПА в контексті української Революції гідності» присвячувалася проблемі подолання вже класичного для українського суспільного дискурсу протистояння по лінії «радянське – націоналістичне». У заключній доповіді пленарного засідання «Особливості формування політики національної пам'яті в Білорусі» журналістка *Н.Бабіна* (Мінськ) наголосила на домінуванні у своїй країні на державному рівні дискурсу «Великої Вітчизняної війни», що стримує та обмежує процес дослідження історії Другої світової й визвольних рухів.

Під час другої частини конференції відбулися три представницьких секційних засідання. Ключовою темою роботи першої секції – «Український визвольний рух крізь призму політики національної пам'яті» (головуючі – д-р іст. наук *Г.Стародубець*, канд. іст. наук *О.Стасюк*) – стала проблема формування образів ОУН та УПА в національній пам'яті, їх регіональні особливості. Жваве обговорення викликала доповідь д-р іст. наук *А.Киридон* (Київ) «Політика пам'яті в незалежній Україні: сутнісна характеристика етапів», в якій на тлі широких теоретико-методологічних узагальнень було висловлено застереження щодо інструменталізації історичної науки. Канд. іст. наук *О.Музичко* (Одеса) у своїй доповіді «Україноцентрична візія історії Південної України: проблеми та парадокси» порушив питання щодо подолання радянського та імперського пластів в історичній пам'яті півдня нашої країни. Регіональний вимір було представлено в доповіді аспірантки *А.Коваль* (Київ) «Боротьба ОУН на Дніпропетровщині 1941–1943 рр. у контексті національної пам'яті». Виступи аспіранта *Т.Ковалевича* (Львів) «Особливості сприйняття суспільством радянської України нав'язаною пропагандою образу українського націоналіста», канд. іст. наук *Л.Крупник* (Буча) «Вплив ідей та символів українського визвольного руху на покоління 1970–1980-х рр.» відсилають до ретроспективи сприйняття створеного радянською пропагандою образу ОУН та УПА простими громадянами. У доповіді «Українське питання у західному публічному дискурсі під час

чехословацької кризи 1938–1939 рр.» канд. іст. наук *О. Пагуря* (Київ) на основі аналізу публікацій зарубіжної преси показав, як реагувала міжнародна спільнота на розподіл Чехословаччини та постання Карпатської України (останнє в учасників секції викликало екстраполяції на сучасну політичну ситуацію).

Під керівництвом канд. іст. наук *М. Посівнича* та канд. іст. наук *А. Сови* відбулося засідання другої секції – «Героїзація як елемент національної пам'яті: історія і сучасність». У центрі уваги була тема героїчного пантеону українського визвольного руху. Доповіді *А. Сови* (Львів) «Постать генерала УПА Дмитра Грицяя в пам'яті сучасників» та д-ра іст. наук *В. Футали* (Дрогобич) «Постать Степана Бандери в історіографії та історичній пам'яті» торкалися проблеми формування культу героїв. Гендерна тема проходила у виступах канд. іст. наук *О. Кісь* (Львів) «Місія (не)здійснена: спогади Марії Савчин як ідея і чин» та канд. іст. наук *Л. Онишко* (Київ) «Самовідданість жінок-учасниць українського національно-визвольного руху». Доповідачки зосередилися на тих ролях, які відводилися жінкам у структурах визвольного руху. *М. Посівнич* (Львів) у своїй доповіді «Культ героїв і могил у вишкільній підготовці ОУН у 1930-х рр.» звернув увагу на роль культу героїв у патріотичному вихованні молоді. Краєзнавець *А. Климчук* (Рівне) запропонував увазі наукової громади доповідь «Героїка визвольного руху середини ХХ ст. на Волині крізь призму мемуаристики». Проблеми саморефлексії учасників визвольного руху було присвячено виступ д-ра іст. наук *А. Русначенка* (Київ) «Велика Україна після вигнання гітлерівців із союзниками і світової війни з погляду і в оцінці учасників революційного руху».

Складні історіографічні та джерелознавчі аспекти розглядалися в рамках третього секційного засідання – «Проблеми дослідження українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр.», що працювало під керівництвом *М. Романюка* та *В. Ільницького*. Документальні розвідки було представлено в доповідях канд. іст. наук *О. Зброжко* (Львів) «Молодіжні осередки руху Опору в Західній Україні в 40–50-х рр. ХХ ст. у світлі документів Львівського обласного архіву» та канд. іст. наук *М. Романюка* (Львів) «Повстанські документи як джерело пам'яті про загиблих учасників збройних формувань ОУН та УПА». Джерелознавча доповідь д-ра *С. Симоноса* (Литва) «Листи й газети литовських борців за свободу як новий матеріал для історичних досліджень: метод контент-аналізу» присвячувалася потенціалу методу контентного аналізу для дослідження визвольних рухів. Резонансним став виступ канд. іст. наук *М. Гавришко* (Львів) «Про що мовчать герої: мемуарна версія інтимності в українському націоналістичному підпіллі 1940–1950-х рр.», яка запропонувала нову цікаву перспективу роботи з мемуаристикою. Канд. іст. наук *О. Кучерук* (Київ) у доповіді «В'язниця “целленбау” концтабору Заксенгаузен: український акцент» порушив проблему ув'язнення лідерів ОУН, що останнім часом стала полем для різного роду маніпуляцій.

Змістовною виявилася й дискусія під час підбиття підсумків конференції. Було озвучено культурологічні аспекти дослідження проблеми ОУН, УПА. Так, канд. іст. наук *Ю. Половінчак* (Київ) зауважила, що термін «бандерівці» перетворився на одиницю культурної інформації – мем, що став органічною частиною сучасного медійного та суспільного дискурсу.

Загалом форум пройшов в атмосфері конструктивної наукової співпраці, спонукаючи до діалогу та дальших наукових пошуків. Організатори планують видати друком матеріали конференції.

Л.Д.ЯКУБОВА (Київ)
**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ:
ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ, УРОКИ ІСТОРІЇ»**

Відкриваючи конференцію, яка відбулася 20 листопада 2014 р. в Інституті історії України НАНУ, його директор академік *В.А.Смолій* зауважив, що нині всі ми є свідками того, як українське питання знову перемістилося в епіцентр європейської політики. Укотре українська нація стоїть перед історичним дороговказом, обираючи вектор свого руху в майбутнє. Перспективи націєтворення загрожені. Як і на рубежі XIX–XX ст. майбутнє українського народу виглядає непевним. По 23-х роках незалежності державність не лише випробовується на міцність, а й піддається сумніву як така. Знову Україна та її народ опинилися між «молотом» і «ковадлом» умовних центрів світового політичного протистояння. Національне питання залишається найдраматичнішим компонентом такої реальності сучасного світу, як інформаційні війни. Та пропагандистська навала й абсолютно викривлена система координат, яку Росія намагається нав'язати світові, ставить Україну обличчям до таких викликів, з якими жодній із держав світу ще не доводилося стикатися. «Гібридна» війна, що її Росія розв'язала проти України як у буквальному розумінні, так і у сенсі боротьби за душі нинішнього й наступних поколінь, загрожує не лише цілісності та державному суверенітету нашої країни, а й основам цивілізованого світоустрою. Власне, це – різке цинічний антипод української ідеї й української мрії як таких. У таких обставинах вітчизняні історики змушені переглядати та переоцінювати свої погляди на низку важливих, базових за своїм значенням питань, шукаючи в минулому ті поворотні моменти, події, процеси, що привели Україну та її народ до нинішніх доленосних випробувань. Вони стосуються і теорії, і практики національної політики, яка у сучасних умовах набуватиме дедалі більшої актуальності. Знайти опертя в історії українського народу, котрий, попри нелюдські страждання, проростав для майбутнього з незнищеним прагненням свободи та справедливості – у цьому сьогодні полягає покликання істориків. У віднаходженні адекватних відповідей на виклики сучасності, без перебільшення, може залежати майбутнє наступних поколінь українців.

Координатор проекту *Л.Д.Якубова* висловила вітання учасникам і гостям конференції, підкреслила значущість наукового зібрання й закликала колеґ до творчої та конструктивної праці. У рамках роботи блоку «Національне питання в Україні: наукові практики в пошуках компромісу» (модератор *Я.Примаченко*) учасники конференції окреслили широке поле теоретико-методологічних проблем, що постали перед українською історичною думкою у світлі сучасного етапу націєтворення. Без перебільшення, магістральна проблема етнонаціонального існування України впродовж XX – початку XXI ст. прозвучала в доповіді д-ра іст. наук, проф. *С.В.Кульчицького* «Українці і росіяни в Україні: як жити разом? Погляд історика». Д-р іст. наук, проф. *В.І.Марочко* наголосив на потужному світоглядному потенціалі проблеми Голодомору у своєму виступі «Національні аспекти Голодомору: історія і сучасність». Д-р іст. наук *Л.Д.Якубова* у доповіді «“Східна весна” – криве дзеркало теорій націй і націоналізму» привернула увагу фахівців до нагальності переосмислення не лише доктринальних засад державної політики в Україні (зокрема національної), а й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Глибокі розмірковування про сутність національної ідентичності, шляхи й особливості її формування прозвучали у виступі д-ра іст. наук,

проф., зав. відділом соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» *А.М.Киридон* «Політика пам'яті як ідентитет і засіб конструювання національної ідентичності». Непростий шлях інституціалізації та змістовно-наповнення державної політики пам'яті було висвітлено в доповіді канд. іст. наук *Я.Л.Примаченко* «Українська державна політика пам'яті 2004–2014 рр. у контексті формування національної ідентичності».

Широкий спектр проблем загального та регіонального рівня окреслили учасники другого блоку – «Геополітичний вимір етнонаціональних процесів в Україні: історія та сучасність», який працював під керівництвом *В.В.Головка*. Геополітичні аспекти формування кордонів радянської України знайшли свій вичерпний виклад у виступі канд. іст. наук *Г.Г.Єфіменка* «Вплив національного питання на формування українсько-російсько-радянського кордону (1919–1928 рр.)». Канд. іст. наук *В.В.Головка* в доповіді «Русская весна» в Україні: періодизація, концепції агресії та гуманітарні наслідки» запропонував авторську концепцію подій весни 2014 р. на сході України. Канд. іст. наук, д-р наук із державного управління, проф. кафедри соціальної і гуманітарної політики Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України *В.В.Сичова* розглянула більшовицькі методи впокорення голодом у своїй доповіді «Боротьба радянської влади проти українського націоналізму (на прикладі голодоморів в Україні першої половини ХХ ст.)».

Актуальні питання практик етнокультурної взаємодії народів України в історичній ретроспективі прозвучали під час виступів учасників третього блоку – «Мультиетнонаціональне суспільство: проблеми культурно-мовного та конфесійного розмаїття» (модератор *Л.Д.Якубова*). Змістовну доповідь про невичерпність і потужний пізнавальний потенціал історичної спадщини кочових цивілізацій Степової України виголосив канд. іст. наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ *О.І.Галенко*, доповідь котрого «Як подолати конфлікт в історичній пам'яті українців та тюрків?» викликала жваві відгуки серед присутніх. Д-р іст. наук, проф. Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького *В.В.Масненко* переніс присутніх у контроверсійну політичну сьогоденність, виголосивши доповідь «Мовний аспект державної етнополітики в Україні: ліберальна vs націократична модель в умовах сучасної кризи». Широке тло дрейфу Російської православної церкви у фарватері російської імперської доктрини змалювала у своєму виступі «Православна парадигма російсько-української війни 2014 р.: історія і сучасність» канд. іст. наук *Т.М.Євсєєва*. Малознана сторінка новітньої етнонаціональної історії маріупольських греків часів так званої «хрущовської відлиги» постала у центрі уваги доповіді канд. філол. наук *Є.К.Чернузіна* «До питання про “відродження” грецької мови та культури у Надазов'ї (за листами до А.Білецького і Т.Чернишової 1950–1980-х рр.)». Суперечності й проблеми, що генерує сучасне поліетнічне українське суспільство в контексті процесів суверенізації та євроінтеграції, висвітлив канд. іст. наук *В.М.Пекарчук* («Культура етноменшин у вимірі розбудови мультиетнонаціонального простору України 1990–2000 рр.»).

У рамках останнього блоку – «Етнонаціональні та геополітичні суперечності в умовах трансформації українського суспільства» (модератор *Г.Г.Єфіменко*) – розглядалися й дискутувалися виклики, що постали перед українським суспільством і державою в контексті загострення міжнародної політичної ситуації. Змістовна доповідь д-ра іст. наук, проф. *С.В.Віднянського* «Актуалізація “русинського питання” в Закар-

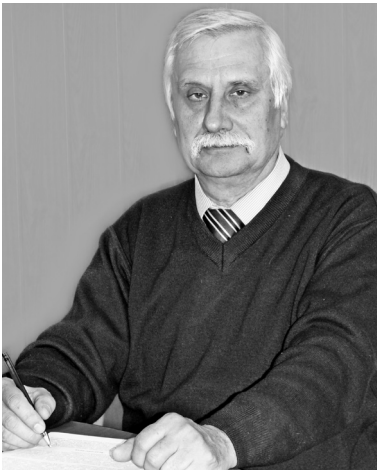
патті в контексті анексії АРК та війни на сході України» унаочнила небезпеки, що їх приховує у собі прагнення переглянути результати повоєнного устрою – не лише для України, а й для решти світу. Напрочуд цікаву авторську методіку візуалізації процесів етнонаціональної соціально-економічної та політичної конкуренції у своїй доповіді «Проблема статусу: Боротьба за місце в етнічній ієрархії як чинник суспільно-політичних процесів на українських землях у ХІХ – на початку ХХІ ст.» запропонував провід. наук. співроб. Музею історії м. Києва *В.Р.Нахманович*. Виступ канд. іст. наук *Н.І.Бацак* було присвячено висвітленню перспективного дослідницького напряму, до якого нині лише приступають вітчизняні фахівці. Глибинні мутації, спричинені в етнонаціональній культурі маріупольських греків у ході процесу радянзації стали предметом уваги її доповіді «Греки Надазов'я: стратегії виживання в умовах розбудови тоталітарного суспільства (друга половина 1920-х рр.)». Політтехнологічні конструкти сучасного російського політичного нарративу та їх руйнівний вплив на сферу національних відносин було віддзеркалено в доповіді канд. іст. наук, доцента кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету *С.П.Пахоменка* «Ідентичність як політтехнологія: пропагандистські спроби “етнізації” конфлікту на Донбасі».

Підбиваючи підсумки конференції, С.В.Кульчицький та Л.Д.Якубова відзначили, що зацікавлений обмін думками, пошук нових методик вирішення актуальних дослідницьких завдань, спільне прагнення сприяти вирішенню наболілих проблем українського суспільно-політичного дискурсу стали основою щирої й конструктивної дискусії, яка відбулася в її рамках. Учасники заходу зазначали, що подальші дослідження процесу українського націєтворення мають потужний теоретико-методологічний, евристичний, виховний потенціал. Більше цього – нині це як ніколи затребуване знаряддя ідеологічного протистояння зовнішньополітичним загрозам. Лунали сподівання, що конференція сприятиме об'єднанню зусиль фахівців у розробці ефективних інструментів наукового дослідження надзвичайно складної, актуальної й невичерпної за своїм потенціалом проблематики. Тексти доповідей планується опублікувати у збірці наукових праць.

ЮВІЛЕЇ

О.П.РЄСНТ (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.І.ГУРЖІЯ

Прізвище Гуржій уже понад 65 років пов'язане з розвитком академічної історичної науки в Україні. Син відомого батька – доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР, заступника директора Інституту історії АН УРСР, академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права Івана Олександровича Гуржія (1915–1971 рр.), Олександр Іванович народився 2 лютого 1955 р. у Києві.

Завершивши навчання у середній школі, 1972 р. Олександр підтвердив відданість сімейній традиції і вступив на історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. Саме тут, за власним зізнанням, він перетворився з «юнака бажань» на справжню особистість. Допомагали в набутті знань, розширенні кругозору та становленні майбутнього дослідника відомі фахівці В.О.Маркіна,

Ю.Ю.Кондуфор, М.Д.Мелашенко, В.І.Стрельський, В.Н.Котов, А.К.Буцик, П.Д.Кудлай, І.Г.Шовкопляс та ін.

Саме під час навчання в університеті для однокурників та оточуючих розкрилася внутрішня сутність здібного юнака з відомим прізвищем, надійного товариша, доброзичливої людини. Тоді ж проявився й неабиякий організаторський хист студента О.І.Гуржія, котрий сумлінно виконував обов'язки старости академічної групи. Серед його однокурників-товаришів, а нині колеґ-учених можна виокремити В.М.Ричку, П.М.Саса, О.М.Мовчан.

Після закінчення університету Олександр Іванович раз і назавжди визначив свою життєву долю: від 1977 р. він працює в академічному Інституті історії. Відтоді почалися неперсті наукові будні, спочатку як стажиста-дослідника у відділі історії феодалізму, а вже у 1979–1986 рр. він працював на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. У той період відбулося становлення О.І.Гуржія як кваліфікованого науковця. Під керівництвом д-ра іст. наук, проф. Г.Я.Сергієнка 1982 р. він захистив кандидатську дисертацію «Розвиток феодальних відносин на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.». У 1986 р. у видавництві «Наукова думка» побачило світ перше монографічне дослідження Олександра Івановича – «Еволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.». Вихід цієї праці підсумував етап наукового зростання й новий щабель професійної кар'єри – з 1986 р. О.І.Гуржій працює старшим науковим співробітником рідного відділу в академічному Інституті історії. У 1993 р. дослідницький фах автора підтвердив атестат на вчене звання старшого наукового співробітника зі спеціальності «Історія України».

Від початку 1990-х рр. до кола наукових інтересів Олександра Івановича потрапило висвітлення наукового доробку Д.М.Бантиша-Каменського, М.С.Грушевського, Д.І.Яворницького, Д.І.Багалія та ін. Він безпосередньо брав участь у перевиданні праць цих істориків. Творчий підхід до осмислення минулого рідного народу спонукав стати одним з ініціаторів випуску багатотомної серії «Історія України в прозових творах та документах», де О.І.Гуржій упорядкував чотири томи, що побачили світ 1993–1996 рр. Розуміючи, як потрібна для формування істориків нової генерації доступна джерельна база, він активно долучився до підготовки та публікації документів («Описи Київського намісництва кінця 70–80-х років XVIII ст.», «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», «Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.»).

Розширення спектра професійних зацікавлень, участь у багатьох дослідницьких проєктах, численні видавничі справи не завадили роботі над докторською дисертацією «Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І.Скоропадського)», захищеній 1999 р. Ця праця та попередні студії О.І.Гуржія стали підґрунтям для монографічного дослідження «Гетьманська Україна» в рамках видавничого багатотомного проєкту «Україна крізь віки» (т.8), підготовленого у співавторстві з Т.В.Чухлібом.

Із кінця 1999 р. Олександр Іванович – член спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій при Інституті історії України НАНУ, де незмінно впродовж п'ятнадцяти років виконує обов'язки вченого секретаря. Професіоналізм О.І.Гуржія, наукова об'єктивність та виваженість підходів, оцінок, характеристик користуються заслуженою повагою колег. Плідно працює з 2001 р. і як член спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій при історичному факультеті Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка. Із лютого 2002 до 2009 рр. був членом спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій при Національній академії оборони України, де впродовж 2004–2007 рр. виконував обов'язки заступника голови. Із моменту створення (2003 р.) тривалий час О.І.Гуржій був членом спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Серйозну наукову роботу Олександр Іванович доповнив педагогічною діяльністю у вищій школі. Першим, хто покликав його до викладання, став Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Зазначимо, що співпраця з черкашанами розпочалася ще у другій половині 1980-х рр. Зокрема, О.І.Гуржій активно долучився до проведення у Черкасах «Козацьких читань» – спільного проєкту академічного Інституту історії України та місцевого вишу. Упродовж 2003–2004 рр. працював на посаді професора кафедри новітньої історії ЧНУ імені Богдана Хмельницького (за сумісництвом). Сприяв створенню навчальної аудиторії-музею імені Івана Олександровича Гуржія на історичному факультеті цього закладу. За його підтримки та активної участі Науково-дослідного інституту селянства й Товариства істориків-аграрників у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького 2004 р. започатковано «Гуржіївські історичні читання», які з регіонального рівня поступово трансформувалися у всеукраїнську, а з 2009 р. і міжнародну наукову конференцію. Тривалий період наукової та педагогічної діяльності доктор історичних наук О.І.Гуржій у 2005 р. «підсумував» ученим званням професора зі спеціальності «Історія України».

До плідних наукових пошуків додалася й активна громадська діяльність. У 2001–2011 рр. Олександр Іванович Гуржій був директором всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії». Із квітня 2008 р. він є членом наукового Товариства істориків-аграрників, а також Товариства істориків Черкащини імені І.О.Гуржія.

Спектр наукових інтересів знаного фахівця концентрується переважно навколо питань історії соціально-економічного, станового та політичного розвитку України другої половини XVII–XVIII ст. Значна частина праць О.І.Гуржія тематично репрезентує державницький напрям української історіографії. Наприкінці 1980 – на початку

1990-х рр. він виступив одним з ініціаторів відновлення знехтуваних радянською історіографією напрацювань державницької школи, розпочавши таку необхідну справу передвидання найбільш вагомих праць попередників.

Можна сказати, гарною науковою традицією Гуржіїв-істориків стала особлива турбота про якісну навчальну книжку для школярів. Зокрема, Олександр Іванович у 1980-х рр. виступив одним з активних ініціаторів підготовки нових підручників та посібників з історії України для учнів середніх шкіл. Розуміючи складність опанування підлітками всіх аспектів соціально-економічної історії започаткував цикл пояснювальних замальовок, наприклад «Мануфактурне виробництво на Україні» (Книга для читання з історії Української РСР, 7–8 класи, 1988 р.). Не оминав О.І.Гуржій і гострих, як на той час, питань, намагаючись заповнити лакуну в історичній пам'яті та задовольнити неабиякий інтерес різних поколінь, найперше юнацтва, щодо козацького минулого.

Логічним продовженням вивчення українського етногенезу та державотворення став вихід у світ 1991 р. монографії «Як і коли почала формуватися українська нація», написаної спільно з відомим істориком В.А.Смолієм. Тривала співпраця й зі студією «Київнаукфільм», де в 1993 р. О.І.Гуржій став науковим консультантом та співавтором сценаріїв документальних кінофільмів серії «Невідома Україна», присвячених життю середньовічного та ранньомодерного українського міста. У 1996 р. побачило світ монографічне дослідження «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право», де вперше у вітчизняній історіографії було зроблено спробу дослідити проблему становлення та шляхів розвитку козацького державного утворення.

Тривало створення оновлених узагальнюючих курсів з історії України. Зокрема, О.І.Гуржій став співавтором та автором окремих розділів у таких виданнях, як «Історія України в особах IX–XVIII ст.» (1993 р.), «Історія України: нове бачення» (1995 р.), «Сторінки історії України: довідник для школярів і студентів» (2007, 2010 рр.), «Історія України: Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти» (2007 р.) та ін.

Темою, яка цікавила автора впродовж не одного десятиліття, починаючи зі студентських років, були непрості українсько-російські стосунки. Підсумком тривалої археографічної, джерелознавчої та історіографічної роботи став вихід у світ праці «Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів» (2003 р., у співавт. з Т.В.Чухлібом). Олександр Іванович активно працював над численними статтями до «Малого словника історії України» (1997 р.) та кількома десятками статей до багатомної «Енциклопедії історії України» (2003–2013 рр.). Фундаментальні дослідження з питань соціального становища, формування світоглядних засад, менталітету, правової культури селянства та міщанства другої половини XVII–XVIII ст. знайшли відображення у відповідних розділах колективної «Історії української культури» (т.3, 2003 р.).

Від початку 2000-х рр. поряд із дослідженням соціальної та політичної історії України ранньомодерного часу до кола наукових інтересів О.І.Гуржія ввійшли актуальні питання воєнної історії, у тому числі особливості військового мистецтва українських козаків, історія бойової еліти, полководницький хист гетьмана Петра Сагайдачного, морські походи запорожців. Підсумком тривалої роботи з цієї тематики став енциклопедичний довідник «Історія війн і збройних конфліктів в Україні» (2004 р.).

Узагальненням досліджень на ниві вивчення соціальної історії ранньомодерних часів став вихід друком монографії «Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики», котра побачила світ у серії «Бібліотека історії українського селянства» (2009 р.).

Окрему складову роботи Олександра Івановича репрезентує біобібліографія істориків радянської доби, творча спадщина яких не набула широкого визнання й певним чином призабута. Із повагою ставиться він до своїх наставників і вчителів, котрі свого часу співпрацювали з його батьком. Своєрідним напрямом, започаткованим О.І.Гуржієм,

стало відображення істориків у повсякденному житті. У цьому ряду відзначимо біографію Н.М.Миронець, упорядкування бібліографічних матеріалів К.І.Стецюк, що яскраво засвідчує вдячність і шану, збережені впродовж років до людини, яка посприяла успішному науковому формуванню студента Олександра Гуржій. Охоче долучився він і до роботи з висвітлення життєвого та творчого шляху вінницького дослідника соціально-економічної модерної історії України І.Г.Шульги, котрий мав сміливість бути одним із перших істориків замовчуваного голоду 1946–1947 рр. в УРСР.

Розвиваючи тему історика в повсякденні, Олександр Іванович виступив упорядником спогадів, документів, статей про свого батька – «Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег» (2008 р.), що вийшла у започаткованій разом із д-ром іст. наук, проф. М.І.Бушиним серії «Історики Черкащини». Завершальним етапом цього циклу наразі можна вважати книгу «Порини» (2008 р.). Крізь призму власного бачення, проникливих спогадів і відчуттів, а також на основі залучення документального матеріалу О.І.Гуржій створив правдиву оповідь, в якій бачимо особисте життя батька, його творчу лабораторію та оточення. Це не просто «традиційна» книга про життя й діяльність одного з провідних українських радянських істориків І.О.Гуржія, а авторська реконструкція непростих суспільно-політичних реалій повоєнного періоду, сталінської диктатури, хрущовської «відлиги» та початку брежнєвського «застою», що впливало на формування світогляду, визначало межі наукового пошуку.

О.І.Гуржій – багаторічний член редакційних колегій періодичних і продовжених видань, у тому числі «Українського історичного журналу», «України в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», «Українського історичного збірника», «Історичних зошитів», «Вісника Черкаського університету», «Сумської старовини» тощо. За його сприяння та участі в роботі редколегії побачили світ «Дослідження з історії техніки», «Український правничий альманах», «Чорноморська минувшина» та ін.

Простоту й людяність у спілкуванні Олександр Іванович поєднує з вимогливістю у ставленні до роботи як науковий керівник, консультант і редактор колективних проектів. Він не лише виявить помилки фактологічного характеру, стилістичні похибки, технічні огріхи, а й коректно порадить авторові варіанти найкращих змін. Саме така робота з молодією генерацією дослідників уможливила створення наукової школи професора О.І.Гуржія з соціально-економічної історії України ранньомодерної доби та воєнної історії. На цей час за його наукового керівництва підготовлено 4 докторів та 12 кандидатів історичних наук. Серед учнів Олександра Івановича Т.Д.Чубіна, О.М.Гордуновський, І.Ю.Робак, Ю.О.Тимошенко, Л.П.Дешевенко, Л.І.Капітан, В.А.Лоха, А.Ю.Лега, Ю.В.Підгорецький, О.О.Терентьєва, В.А.Муха, Т.А.Якубова та ін.

Остання за часом праця ювіляра – «Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні», котра вийшла друком торік. А загалом уже опубліковано близько 600 наукових і науково-популярних студій, серед яких 28 монографій, 8 брошур, 14 підручників і посібників та ін.

Плідна робота відомого фахівця не залишилася поза увагою наукової громадськості та держави. Серед численних відзнак згадаємо премію НАН України імені М.С.Грушевського (1999 р.), почесні грамоти Верховної Ради та Кабінету Міністрів України (2003, 2006 рр.), церковні ордени (2003, 2006 рр.), відомчі нагороди (у тому числі від Національної академії оборони України, 2005 р.). Указом Президента України №1116/2006 від 22 грудня 2006 р. О.І.Гуржійові присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки й техніки України. У 2013 р. він нагороджений почесною грамотою Президії НАН України.

Сьогодні Олександр Іванович Гуржій перебуває в розквіті наукової творчості. Попереду – реалізація нових задумів, численних проектів та ідей, видання інноваційних підручників, ґрунтовних монографій, підготовка словників і довідників, написання наукових розвідок та цінних спогадів. Тож нехай усі плани збудуться!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С.
Владні інституції Чернігово-Сіверщини:
ілюстрована історія. – Чернігів: Сіверський
центр післядипломної освіти, 2014. – 1932 с.

Бондар О.
Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. –
К.: О.Філюк, 2014. – 178 с.

Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.:
влада, збройні сили, суспільство: Зб. наук.
пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2014. – 622 с.

Василик І.Б.
Кость Левицький: від адвоката до прем'єра
ЗУНР. – К.: Експрес-Поліграф, 2012. – 176 с.

Вектори змін українського суспільства /
За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т
соціології НАН України, 2014. – 466 с.

Вирок Української революції:
«Справа ЦК УПСР»: Наук.-докум. вид. /
Упор. Т.Осташко, С.Кокін. – К.: Темпора,
2013. – 688 с.

Від венеців до Русі: Зб. наук. пр. на пошану
д-ра іст. наук, проф. Д.Н.Козака з нагоди його
70-ліття / Відп. ред. Г.Ю.Івакін. – К.: Майдан,
2014. – 380 с.

Галичина: Всеукр. наук. і культурно-
просвітній краєзнавчий часопис: 100 років
від дня народження Р.Шухевича / Гол. ред.
М.Кугутяк. – Ч.14. – Івано-Франківськ:
Прикарпатський нац. ун-т ім. В.Стефаника,
2008. – 582 с.

Галичина: Всеукр. наук. і культурно-
просвітній краєзнавчий часопис:
До 70-річчя створення УПА / Гол. ред.
М.Кугутяк. – Ч.24. – Івано-Франківськ:
Прикарпатський нац. ун-т ім. В.Стефаника,
2013. – 390 с.

Ганжа А.И., Климовский С.И.
Европа примеряет имперскую мантию. –
Москва: К.: Российский ин-т стратегических
исследований, 2014. – 242 с.

Головко В.
Олигархи из города роз:
Становление и развитие крупного капитала
Донбасса (1991–2014 гг.). – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2014. – 74 с. (серія
«Студії по регіональній історії: Степная
Украина»)

Головченко В., Матвієнко В.
Дипломатична історія України (від
найдавніших часів до XIX ст.): Навч. посіб. –
К.: Київський ун-т, 2007. – 512 с.

Гончарук Т.
Одеське порто-франко: Історія: 1819–
1859 рр. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.

Гуржій О.
Витоки формування ринку вільнонайманої
праці в Україні / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2014. –
166 с.

Гусак Р., Коростіль Н., Маларчук О.
Міжвоєнне село Західної України: соціум,
господарство, духовність. – Івано-Франківськ:
Симфонія форте, 2014. – 308 с.

Даниленко С.
Будівничі українського світу: родина
Дурдуківських (кінець XIX – перша третина
XX ст.): До 140-річчя від дня народження
В.Ф.Дурдуківського. – К.: Вінниця: Нілан-
ЛТД, 2014.

Донік О.
З історії індустріального освоєння
Донбасу (XIX – початок XX ст.) / Відп.
ред. О.П.Рєєнт. – К.: Ін-т історії України
НАН України, 2014. – 60 с. (серія «Студії
регіональної історії: Степова Україна»)

Закарпатські угорці і німці:
інтернування та депортаційні процеси:
1944–1955 рр.: Архівні документи і матеріали /
Упор. О.М.Корсун. – Ужгород: Карпати,
2012. – 780 с.

Замлинський В.
Гетьмани України. – Луганськ: ЛНУ ім.
Т.Шевченка, 2008. – 288 с.

Збірник матеріалів Всеукраїнської
наук.-практ. конф. до 75-річчя заснування
Національної історичної бібліотеки України
(м. Київ, 2–3 жовтня 2014 р.) / Гол. редкол.
А.В.Скорохватова. – К.: Нац. іст. б-ка України,
2014. – 188 с.

Источники по истории Куренёвских
старообрядческих монастырей XIX – первой
половины XX в.: Сб. док. / Сост. С.Таранец. –
Т.2. – К.: Куренёвка, 2014. – 388 с.

Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 /
Впорядкував Б.Коваль. – Нью Йорк: Булава,
1968. – 399 с.

Кір'янова О.
Науково-педагогічна і вчительська
інтелігенція радянської України в
умовах культурно-освітніх перетворень 20–30-
х рр. XX ст.: історіографія. –
Переяслав-Хмельницький: Переяслав-
Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди,
2013. – 224 с.

Ковпаненко Н.

Архітектурно-мистецька спадщина
Наддніпрянської України у вітчизняних
історичних дослідженнях (кінець XIX –
початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2014. – 309 с.

Колективізація в Закарпатті:

політичні та адміністративні заходи
примусового впливу на селян: 1944–1955:
Зб. арх. док. і мат. / Упор. О.М.Корсун. –
Ужгород: Карпати, 2014. – 800 с.

**Колесник В.Ф., Рафальський О.О.,
Тимошенко О.П.**

Шляхом національного відродження:
Національне питання в програмах
та діяльності українських партій
Наддніпрянщини 1900–1907. – К.: Стило, 1998. – 226 с.

Кондратьев І.

**Любецьке старовство (XVI – середина
XVII ст.).** – Чернігів: Лозовий В.М., 2014. –
384 с.

Кононенко П., Кононенко Т.

Україна у нас одна. – К.: ВАЦД Рада, 2012. –
336 с.

Краснодемська І.

Українознавчі студії діаспори (XX ст.). –
К.: ННДІУ, 2011. – 368 с.

**Крестыанское движение в России в 1881–
1889 гг.:** Сб. док. / Под ред. А.С.Нифонтова,
Б.В.Златоустовского. – Москва: Изд-во соц.-
эконом. лит-ры, 1960. – 964 с.

Крим від античності до сьогодення:

Історичні студії / Відп. ред. В.А.Смолій. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. –
708 с. (серія «Студії з регіональної історії»)

Кузьмук О.

Межигірська старовина: нариси з історії
Киево-Межигірського в ім'я Преображення
Господнього чоловічого монастиря в XVI–
XVIII ст. – К.: О.Філюк, 2014. – 624 с.

Лагерь смерти Тростенец: Док. и мат. /

Сост. В.И.Адамушко, Г.Д.Кнатъко,
Н.Е.Калесник и др. – Минск: НАРБ, 2003. –
292 с.

Левик Б.С.

**Пострадянські республіки Центральної
Азії в умовах геополітичних викликів
наприкінці XX – початку XXI ст.** – Донецьк:
Східний вид. дім, 2014. – 188 с.

**Літопис Національної історичної
бібліотеки України (1939–2014 рр.): До
75-річчя Історичної бібліотеки / Упор.
С.Смілянець. – К., 2014. – 114 с.**

Лук'яненко Л.

З часів неволі. – Кн.4: Країна Моксель. –
К.: Фенікс, 2010. – 520 с.

Лук'яненко Л.Г.

З часів неволі. – Кн.5: Одержимі. – К.:
Тамподек XXI, 2012. – 648 с.

Лысяк-Рудницкий И.

Между историей и политикой / Под ред.
Я.Грицака, Д.Фурмана. – Санкт-Петербург:
Летний сад, 2007. – 636 с.

Мазурок О.

**Міста Східної Галичини, Північної
Буковини і Закарпаття у другій половині
XIX – на початку XX ст. (1848–1918 рр.):**
Етносоціальний та економічний аспекти. – Т.1:
Етносоціальний розвиток міст. – Ужгород:
Карпатська Вежа, 2012. – 687 с.

Макар Ю., Горний М., Макар В.

Від депортації до депортації: Суспільно-
політичне життя холмсько-підляських
українців (1915–1947): Дослідження. Спогади.
Документи. – Т.2. – Чернівці: Букрек, 2014. –
900 с.

Мальченко О.

**Орнаментована артилерія на
Правобережній Україні (XV–XVIII ст.).** – К.:
Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім.
М.Грушевського НАН України, 2009. – 284 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету ім. І.Огієнка:
Історичні науки / Відп. ред. В.Степанков. –
Т.24: На пошану проф. В.А.Смолія. –
Кам'янець-Подільський: Медобори-2006,
2014. – 448 с.

Ніжинська старовина / Гол. ред.

С.І.Посохов. – Вип.18 (21): Пам'яткознавство
Північного регіону України. – К.: Центр
пам'яткознавства НАНУ і УТОПШК, 2014. –
224 с.

Ніжинська старовина / Гол. ред.

С.І.Посохов. – Вип.19 (22): Ніжинознавчі
студії. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і
УТОПШК, 2015. – 161 с.

Ніжинська старовина / Гол. ред.

С.І.Посохов. – Вип.20 (23): Пам'яткознавство
Північного регіону України. – К.: Центр
пам'яткознавства НАНУ і УТОПШК, 2015. – 208 с.

Нуссбаумер А.

Примусові робітники в Пінцгау: трудові
відносини в період націонал-соціалізму,
життєві історії / Пер. з нім. О.Николайчук, ред.
В.Григор'єв. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. –
192 с.

Папакін Г.

Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2014. – 44 с.
(серія «Студії з регіональної історії: Степова
Україна»)

Парфіненко А.Ю.

**У пошуках причин «ліквідації» університетів
України.** – Х.: С.А.М., 2008. – 208 с.

Петренко І.М.

Історик Наталія Мірза-Авакянц
(1888–1940?): життя і наукова спадщина. – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 181 с.

Пиріг Р.

Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 41 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 258 с.

Реабілітовані історією:

Миколаївська область / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн.6. – К.: Миколаїв: Світогляд, 2013. – 663 с.

Реабілітовані історією:

Рівненська область / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн.4. – К.; Рівне: ПП ДМ, 2014. – 572 с.

Регіональна історія України:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. – Вип.8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 252 с.

Розовик О.

Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки). – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 454 с.

Романець Н.

Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – Кривий Ріг: Р.Козлов, 2014. – 456 с.

Скржинская М.В.

Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 250 с.

Софія Київська: Візантія.

Русь. Україна / Упор. Д.Гордієнко, В.Корнієнко. – Вип.IV: Зб. наук. пр., присвяч. 170-літтю з дня народження Н.П.Кондакова (1844–1925). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2014. – 760 с.

Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації / Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Фенікс, 2014. – 444 с.

Т.Г.Шевченко крізь два століття:

людина, творець, символ: Мат. круглого столу (Київ, 11 березня 2014 р.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 235 с.

Трансформація суспільно-політичних процесів в Україні воєнного та післявоєнного періоду: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Присвяч. 20-й річниці незалежності України),

Мукачеве, 21–22 жовтня 2011 р. / Редкол. Л.І.Капітан, І.Г.Шершун, О.О.Малець. – Мукачеве, 2011. – 220 с.

Удод О.

Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вип.19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 296 с.

Україна – Кубань: історична та

культурна взаємодія. – Вип.1: Матеріали Республіканської наукової конференції, м. Київ, 14 грудня 2013 р. – К.: Талком, 2014. – 274 с.

Україна між самовизначенням та

окупацією: 1917–1922 роки / Кер. авт. кол. В.Дорнік; пер. з нім. В.Кам'янець. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

Україна на історіографічній мапі

міжвоєнної Європи: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Ред. рада Я.Мельник, С.Плохій, Ф.Сисин та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 251 с.

Усенко П.

Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 108 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Федьков О.

Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр.: (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – 248 с.

Філіпович М.

Полоцька земля в літописних та актових джерелах ХІ–ХVІ ст. / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2014. – 204 с.

Черевко О.В.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіонів України. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 424 с.

Чубарьян А.О.

ХХ век: Взгляд историка. – Москва: Наука, 2009. – 563 с.

Чухліб Т.

Донецчина та Луганщина – козацькі землі України (ХVІ–ХVІІІ ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 105 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Шевченко Ф.

Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів: (До 100-річчя від дня народження) / Гол. редкол. В.Смолий; упор. С.Батуріна, С.Блащук, І.Корчемна, О.Ясь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 700 с.

Якимович Б.

Україна та українці: Події далекі і близькі: Вибрані праці. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. – 1086 с.

Якубова Л.

Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 109 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Historia Polski / Pod red. H.Lowmiańskiego. – T.1: Do roku 1764. – Cz.III: Chronologia, bibliografia, indeksy, tablice genealogiczne, mapy. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. – 220 s.

Motyka G., Wnuk R.,**Stryjek T., Baran A.**

Wojna po wojnie: Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953. – Gdańsk; Warszawa: Scholar, 2012. – 666 s.

Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / Відп. ред. В.Ричка, О.Толочко. – Т.ХІІ. – К.: Laurus, 2014. – 210 с.

Serhiychuk V.

Ukrainian Crimea. – Vishorod: Serhiychuk M.I., 2014. – 300 p.

The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Compl. and ed. by V.Klid, A.J.Motyl. – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2012. – 386 p.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- MOTSIA O.P. Self-Identification of East Slavs in Kyivan Rus' 4
- ISHCHENKO A.S. (*Novocherkassk, Russian Federation*). Volodymyr II Monomakh in Ukrainian Historical Memory 11
- VYRS'KYI D.S. Prince S.K.Korecki Departure to the Steppes of Buh (August – October 1644) 26
- ANDRIEIEV V.M. (*Kherson*), RUDENKO A.S. (*Kherson*). Family of Doroshenko in Social, Political and Cultural Life of Ukraine (17–20 centuries) 39
- KUŚNIERZ ROBERT (*Stupsk, Poland*). Unknown Facts from History of Persecuted Krushel'nyts'kyi, Skazyns'kyi and Bachyns'kyi Families 57
- VIEDIENIEIEV D.V., LYSENKO O.YE. Soviet Special Services Opposition Resistance to the German Intelligence and Counter-Intelligence on the Territory of Ukraine in 1941–1944 69
- KHAKHULA L.I. (*L'viv*). Development of State and National-Democratic Processes in Ukraine 1991–2014: Polish Public and Political Discourse 92

METHODOLOGY.

HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- VERMENYCH YA.V. Donbas in the Context of Borderlands Theories: Socio-Humanitarian Analysis 108
- ZHYLENKOVA I.M. Foreign Trade of the Russian Empire in the the Late 19 – Early 20 Centuries: Public Policy Assessment in the Pre-Revolution Historiography 135
- VILKUL T.L. The Sources of the Article of Novgorod First Chronicle of 6428 and Primary Chronicle of 6449 About Campaign of Rus' Against Constantinople 151

INTERNATIONAL SCIENTIFIC COLLABORATION

- MAJEWSKI MARCIN (*Warsaw, Poland*). Polish-Ukrainian Scientific Group: an Example of Effective Collaboration 168

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- PRITSAK O. What is the History of Ukraine? (*introductory article by O.V.Yas'*) ... 177

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Starchenko N. Honour, Blood and Rhetoric: the Conflict in Volyn' Noble Environment (Second Half of 16 – Early 17 Centuries) (*V.M.Mykhailovs'kyi*) 211
- Tymoshenko Yu. Historical Terms and Progress Specificity of Sports and Physical Education in Soviet Ukraine in 20–40s of 20th Century (*M.Yu.Vyhovs'kyi*) 219
- Dmytriienko M., Tomazov V. The Family of Patons: Historical-Genealogical Research: Documents (*Yu.V.Lehun, Vinnytsia*) 222

CHRONICLES

- PRYMACHENKO YA.L. International Scientific Conference “Researching Problems of Ukrainian Liberation Movement of the Middle of 20 Century” 226
- YAKUBOVA L.D. All-Ukrainian Scientific Conference “National Question in Ukraine: Challenges of Today and History Lessons” 229

ANNIVERSARIES

- REIENT O.P. Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor O.I.Hurzhi 232

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236